

Ораз ЯҒМУР

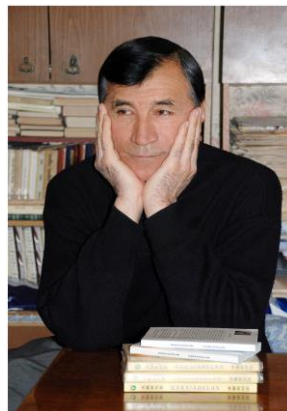
МАХТУМҚУЛИНОМА

*Буюк Махтумқули асарлари асосида ёзилган роман-
тадқиқот*

**туркманчадан
Музаффар Аҳмад ва
Рустам Жаббор таржималари**

Бу китобни ёзишда беғараз кўмаклашган ва ўқиган
инсонларнинг икки дунёси обод бўлсин

Таниқли туркман адиби Ораз Яғмур 1947 йилнинг 15 августида таваллуд топди. 1972 йилда Махтумқули номидаги Туркман давлат университетини имтиёзли диплом билан битирган. “Туман тарқалганда” романи икки маротаба 57 минг нусхада чоп этилган. Қўлингиздаги китоб 1992 йилда 30 минг нусхада чиққан. Адибнинг Қайғусиз Отабой, Холмуҳаммад Нурий, Отатурк, Турк дунёси алломалари билан боғлиқ кўплаб асарлари бор. Унинг китоблари Жалолиддин Румий, Юнус Эмро, Ҳожи Бектоши Вали, Қорачаўғлон каби буюк сиймоларни туркман ўқувчисига танитишда катта ҳисса қўшди.

Муаллиф адабиётшунос, тарихчи, этнограф сифатида турли мамлакатларда бўлиб ўтган халқаро илмий анжуманларда ўз маърузалари билан иштирок этган. Унинг “Тегирмон тоши” (2010 й.), “Газета ҳошиясидаги битиклар” (2012 й.) сингари китоблари ўзбек тилида ҳам чоп этилган.

Муқаддима

Мен бу мавзуда ёзиш учун қўлга қалам оларканман, ўйланиб қолдим. Жуда катта ишга бел боғламадиммикин, бу масъулиятли ишни уддалай олмасдан, уялиб қолмасмикинман? Бироқ, Махтумқулига бўлган чексиз ихлосим ҳам менга тинчлик бермади. Барибир Махтумқули ҳақида ёзсам, қалбим таскин топмаслиги аниқ. Мен “ўз қалбимдагиларни ёзаверай-чи, охири бир гап бўлар”, – дедим.

Мана, буюк Махтумқули қаршимда турибди. Бироз маҳзун, аммо қарашлари ўткир, бардам. Унинг ҳаётий фалсафаси ҳам худди шам атрофидаги парвоналар сингари, асарларида мужассам. Олақоронғи бир аср шоир ортидан эргашаётир. Махтумқули ана шу қоронғилик қўйнида ёрқин шам мисол шуъла сочиб турибди. Зеро, у ўз асридан анча олдинда туриб фикрлай олди, ўз замондошларини илмга, маърифатга зиёга чорлади.

Махтумқулининг сиймосида ҳам, асарларида ҳам ўзига жалб этувчи оҳанрабо бор, жозиба бор. У ҳеч қачон қуёнга фақат “қоч” деб, тозига эса, “қув” деб хитоб этмади. У ҳамиша ўқувчи билан бир оташда ёнади, бирликда ўртанади. Махтумқули ҳеч қачон “менг жоним жону, сеники бақлажон” дегувчилардан бўлмади. Кўзларнинг туси турлича бўлгани билан кўз-ёшларнинг ранги бир хил (Румий) эканини англаб яшади. Шу сабабли Махтумқули ўз даврида зулматга бурканган осмондаги йўлчи юлдуз мисол балқиб чиқди.

Бу юлдузлик даври Махтумқулининг оқ-қорани танишган даврдан бошланди. Ғанимлари Махтумқулига қарши қилич қайрашга, унга тухматлар ёғдиришга тайёрланишарди.

Тухмат – номарднинг қуролидир.

Ана шундай мураккаб бир даврда яшаш, зиддиятларга қарши туриш шоир учун қанчалик қийин бўлганини тасаввур қилиб

кўринг-а?

Турли кўлёмалар, саёҳатчиларнинг эсдаликлари, эл орасидаги нақллар. Ҳар хил сувратлар... Буларнинг ҳар бири кечмиш ҳақида, аждодларнинг турмуш тарзи ҳақида муайян тасаввурлар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Кўпчилик ўтмишни имкон қадар хато ва камчиликлардан холи кўрсатишга интилади.

Шундай бўлса-да, Махтумқули асл ҳолича кўрсатиш мен учун ҳам қарз, ҳам фарз. Унинг сиймосини ривоят ва миш-мишлардан эмас, ўз ижодидан, шеърларидаги мантиқдан излаган маъқул. Ана шу ўлмас сатрлар, пурмаъно фирлқк ортидан асл ҳақиқат бўй кўрсатади. Ўн саккизинчи асрда юзага келган, Озодийнинг, Шайдоийнинг асарларида ўзини кўрсата бошлаган ижтимоий қарашлар, миллий руҳ Махтумқули ижодида янада ёрқин, янада мукамал кўриниш касб этди. Унинг қуйидаги мисралари ҳам бежиз битилмаган:

Махтумқули, сиррим чўхдир,

Очадиган одам йўқдир.

Ростдан ҳам, Махтумқули шеърларини ўқиган китобхоннинг қаршисида минг бир савол, минг бир сир юз очади. Ўқувчи бу саволларга жавоб излагани, бу сирларни англагани сари Махтумқули сиймоси янада сирли, янада жозибадор қиёфа касб этиб бораверади.

Шоирнинг буюклигини кўрсатувчи қирралардан яна бири шундаки, у ўз ўқувчисини ана саволларга жавоб топишга, сирларни ечишга муттасил ундайди. Ўқиганингиз сари ўзингиз сезмаган ҳолда Махтумқулининг шайдосига, мафтунига айланиб бораверасиз.

У ҳар бир инсоннинг миясида яшириниб ётган аждаҳони топиб, маҳв этишга уринади. Мингдан бири инсон, қолганлари шунчаки кўланка бўлсалар-да, шоир ҳар бир ўқувчидан комил ИНСОН фазилатини топмоқчи бўлади, уни қидиришдан умид

узмайди. Комил инсон тушунчаси чуқур маъно-мазмунга эга. Фикрлаш, турмуш ва ижтимоий маданият тушунчалари бирлашиб, умумиятни ташкил қилади. Ҳар бир халқнинг ўтмиши, бугунги куни, келажаги ана шу маданиятдан келиб чиқади. Бу кенгқамровли тушунчани менсимаслик, ёки етарлича баҳолай билмаслик саводсизлик белгиси бўлур эди.

Кимнинг маданияти юксак бўлса, охирида унинг ўзи ғалаба қозонишини Махтумқули яққол исботлаб берди.

Махтумқули ўз асарлари орқали халқнинг умумий маданиятини ўсдиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани аниқ. Шу боис шоир жуда кенг қамровли мавзуларга мурожаат қилади. Инсонни ўрганиш шоир ижодининг асосини ташкил этади.

Махтумқулининг сирини ҳар ким ўзича кашф этади. Ҳар гал ўқиганда янги-янги сирлар очилаверади. Ҳар гал ўқувчи тафаккур уммонига чўмиб, маъно лаззатларидан баҳраманд бўлади. У мазкур масалада ўзидан аввалгиларнинг йўлидан боради, аммо улардан кўра узоқроқни кўзлайди.

Шоир инсоният қаршисида турган минг битта муҳим масалани ошиб ўтиб, энг асосий масалага ўқувчининг эътиборини тортмоқчи бўлади. “Кўп ишлаган одам кўп янглишади”, дейдилар. Донолар ўз хатоларидан тўғри хулоса чиқарадилар. Аммо, буюқларнинг хатосини кўрсатиб беришдек қийин иш бўлмаса керак. Махтумқули ҳар бир нарсанинг кўрингани каби эмаслигини, аслиятнинг соядан фарқини ўқувчига англатишга уринади. Умр бўйи Махтумқулини ўқиган, ундан ўрганган, ибрат олган китобхонлар жуда кўп. Чунки Махтумқули ижоди ҳар бир юракка осон кириб боради, ҳар бир руҳни тезда ром этади.

Ҳозирги замоннинг етакчи адиблари гоҳида бебаҳо асарлар ярата олмайгани учун ўз атрофидаги шарт-шароитни айблашади. Ундай бўлса, Махтумқулининг ижодкорлигини

қандай тушуниш мумкин? У жоҳиллик, ноҳақлик авжига чиққан, ижод қилиш учун деярли ҳеч қандай шароит ва қулай муҳит бўлмаган XVIII асрда ана шундай нодир асарлар ярата олганига нима дейсиз?

Кунда-кунора қатлу қирғинар юз бериб, сиёсий бошбошдоқлик ҳукм сурган, жоҳиллар илму-маърифат йўлига ғов бўлиб турган бир пайтда шоир ўз асрига, балки асрларга қарши бош кўтармоқ учун бунча куч-қудратни қаердан олди экан?

Қолаверса, унинг бой маданий мероси нафақат туркман эли, балки Эрон, Афғонистон ва бутун Туркистон аҳлини ўзига мафтун этолди. У нафақат ўз замондошлари, балки келажак авлодни ҳам лол қолдира оладиган асарлар яратолди.

Қолаверса, у наинки ўзининг кам сонли туркман элини, балки Эрон, Афғонистон, Туркистон мулкларини ҳам ўз асарлари, қалами ила забт этолди. Нафақат ўз замондошлари, балки келгуси авлодларнинг ҳам кўнгил мулкига айланишга қодир сўз жавоҳирларини тизди. Бу илоҳий қудрат маҳсули эмасмиди? Албатта даҳоларининг идроки, иқтидорини сўз билан тушунтириб бўлмайди. Буни табиатнинг чексиз сир-синоатига боғлашади. Аммо бу даҳолик қудрати, табиатнинг нодир синоати XVIII асрда тараққий топган йирик халқларда эмас, тарқоқ, нисбатан қоқоқ, тараққиётдан анчагина ортда қолиб келаётган туркман эли вакилида бўй кўрсатганига нима дейсиз?

Балки у ўтмишдаги Низомий, Румий, Юнус Эмро, Ҳожи Бектоши Валий, Насимий, Навоий, Фузулий, Қорачаўғлон сингари буюк сиймоларнинг давомчисидир? Балки бу бир пайтлар жаҳонга доврўғ солган қадимий Ниса, Машҳади Мисрия, Марви шоҳи жаҳон сингари маданият бешикларининг ўзига хос таъсиридир?

Янги шаҳарларнинг ҳам асосан эски, бир пайтлар гуллаб яшнаган кентлар харобалари устида қад кўтариши ҳам бежиз

бўлмаса керак. Бунга кўплаб мисолларни келтириш мумкин.

Балки бу туркман элининг кечмишдаги буюк шуҳратининг самарасидир? Искандар Макдуний кўшинлари ҳам ўз юришлари давомидаги энг кескин қаршиликларни айнан Турон заминиди, туркий аждодларимиздан кўргани ҳам айнаи ҳақиқат. Мўғул босқинчиларининг енгилмас кўшинига қақшатқич зарба берган Жалололиддин Мангубердининг томирида туркманнинг ҳам қони оқар, унинг онаси Ойчечак – туркман аслзодаларидан эди. Ўзининг бетимсол асарлари ила босқинчиларнинг қиличини ўтмаслаштирган Жалололиддин Румий ҳам Турон фарзанди эди. Икки Жалололиддин, бири юксак руҳи, иккинчиси кескир шамшири ила мўғуллар зулми ва босқинига қарши чиқа олди.

Дунёдаги энг қадамий маданият ўчоқларидан саналмиш Жойтун маданияти ҳам айнан шу заминда пайдо бўлди.

Ишончли манбаларнинг гувоҳлик беришича, 522-йилда Марғиёнада Фрад бошчилигида бошланган озодлик ҳаракати ҳам халқлар тарихидаги энг биринчи халқ ҳаракатларидан бўлган.

XVII асрда яшаб ўтган туркман шоири Қорачаўғлон:

Кўзан тоғидан наслимиз,

Орий туркмандур аслимиз, – дейди.

XVIII асрнинг мумтоз шоири Шайдой:

Тоғдан баланд, янтоқдан паст

Бўлди туркманнинг аҳволи, – деб нола чекади.

Туркийларнинг тарихини ўрганишга беназир ҳисса қўшган академик В.Бартольд шундай деган эди:

“Қадимги туркманлар Узоқ Шарқда, Марказий ва Ўрта Осиёда Яқин Шарқда кўп сонли туркий халқларнинг шаклланишида катта роль ўйнади”.

Тарихий маълумотларни саралашда катта тажриба тўплаган яна бир олим Л.Н.Гумилёвнинг шундай фикрлари бор:

“Марказий Осиёда, Сирдарё ва Амударёнинг оралиғида ва

қуйи оқимларида турклашган орийлар, парфиёнларнинг энг яқин қариндошлари, туркманлар ёхуд ғузлар яшар эди”.

Эҳтимол, мухтарам ўқувчилар “муаллиф жуда кўп саволларни кўндаланг қўйди, энди уларга ўзи жавоб берса керак” деган хаёлга бораётгандир? Йўқ, муаллиф жўяли саволлар топиш ва уларга ўқувчи билан бирга жавоб излашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Бу борада Махтумқулининг икки сатрини эслаб ўтиш ўринли бўларди:

*Эр бошимга иш тушди,
Мардона бўлдим энди...*

Биринчи бўлим

1

Махтумқулининг туғилган йили ҳақида унинг ҳаёти ва ижодини тадқиқот қилувчилар турли хил фикрлар билдирадilar. Шоирнинг йигирманчи аср охирларида дунёдан ўтган авлодларидан бўлмиш Қора Эшоннинг маълумотларига кўра, Махтумқули Туркменистоннинг Кенгжой деган музофотида ёз ойларида таваллуд топган экан. Эҳтимол, кўпчиликнинг фикрича, унинг 1733 йилда туғилган деган маълумотлар ҳам тўғридир. Бизнинг фикримизча ҳам, кўпгина олимларнинг бу санани аниқлаштириш учун кўплаб манбаларни текшириб чиқишгани таҳсинга лойиқ. Шу боис фактларга янгидан юзланиб, эскиларини инкор этмоқчи эмасмиз. Буюк шоир туғилган пайтда Эрон, Афғонистон, Турон мулкларидаги аҳвол қанақа эди? Бу йилларда Нодиршоҳнинг ўз туркий қондошлари борасидаги сиёсати қай кўринишда эди? Хусусан, гўкланг туркманларининг ўша йиллардаги яшаш тарзи, бошқа туркманлардан нимаси билан фарқланарди?

Муҳаммад Козимнинг “Нодирнома”, Мирзо Махдихоннинг “Нодиршоҳ тарихи” асарлари, юзга яқин ёзувчилар тарафидан битилган романлар, шу даврга оид яна кўплаб манбалар даврнинг сиёсий, иқтисодий, маданий қиёфаларини кўз олдимизга келтириш имконини беради.

“Нодиршоҳ ҳазратлари Дарагўздаги Дастижарт қалъасида ҳижрий 1100 йил муҳаррам ойининг 28-куни дунёга келди” (1688 йил, 22 ноябрь, МПТТ, 118 сах.).

Нодиршоҳ қўлида қилич тутган ондан бошлаб, энг аввало ўз қондошларига қурол кўтарди. Ҳатто қони қайнаган кезларда ўзининг ҳамқавмлари афшарларни ҳам аяб ўтирмади. Жанг қилди, босиб олган ерларнинг бойлигини талади, халқини кўчирди. Ҳар ернинг тулкисини ўша ернинг тозиси билан

овлашга ҳаракат қилди.

У туркий қавмларнинг бўйсунмаслик хусусиятини аввалдан биларди. Шу боис бу халқларнинг ички аҳволдан мунтазам хабар етказиб турган айғоқчилар шоҳни тезроқ ҳаракат қилишга, уруш бошлашга ундардилар. Бу асосий омиллардан бири бўлиши ҳам мумкин. Нодиршоҳ ўз тож-тахтини сақлаб қолиш мақсадида туркий бўлмаган халқларга хайрихоҳлигини кўрсатиш учун туркийларга қарши эканини мудом эслатиб туришга мажбур бўлгандир? Бу борада шиа – сунний можароларининг ҳам ўрни бор. Ана шу можаролар сабаб туркман, ўзбек халқлари устига қўшин тортиб, уларнинг кўпчилигини қувғин қилган, талон-тарож этгани ҳам ҳақиқат. “Ўзингдан чиққан балога, қайга борасан давога?” деган нақл айнаи ўша пайтларда эл ичида кўп айтилиб тилга тушганди.

Ўрни келганда айтиш лозимки, Нодиршоҳдан аввалги ва кейинги қизилбош ҳукмдорлар ҳам айнан шу йўлни тутишган. Чунки, улар қўл остидаги элларнинг феъл-атворини яхши билар эдилар.

Атрофда ана шундай аҳвол ҳукм сурган бир пайтда Нодиршоҳнинг қўл остида эзилиб келган гўклангларнинг ҳаётини тасаввур қилаверинг.

Гургон тумани ўзининг жаннатмонанд табиати билан кўплаб сайёҳлар, меҳмонлар ва фотиҳларни ўзига жалб этиб келган. Нодиршоҳ сингари маккор ҳукмдор бу масканга кўз тикмаслиги мумкин эмасди. Нодиршоҳ қўшинларининг дастлабки мўлжали ҳам айнан гўкланг қабиласи бўлди. Ёвмут туркманлари сингари бирика олмагани, така туркманлари билан ҳам тил топиша олмагани гўкланг қабиласининг ҳаётида кескин ва нохуш ўзгаришлар ясади. Қолаверса, уларнинг кўпчилиги тоғ туркманлари эди. Текислик ёки саҳро туркманларига қараганда тоғликлар нисбатан илгарироқ ўтроқлашганлар, шу боис уларда суғорма деҳқончилик, ҳунармандчилик кўпроқ ривожланган.

Шу боис уларнинг турмуш маданияти кўчманчиларникига қараганда, анча фарқланади. Бунинг устига ёвмут, така можаролари, Хива хонларининг юришлари ҳам бу элатни анчайин ҳолдан тойдирганди.

2

1733-йил. Бу йил бўлажан буюк шоирнинг туғилган йили эди. У уч ёшга тўлганида, Нодиршоҳ салтанат тахтига миниб, шоирнинг беғубор болалигини қизил қонга ғарқ этди. Шоир ўн тўрт ёшга етганида, Нодирни ўз қиличи билан ўлдирдилар. Махтумқули айни шу дамдан ўзининг баркамол ёшга етганин англайди.

Шу чоққача ёш билардинг ўзингни,
Кўргил энди, катта бўлиб қолибсан...

Балки, ёш шоир Нодиршоҳнинг ўлими кўплаб муаммоларнинг ечимига йўл очишини қалбан ҳис этгандир? Аммо, унинг бошига тушажак турфа мусибатлар, яхши-ёмон кунлар, бахтсиз севги можаролари, руҳий азоблар, изтироблар – ҳаммаси ҳали олдинда эди.

Ўн тўрт ёшли ўспирин ўзини ҳали қандай синовлар кутиб турганини қаердан ҳам билсин? Такдирнинг турфа ўйинлари ҳақида сўзлашдан аввал Махтумқулининг болалик, ўсмирлик йиллари ҳақида фикр юритсак.

Махтумқули ҳаётини шартли равишда даврларга бўладиган бўлсак, айтиш жоизки, унинг ўн тўрт ёшгача бўлган даври ҳақида етарлича маълумотлар йўқ. Унинг болалик, ўсмирлик йиллари эса ўз тенг-тўшлариникидан у қадар фарқланмаганини айтиш мумкин. Нимага асосланиб бунда деяпмиз? Биринчидан, ўша пайтдаги вазият, аҳолининг турмуш тарзини кўз олдимишга келтирайлик. Демак, у ҳам ўз тенгдошлари сингари ёшлик пайтида мол боққан, деҳқончилик, экин-тикин ишларига қарашган, дурадгорлик, заргарлик, косиблик сингари ҳунарларга

қизиққан. Чунки туркманларнинг ўтмишдаги турмуш тарзида ҳар бир йигит кишининг бир неча ҳунар эгаллаши шарт саналган. Бу анъана халқнинг қон-қонига сингиб кетган.

Ўн учинчи асрда Онадўлига бориб, ўша ерда ахийлик тариқатига асос солган Ахий Эвранни эсга олайлик.

Ахийлик тариқатининг шартлари шулардан иборат: жўмардлик, инсонларга муҳаббат, хушмуомалалик, ўзидан ҳам аввал бошқаларга кўмаклашиш, бошқаларнинг манфаатиини ўзиникидан устун қўйиш, ҳаммани ҳурмат қилиш, ор-номусни асраш, Аллоҳни севиш, тўғрисўзлик, меҳмондўстлик, дўстларнинг шодлигига шерик бўлиш, яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш, тавба қилиш, ғийбатнинг олдини олиш, миннат қилмаслик, бировни мажбурламаслик, одамларни тенг кўз билан кўриш, қулоқларни ёмон гап эшитишдан тийиш, қўшниларга мурувват кўрсатиш, кечиримлилик, устозга юксак эҳтиром... – буларнинг барчаси ахийликнинг шартларидан саналади.

Ахийликда уч нарсани очик тутиш лозимлиги айтилади:

1. Кўлингни очик тут, жўмард бўл.
2. Дастурхонингни очик тут, очларни тўйдир.
3. Эшигингни очик тут, меҳмондўст бўл.

Яна уч нарса борки, уларни ҳамиша ёпиқ тутиш лозим:

1. Кўзингни юм, ёмон нарсаларга қарама.
2. Тилингни тийиб юр, ёмон гапларни гапирма.
3. Белингни маҳкам тут, зинодан йироқ бўл.

Ахийларнинг яна бир қизиқ насиҳати бор:

Кўп ейиш фикрларни ўтмаслаштиради. Оз е ва ҳалол луқмага қаноат қил. Хорликларнинг боши тамағирликдандир.

Улар аёлларига ҳам шундай укдиришган: “Ошинга, ишинга, эринга эътиборли бўл!”. Бу тушунчалар туркман менталитетига ҳам сингиб кетган. Буни ҳозир ҳам туркман халқи турмуш тарзида кузатиш мумкин.

Кўп ривоятларда Махтумқулилар оиласи косиблик, заргарлик билан ҳам шуғуллангани айтилади. Бу борадаги тафовутлар ёш Махтумқулининг дунёга қандай боқишида, атрофдаги ҳаётни қандай қабул қилишидагина бўлса керак.

Инсон онгу тафаккури болалик чоғларидан шаклланиб бориши ҳеч кимга сир эмас. Махтумқули жуда ёш чоғида онаси Оразгул эжедан жудо бўлади. Албатта она меҳридан барвақт айрилиш Махтумқулининг ҳаётида ҳам машъум из қолдирган бўлиши аён. Унинг бизгача етиб келган асарларида онага – волидаи меҳрибонига бағишланган сатрлар жуда кам учрашини қатор олимларимиз куйидаги ҳолат билан изоҳлашади: илгариги даврларда она ҳақида битилган шеърлар шоирнинг шахсий сири ҳисобланган, котиблар томонидан китобат қилинаётганда ҳам бундай шеърлар атайин тушириб қолдирилган. Аммо, бу борада бошқача андишаларимиз ҳам йўқ эмас. Қолаверса, Махтумқулининг дастлабки ижод намуналари, хусусан ўн тўрт ёшигача ёзган шеърлари бизгача деярли етиб келмаганини кўпчилик тасдиқлайди.

Шоирлар ижодига назар ташланса, она ҳақидаги шеърлар жуда ёшлик чоғларида, балоғатга етиб, қалбларида ишқ-муҳаббат бўй кўрсатмаган пайтларида кўпроқ қоғозга туширилганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Шундай экан, Махтумқули ўз онаси ҳақида шеър ёзмаган ёки кам ёзган дейишга етарли асосимиз йўқ. Дунё кенг, шоир ижодининг қамрови ундан-да кенгрок. Умид шулким, вақти келиб, шоирнинг ўз волидасига бағишлаб битган шох сатрлари ҳам топилиб қолса ажаб эмас.

Шу ўринда шоирнинг бу мана бу мисралари эсга тушади:

Беш йилда бир китоб қилган ишимиз

Қизилбошлар олиб вайрон айлади,

Ёки:

Ажаб достонимдан қўймади нишон,

Ёки:

Қўлёзма китобим селга олдириб,

Кўзларим изинда гирён айлади,

сингари сатрлари унинг кўз ўнгида йўқ қилинган асарлари хусусида маълумот беради. Балки ўша бой берилган асарлар ҳам шоир умрининг дастлабки йилларида яратилган ижод намуналари бўлгандир?!

3

Келинг, яна шоирнинг таржимаи ҳолига қайтайлик. Умрининг дастлабки йилларида, болалик, ўсмирлик даврида Махтумқулига ҳар тарафлама таъсир кўрсатган инсон унинг отаси Давлатмамат Озодий эди. Отаси онаизор меҳрига қониб улгурмаган фарзандига оналик меҳрини ҳам бера олди, дейилса хато бўлмас.

Олижаноб, хушфёъл, дунё неъматларидан кўнглини жиловлай олган, умрини илму маърифатга бағишлаган, ўз даврининг етук мураббийси, юксак маърифат ва маданият соҳиби бўлмиш Озодий Махтумқули учун наинки намунали ота, балки буюк устоз, ҳар жиҳатдан ўрнатқуч бўлишга арзирли идеал инсон ҳам эди.

Озодий барча Шарқ халқлари қон-қонига сингиб кетган инсоний фазилатларга эга, ақлли, узоқни кўра билган оила бошлиғи бўлганига шубҳа йўқ. Бироқ унинг илмга чанқоқлиги, руҳий эркинликка интилиши оиланинг катта вакилларига ўхшамасди. Одатий ярим хунарманд, ярим деҳқон оилада шоирликка, олимликка мойиллиги бор фарзанд дунёга келиши оила бошлиғини, қариндош-уруғларни ноқулай вазиятга тушириб қўйганди.

Нега? Маълумки натурал хўжалик ҳукмрон бўлган даврларда оила учун ишчи кучи энг асосий зарурат саналган, чунки оилани боқиш, рўзғор тебратиш ана шу ишчи кучига боғлиқ бўлган.

Демак, оила бошлиғи ҳам фарзандининг вақти келиб қўлтиғига кириши, қўлидан ишини олишини истайди. Бироқ, табиат инсоннинг кундалик заруратларию, хоҳиши билан ҳисоблашиб ўтирмайди. Унинг ўз йўриғи бор. Оддий деҳқоннинг боласи ҳам истеъдоди сабабли олим, шоир ёки бахши бўлиб етишиши мумкин. Бироқ бундай фарзандлар отакасб билан шуғулланиб турсалар-да, ўзларини шу касбга бутунлай бағишлай олишмайди. Уларнинг қалби, руҳияти илоҳий туйғуларга мойил бўлади. Асосан ўқишга, ижодга берилиб, жисмоний меҳнатдан анча йироқлашиб қолишади. Ақлий меҳнатга зўр бериб киришиш одамни анчайин заиф, касалманд қилиб қўйиши ҳам кўп кузатилган.

Бу сифатлар хўжалик юритувчиларга хос эмас. Кейин, “овчига дуч келган кийикнинг икки кўзидан бошқа гуноҳи йўқ”, дейдилар. Бағрингдан унган болангни ташлаб кетолмайсан, бора-бора тақдирга тан берасан...

Бундан оталар аввалига “Эй худойим, иккита мулла ўғилдан кўра, битта деҳқон ўғил берганинг яхши” дея ичларидан тавалло қиладилар. Чунки, меҳнаткаш оила бошлиғи ўз касбини ўғиллари ҳам давом эттиришини истайди.

Ривоятларда айтилган, тадқиқотлар натижасида топилган маълумотларга кўра, ушбу авлоднинг бошланғич нуқтаси Махтумқули эгарчига бориб тақалади. У тахминан 1654 йилда туғилган. Эгарсозлик билан шуғулланган. Етимлик, мухтожликда ўсиб улғайган, мардикорчилик билан кун кўрган. Уйи, рўзғори бўлмаган. Бир бойнинг уйида хизматкорлик қилгани, шоирликдан биров хабари борлиги айтилади.

Профессор Мати Кўсаевнинг маълумотларига кўра, ундан бизгача етиб келган шеърлар жуда оз. Махтумқули эгарчи қирқ ёшга кирганда фарзандли бўлган. Ўз отасининг хотирасини ардоқлаб, гўдакка Давлатмамат исмини қўяди. Бола 12 ёшга етганида ота дунёдан ўтади. Катта Махтумқули ҳақидаги

маълумотларнинг бор-йўғи шу, холос.

Давлатмаматнинг болалик йиллари, онасининг ким бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар бизгача етиб келмаган. Аммо у дастлаб ўба (овул) мактабида, сўнгра тоғаларининг кўмагида Хива мадрасаларида ўқигани айтилади. Албатта отанинг қони фарзанднинг ҳам томирида оқиши бор гап. Атоқли шарқшунос Самойловичнинг ёзишига кўра, Давлатмамат нафақат хассос шоир, балки олимлик даражасига ҳам етишган эди. Бир пайтлар отаси – катта Махтумкулининг қалбида туғилиб, учкунланмаган олов энди Давлатмаматнинг қалбида аланга олади.

Унинг фикрлари ўз даври учун, туркман халқининг ўша пайтдаги ҳаёт тарзи учун катта туртки бергани шубҳасиз. Хўжалик муаммолари Махтумкули эгарчининг истеъдодини юза чиқаришига имкон бермаган бўлса-да, ўғлининг олимлик ва шоирлик иқтидорига монe бўлолмади.

Боя айтганимиздаек, табиат ўз ҳисобидан янглишмайди. Шу тариқа бу авлодда шоирлик истеъдоди юзага чиқди. Давлатмамат қишлоқ мактабида болаларга бошланғич таълим ҳам берар, шунинг ортидан тирикчилик қиларди. Чорвачилик ва ҳунармандчиликдан ташқари деҳқончиликдан ҳам хабари бор эди.

Аждодларимиз азалдан наинки чорвачилик, деҳқончиликда ҳам юқори натижаларни кўлга киритиб келишган. Ўтмишда яшаб ўтган, она заминимизга қадам ранжида қилган сайёҳлар ўз асарларида бу ерларнинг мўл-кўл ҳосил манбаи эканини қайд этишган. Араб сайёҳи Ибн Хавқал ўнинчи асрда ёзган саёҳатномаларида бу ерда кўрганларини шундай тасвирлайди: “Туркистондаги сингари кўй-кўзилар бошқа ҳеч қаерда учрамайди. Совлиқлари ҳар йили 6-7 тагача кўзилаши мумкин (МИТТ, I, t. 181 сах.). Қадимий Машҳади Мисриёндаги деҳқончилик излари ҳам кўп нарсадан хабар беради. Балакан (Болга, асалга кон) сўзи ҳам бекорга танланмаган.

Демак, “хар бир янгилик унутилган эскиликдар” нақлини деҳқончиликда ҳам қўлласа бўлади.

Давлатмамат ҳам турмушнинг қийинчиликларини анча эрта бошидан кечиради. Ривоятларда айтилишича, кунларнинг бирида Давлатмамат туш куради. Тушига пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) кириб, “Сен дўзахдан озодсан” деган эмишлар.

Шу сабабли Давлатмамат ўзига Озодий тахаллусини танлаган экан. Албатта Давлатмамат Озодийнинг илк тушунчалари, дунёқараши, маънавий олами отасининг кўмагида шаклланган бўлиши эҳтимолга анча яқин.

Бошқа бир ривоятларга кўра, Давлатмамат аввал қишлоқ мактабида, кейин эса, тоғаларининг кўмагида Хива мадрасаларидан бирида таҳсил олган. Бундан эса, Давлатмамат хийла эҳтиёжманд оилада ўсгани сабабли, тоғаларининг кўмагига эҳтиёж сезгани англашилади.

Шу ўринда қизиқ бир ҳолатга эътибор қаратиш лозим. Давлатмамат Озодийнинг, Махтумқулининг ва бошқа кўпгина туркман шоирларининг ижоди ўтган асрнинг 30-йилларига келиб чуқур ўрганила бошланди. Бу даврда эса сталинизмнинг қаттол қамчиси халқ бошида ўйнаб турарди. Илмий ишларнинг муқаддимаси “Фалонийнинг камбағал-деҳқон оиласида туғилиб ўсгани” билан бошланарди. Шу боис туркман мумтоз шоирларининг деярли ҳаммаси зўр бериб “ғариблаштирилди”, “бечораҳол” қилиб кўрсатилди.

Ўсмир Давлатмамат қишлоқ мактабига ҳавас билан қатнай бошлайди. У мудом ўз фикр-хаёллари билан юргани учун бошқаларга унчалик эътибор ҳам бермас, нималарнидир ўйлаб, бошини куйи солиб, ерга кўз тикиб юрарди. Кўпчилик унинг ота касбидан кўра ёзув-чизувга ихлоси баланд эканини айтарди. У даврнинг мактаби, хусусан туркман қишлоқларидаги ибтидоий ўқув муассасасида нималарни ўрганиши мумкин? XVII асрнинг

иккинчи ярмида, XVIII асрда ҳам туркманларнинг қишлоқ мактабини Самарқанд, Ҳирот, Машҳад, Хива шаҳарларидаги мактаб-мадрасалар билан табиийки, тенглаштириб бўлмасди.

Ўба мактабларида бошланғич билимлар бериларди холос. Бу мактабларда фақат ўғил болалар ўқитиларди.

Ақл косаси тўлишган Давлатмамат камолот ёшида оила қургач, унинг турмуш тарзида ҳам ўзгаришлар кўзга ташлана бошлайди. Бирин-кетин фарзандлар дунёга келади. Энг кичик ўғлининг номини отасининг хотираси хурматига “Махтумқули” деб қўяди. Шу тариқа бу авлодда иккинчи Махтумқули дунёга келади.

Кичик Махтумқулининг қулоғига уч нарсанинг муқаддаслиги, уни кўз қорачиғидек асраш лозимлиги қатъий ўқтирилади. Булар – от, яроқ ва аёл эди. Улар фақат ўзингники бўлиши керак. Бошқаларнинг дахл қилишига асло йўл қўймаслигинг лозим! Сен уларни асрай билмасанг, эл ичида обрўйинг пасаяди, сени ҳақиқий эркак ўрнида кўришмайди.

Таълим-тарбия борасида юқорида тилга олинган масалалар, шунингдек яна бир қатор инсоний фазилатлар жамланиб туркман менталитетини яратган, десак адашмаймиз. Айнан ана шу туркманчилик миллатни парчаланиб кетишдан асраб қолган ва унинг яхлитлиги ва бирдамлигини таъминлаган.

Йигирманчи асрнинг 30-йилларига қадар ана шундай тарбия услуги ўзгармай келган. Иккинчи Жаҳон урушидан сўнг от билан яроғ туркманнинг қўлидан кетди. Бироқ, шукурки, Аёл ҳозирга қадар туркман элининг ор-номус тимсоли бўлиб келаётир. Оилапарварликка оид азалий анъана туркман хонадонида ажралишларга йўл бермайди. Бироқ, сўнгги йилларда бу борадаги кўрсаткичлар сонининг сезиларли даражада ўсгани кишини ташвишга солади. Ҳар қандай вазиятда, ҳар бир миллат оила муқаддас кўрғон эканини унутмаслиги, уни асраб-авайлаши лозим. Зотан оила – ҳар бир

жамиятнинг, давлатнинг асосий таянчидир.

Мулла Давлатмамат болага кимнинг исми берилса, шу инсонга ўхшаб улғайишига ишонарди. Чиндан ҳам у ўғлининг ҳар бир ҳаракатида отасининг киёфасини кўргандек бўларди. Онаси Оразгул учун ўз юраги остида кўтарган фарзандларининг ҳар бири азиз бўлса-да, онаизор қайнотасининг исмини кўтарган Махтумқулига айрича эътибор билан қарарди.

Донишманд Давлатмамат тўрт-беш ёшли ўғлининг вужудида қандай юрак уриб турганини ҳис этгандек бўлар, чунки у акаларига қараганда ташқи оламга бошқача, ҳассос, теран назар билан боқар, ҳамма нарсага қизиқиш билан қарарди.

Шунингдек, катта ўғилларида шеърият ва илмга у қадар ташналик сезилмасди. Деҳқон ўз фарзанди худди ўзига ўхшаш меҳнаткаш бўлишини истаганидек, олим ҳам илмли фарзанд ўстиришни хоҳлайди. Шу боис у кичик ўғлининг юриш-туриши, дунёқараши, гап-гузаронини кузатаркан, “шу ўғлим бошқача-да”, деб қўярди. Унинг хаёлчан, ўйчан, оғир-вазмин юришини ҳам яхшиликка йўярди.

Айтишларича, бир куни Мулла Давлатмаматнинг ҳузурига икки болани келтиришиб, унга дарс беришни сўрашади. Шунда Мулла болаларга дарс беришдан бош тортади ва “аввал уларнинг отасига тарбия бериш лозим эди” дейди. Бу болалар Нодиршоҳнинг фарзандлари экан...

Умуман, яхшиликдан умид қилишга ҳамма қатори мулла Давлатмамат ҳам ҳақли эди. Унинг фикрича, ёмонлик қилмаган, юрагида кири йўқ одамни Аллоҳ ҳам ярлақайди.

Дунё эса олатасир ғавго ичида эди. Нодиршоҳ гоҳ у ёқда, гоҳ бу ёқда от чоптириб, қилич ўйнатиб юрган пайтлар... Унинг босқинлари сабаб қанчадан-қанча оилалар вайрон бўлаётган эса-да, Давлатмаматнинг оиласини Яратганнинг ўзи паноҳида асраб келаётир.

Фақат ҳар доим ўз ўлжасига беҳато чангал солиб келган ажал

бу гал унинг аёли Ўразгулни олиб кетди. “Ўрта йўлда отинг ётмасин, ўрта ёшда аёлинг йитмасин” экан. Бутун оиланинг ташвиши бошига тушган Давлатмамат энди фарзандларини ҳам ота, ҳам она бўлиб тарбиялашга мажбур. Бошга тушганни кўз кўради, Тангри ёзганни бандаси бузолмайди. Давлатмамат ҳам тақдирнинг бу зарбасини мардонавор қарши олди. Бироқ, у ҳам, фарзандлари ҳам олдинда ўзларини яна не кўргиликлар кутаётганида беҳабар эдилар. Фақат ҳар бир савдони босиқлик ва собирлик билан қарши олмоқни у фарзандларига мудом уқтириб келарди.

Йиғлагил шому саҳарлар баччавор,

Йиғласа қул, раҳматнинг баҳри жўшар,

Вафот этган аёлининг хотираси ҳурмати Давлатмамат то унинг йили чиққунча уйланишни хаёлига ҳам келтирмади. Қолаверса, кўпхотинлилик шаръан рухсат берилган бир замонда боши очиқ аёллар кам учрарди. Бундан ташқари кўнгили билан ҳам ҳисоблашиш керак. Мулла Давлатмамат фақат ўзи учун эмас, есир қолган болаларининг бошини силайдиган, уларга чин оналик меҳрини бера оладиган кўнгли юмшоқ аёл билан тақдирини боғлашни истарди. «Отасиз етим – гул етим, онасиз етим – шум етим» деб бежиз айтишмаган. У бевалик жабрини неча йил чеккан бўлса-да, болаларидан меҳрини дариф тутмагани, оила ўчоғининг оловини сўндирмагани аниқ.

Бироқ у ҳар қанча ҳаракат қилмасин, оилада аёлнинг ўрни бўлак экани, фарзандлар тарбиясида ҳеч ким онанинг ўрнини боса олмаслигини тушуниб етди. Кейин, ёлғизлик фақат Аллоҳга хос. Ер юзида ҳар бир жонзот ўз жуфти билан яралган. Куннинг ҳамроҳи ой, эрнинг йўлдоши хотин... Ҳатто тоғу тошдаги паррандаю даррандаларнинг ҳам жуфти бор...

Ана шундай кунларнинг бирида у кўчманчи туркманлардан бўлган бир аёлга уйланди. Аёл хушхулқлиги, саранжом-саришталиги сабабли бу оилага тез мослашиб кетди. У

болаларга ўз фарзандларидек муносабатда бўлгани боис, унинг ўғайлиги асло сезилмади. Аёлнинг ана шу эзгу фазилатлари Давлатмаматнинг ҳам эътибори, ихлоси ва ишончини, муҳаббатини қозонди.

Шу тариқа оилавий ҳаёт яна ўзанига тушиб кетди. Қўлоёқлари кучли, тўгарак бошига бўрки ярашиб турган, унинг остидан жингаллак сочлари тошиб турган Махтумқули ҳам иккинчи онасига аста-секин ўргана бошлади.

Она кучоғида, оқ рўмол панасида ўтирган буғдойранг Махтумқулини кўз олдингизга келтиринг: меҳрибон бу аёлнинг илиқ сўзлари, меҳр билан боқиб турган нигоҳлари ўз волидасидан айрилган болакайнинг мурғак қалбига ором бахш этарди.

Акаларига қараганда Махтумқули ва синглиси Зубайда анча ёш, айниқса қизалоқ эндигина атак-чечак юра бошлаганди. Бу хонадонга янги келган аёл болалар тарбияси, уй-рўзғор-ишлари, хонадоннинг обрў-эътиборини сақлашни ўз зиммасига олди. Фарзанд тарбияси оилавий анъаналар орасида муқаддас ўринни тутиб келган. Бу масалада янги аёл мулла Давлатмаматнинг энг ишончли кўмакчисига айланди. Энди Махтумқули ва Зубайда ҳам ўйнагани уйдан йироқлаб кетишмас, чунки, уларнинг тепасида ўз мураббиялари бор эди.

Оила катта бўлгани учун харажатлар ҳам шунга яраша эди. Мулла Давлатмаматнинг отамерос хунари – заргарлик ва мактабдорликдан топадиган даромади ҳам баъзан камлик қиларди. Шу боис катта ўғиллар мол боқиш, деҳқончилик қилишда оталарининг қаватига киришди. Бироқ замона оғир эди. Гоҳида қирда боқилаётган моллар қароқчилар қўлига тушар, даладаги буғдой ҳосили етилиб турганда турли ҳайвонлар поймол қилиб кетарди.

Шу боис катта ўғилларнинг зиммасига чорва ва экинни турли хавф-хатарлардан қўриқлаш вазифаси ҳам юкланади.

Улар молларини асосан ўз экин майдонлари яқинида боқишарди. Бу пайтда Махтумқули тўрт-беш ёшли бола эди. Баъзида акалари уни отнинг орқасига мингаштириб, далаларга, яйловларга, қирларга олиб боришарди. Болакай ям-яшил кенгликларда қийқириб чопар, тоғ бағридаги булоқлардан тиз чўкиб сув ичар, анҳорларда чўмилиб ўйнарди.

Унинг беғубор нигоҳи ҳайратга тўла эди: ер қаъридан бундай шаффоф тиниқ сув қандай отилиб чиқаркин? Анҳорларнинг оқими қаердан бошланаркин? Қаергача оқиб бораркин?

Махтумқулининг мурғак тасаввурлари, юрак тўла покиза ҳислари ана шу кенгликларда шаклланиб борди. У ҳар доим отнинг орқасига мингашиб, акаларининг ортидан қолмайдиган бўлди. Ҳар бир янги кун унга чексиз завқ-шавқ бағишларди. Фақат акалари билан эмас, отаси ва иккинчи онаси билан ҳам турли давраларга, тўй-маъракаларга борадиган бўлди. Улар билан бирга кўшни қишлоқларни ҳам кўрди.

Махтумқули ҳар бир кўрган янги манзарани онгида муҳрлаб борарди. Унинг зеҳни ўткирлашиб, дунёқараши кенгайиб бораётганини кўрган Давлатмаматнинг ҳам қувончи ичига сиғмай кетарди. Чунки, борлиқни бошқалардан кўра теранроқ назар билан кўра олмасанг, сендан олим ё шоир чиқиши қийин. Буни ота ўз тажрибасидан яхши биларди.

Болалар кун сайин улғайиб боришарди. Мулла Давлатмамат эса, мактабдорликдан, ёзиш-чизишдан бўшамасди. Бўш пайтларида ўткинчи карвонлардан, бир пайтлар Хивада бирга ўқиган дўст-ёронлардан олган китобларни тиззаси устига қўйиб мук тушганча мутолаага бериларди.

Каъба вайрон этмакдин минг мартаба,

Бир кўнгулни йиққан ёмондур, эй дада.

Баъзи пайтлар унинг борлигини илҳом париси забт этар, дунёнинг барча ташвишларини унутиб шеърият осмонида

парвоз қиларди. Ана шундай онларда у ўзини энг эркин, бахтиёр ва қудратли ҳис этарди.

Мулла Давлатмамат дунёнинг азалий ва абадий саволларига жавоб излаб, ҳаётнинг мазмуни, диннинг асл моҳияти хусусида тафаккурга чўмарди. Бир томондан дунёвий, бошқа тарафдан диний мушоҳадалар унинг хаёлот оламига қўшин тортиб келарди. Қалбидаги бу ғалаёнларни мулла Давлатмамат узоқ сақлаб туrolмас, туғёнлар туну кун уни беҳаловат этарди. Шунда мулла Давлатмамат Яратганга илтижолар қилиб, гуноҳларига тавба қилиб, яна мушоҳадлар оғушига қайтарди. Шунда дунёвий фикрлар ўз-ўзидан ортга чекинарди. Мулла Давлатмамат икки қўлини дуога очиб тавалло қилади: “Ё раббим, мени бундай синовларга солма, ўзинг марҳаматингни дариғ тутма!” У кўнглига кўнган турфа фикр-туйғулардан тезроқ қутулмоқни истарди. Қалбини бадбин ўйлардан покламоқ учун Қуръони Каримни кўксига қалқон қиларди. Инсоннинг энг кучли курули – сўз, фикр ва туйғулардир. Тўғри фикрлаган инсон ҳамиша тўғри йўлдан боради. Шу сабабдан ҳам Қуръонми, Тавротми, хоҳ Инжилми, уларнинг ҳар бири инсон тафаккурида тўғри фикрлар учун йўл очиб келган.

Мулла Давлатмамат ўз ўқувчиларига Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифни, Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларини, Вафойининг “Равнакул-ислом” асарини, “Мухтасар”ни, Навоий, Сўфи Оллоҳёр асарларини ўқитса-да, булар ҳали етарли эмаслигини ўзининг ҳаётий тажрибаси сабаб англаб етади.

Шарқона кадриятлар, панд-насиҳат руҳидаги мукамал бир асар яратиш ғояси ҳам Мулла Давлатмаматда худди шу пайтларда туғилган бўлса ажаб эмас. Унинг назарида дин одамларни юқоридан бошқариш, кўркитиш ёки жазолаш курули эмас, балки эзгулик, одамийлик, олижанобликни тарғиб этиш воситаси бўлиб кўринарди. У халқни диндан айру ҳолда тасаввур қилолмасди. Мана, у эккан уруғидан мўл-ҳосил олди,

чорвасига кут-барака инди, ўғил-қизлари соғ-саломат... Буларнинг бари Яратганнинг инояти эмасми? Демак, дин – нажот демак, покланиш демакдир. Энг буюк илм – Ҳақни танимоқдир. Иймон – сени жабр-ситамлاردан, бало-қазолардан асрагувчи илоҳий қудрат.

Мулла Давлатмамат миясига қуюлиб келаётган бундай фикрларни китоб қилиб ёзишга киришди. Бу борада ўзидан аввал битилган китобларни мукамаллаштиришни, уларнинг туркман турмуш тарзига мослашган нусхаларини яратишни олдига мақсад қилиб қўйди. Ўтган умри давомида олган билим ва кўникмаларини, ҳаётий тажрибаларини жамлаб халққа етказиб бермаса, ҳаёти беҳуда ўтадигандай, ўзини кечиролмаслигини ҳис этди. Қолаверса, Давлатмамат ҳам ўргатишдан, ҳам ўрганишдан чарчамайдиган зиёли инсон эди. Мактаб-мадрасада асосий масала ўргатишгина эмас, балки ўрганганларингни ўргатишдир. Унинг доимий тиниқ фикрлаши ҳар доим илм-фан билан мунтазам шуғулланиб туриши билан чамбарчас боғлиқ эди.

Хўш, мулла Давлатмаматнинг ўз олдига қўйган шу буюк мақсадларини амалга ошириш учун кучи, идроки, билими етармикин? Балки, бу ишга бироз эртароқ киришиб қўйгандир? Халққа нафи тегмайдиган китоб ёзиб, бор обрўйини тўкиб қўймасмикин? Унда, атроф-жавонибдаги мулла-эшонларнинг кулгисига қолиб кетмайдими? Булар жиддий мулоҳазалар эди.

Йўқ! Ахир мулла Давлатмаматни китоб ёзишга ундаган, унинг қалбида ана шу мақсадларни уйғотган ҳам билим ва тафаккур эмасми? У туркий тиллар билан бир қаторда, форс ва араб тилларидан ҳам яхши хабардор эди. Шарқ дostonларини, буюк мутафаккирларнинг асарларини, пайғамбарлар ҳақидаги ривоятларни, диний мазмундаги китоблар-у панднома асарларни, хусусан “Қобуснома”ни чуқур ўрганиб чиққан эди.

Давлатмамат Озодий ўзининг “Ваъзи Озод” китобини

ёзишда Шарқнинг буюк шоирлари бўлмиш Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Низомийнинг “Махзанул-асрор”, Саъдийнинг “Бўстон” ва “Гулистон”, Навоийнинг “Ҳайратул-аброр” сингари асарларидан, халқ дostonларидан баҳра олганлиги шубҳасиз.

Инсон Ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясидаги 1948 йилда қабул қилинган ғояларга оҳангдош ғояларни бундан етти юз йиллар муқаддам ўртага ташлаган турк-туркман файласуфи Ҳожи Бектоши Валийнинг ижоди ҳам Давлатмаматнинг диққат марказида бўлганига шубҳа йўқ. (Ҳожи Бектоши Валийнинг “Мақолот” асарлар тўпламини камина 1999 йилда туркман тилига ўгириб, чоп эттирган эдим – О.Я.)

Шу ўринда шу улуғ сиймо ижодига хос айрим ўғитларини эслаб ўтсак:

Ҳожи Бектоши Валий ўғитлари

Ранжисанг ҳам, ранжитма.

Келинг, азизлар, бир бўлайлик, йирик бўлайлик, тирик бўлайлик.

Душманингиз ҳам инсон эканини унутманг.

Хотин-қизларни авайланг.

Ҳеч бир миллатни ва инсонни айбланманг.

Ҳар нима кутсанг, ўзингдан кут.

Буюклик тожда эмас, балки бошдадир.

Кўрганнингни яшир, кўрмаганингни гапирма.

Кўлингга, тилингга, белингга эҳтиёт бўл.

Илмсизлик билан бошланган йўлнинг охири зулматдир.

Илмнинг биринчи шартин одобдир.

Ўзингга оғир туюлган ишни бошқага юклама.

Иймон бир хазинадир.

Раҳмоннинг асли иймон, шайтоннинг асли шубҳадир.

Кўнгил – кенг бир шаҳарга ўхшайди.

Кўк йиғласа, ер кулар.

Жон – бўстон, маърифат эса – булоқдир. Чанқаган бўстон сувга қанчалик эҳтиёж сезса, жон ҳам маърифатга шунчалик ташинадир.

Маърифатли қалб Аллоҳнинг буюк хазинаси ва назаргоҳидир..

Ҳар бир инсоннинг кўфрдан-да шиддатли уч душмани бор: биринчиси – баднафслик, иккинчиси – таъмагирлик, учинчиси – ёлгончилик.

Энг катта давлат – адаб, ақл ва гўзал хулқдир.

Дарахтнинг тик туриши – илдизидан.

Ўз айбини кўрган одам бошқаларнинг айбини айтишига ийманади.

Жонини гафлатдан уйғотган ва ўз ҳолини билган киши – давлатманддир.

Ақл – ойга, маърифат – кунга, илм – юлдузга менгзайди.

Мақсадга сабр билан етилади.

Оёққа қалқсанг, хизмат учун қалқ, сўзласанг, ҳурматингни билиб сўзла, ўтирсанг иззатингни билиб ўтир...

Эътибор қилсангиз, ўтмишда илмга, шеъриятга меҳр қўйган инсонларнинг кўпчилиги тиб илмидан ҳам хабардор бўлишган. Қолаверса ўша пайтдаги вазият шуни тақозо этарди. Зотан илму риёзат, ижодий меҳнат кишинидан ҳам руҳий, ҳам жисмоний саломатликни талаб қилади. Демак, олиму шоирлар саломатлик масалаларига жиддий эътибор қаратишлари ўз-ўзидан тушунарли. Табиб эса, ҳар доим ёнингда бўлавермайди. Бинобарин, бу борада етарли тажриба ва тушунчага эга бўлишнинг қадри бебаҳо.

Қолаверса, Мулла Давлатмамат кўпгина буюк мутафаккирларнинг асарлари билан танишиш асносида уларнинг тиб борасидаги пурмаъно фикрлари билан ҳам ошно бўлади. Ўтмишда Шарқ халқларида табобат анча тараққий этган. Абу Али ибн Синонинг бетакрор асарлари юз йиллар давомида

бутун жаҳон тиббиёти учун муҳим қўлланма сифатида ўрганиб келинган.

Ўз даврида мулла Давлатмамат ҳам тиб илмидан етарлича билим олган, тажриба орттирган эди. Шунингдек, Туркман саҳроси ҳам шифобахш гиёҳларга тўла бир макон эканлиги ҳам қадимдан маълум. Тонгги шабнамга чайилган хилма-хил гиёҳларни этагига йиғиб юрган Мулла Давлатмаматни кўз олдингизга келтиринг. Унинг эрта оқарган соч-соқоли, нурли қиёфаси, оқ бўздан тикилган яктаги оппоқ туманликлар бағрига сингиб кетаётгандек...

(Бизнинг замонларда академик Вавиловнинг уюштирган экспедициясини, кўплаб қадимий гиёҳларни кашф этганини, ҳатто буғдойнинг ёввойи навларини ҳам топганини шу ўринда эслаб қўйинг.)

Ақл косаси лиммо-лим тўлган мулла Давлатмамат далама-дала кезаркан, бўлғуси китоби ҳақида фикр юритар, янги китобдан жой олажак байтлар миясига изма-из куйилиб келаверарди. Инсон сингари жонзот йўқ эканлиги, ҳар инсоннинг вужудида бир аждаҳо яшириниб ётиши, ана шу ваҳшийни маҳв этиш – ҳар бир инсоннинг бир умрлик вазифаси эканлигини мулла Давлатмамат яхши тушунарди.

Аллоҳнинг инсонга берган асосий хислатларидан бири – ўзини танимоқ, ўзини ўрганмоқ, ўзига эга чиқмоқдир. Шу тариқа, Давлатмамат бу катта ишнинг уддасидан чиқа олишига ишонч ҳосил қилди. Ана шу орзу китобга бадиият, ўзига хос нафосат рангини бағишлади, ўқувчининг ҳам қалбини юмшатиб, унда эзгу фикрлар уйғотишга хизмат қилди. Ўзининг юксак инсоний фазилатларини, эзгуликка ташналик руҳини Озодий ана шу китоб орқали ўқувчига етказа олди.

Албатта панднома асарни назмда ёзиш учун ҳам алоҳида бир иқтидор бекиёс куч-ғайрат керак бўлади. Буюк асарнинг ёзилишича тараддуд ҳам катта бўлар экан. Шу боис бу ишга

катта ишонч ва қатъият билан киришиш лозим эди. Мулла Давлатмамат ўзининг илмига, шеърӣ салоҳиятига, иқтидорига ишончи комил эди. Ана шу ишонч – куч-қувват манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди. Қолаверса, мулланинг иймон-этиқоди ҳам бу ишни охирига етказишда катта таянч бўлди.

Мулла Давлатмаматнинг бу асарни ёзишга қачон киришгани аниқ бўлмаса-да, бу ишга қирқ беш ёшларда киришган бўлиши эҳтимолга яқин. «Ваъзи Озодий» асарида Нодиршоҳнинг номи ҳам, у ҳукмронлик қилган давр ҳам тилга олинмайди. Бу асар 2319 байт, 4638 мисрани ўз ичига олади. Бинобарин, айтиш мумкинки, Озодий бу асарни 1740 йилларда ёзиб тугаллаган бўлиши ҳам эҳтимолга яқин.

Махтумқули бу пайтларда чопқиллаб юрган болакай, камчисидан қон томадиган Нодиршоҳ ҳали юришларда от чоптирарди. Мулла Давлатмамат золим ҳукмдорнинг ҳаракатларига муносиб баҳо бериб, уни ўтмишдаги бошқа кўплаб тождорлар билан қиёслаб кўрарди. Балки, асарнинг шоҳларга тегишли бобининг ёзилишига, Нодиршоҳнинг саноксиз талончиликлари, беомон жанглари, элатларни ўз юртидан мажбуран кўчиришлари сабаб бўлгандир?! Нима бўлганда ҳам, мулла Давлатмамат сарасофлик¹ни қўлдан бермади, асарида Нодиршоҳнинг номини тилга олмади, бироқ, шоҳларнинг қандай хислатларга эга бўлиши, ўз элига озор берган ҳукмдорларни қандай қисмат кутиши борасида мулоҳаза юритиб, бу борада бир қатор мисоллар ҳам келтириб ўтади.

Асарга киришиши билан мулла Давлатмаматнинг миясига тиниқ ва ёрқин фикрлар қуюлиб кела бошлади. Илгарилари ойда-йилда бир унинг қошида меҳмон бўлиб, битта-иккита шеър ҳада этиб кетадиган илҳам парилари энди унинг бошида парвона эдилар.

Ана шунда мулла Давлатмамат ўз ботинида яшириниб ётган

---

¹ Сарасофлик – синчковлик, хушёрлик.

яширин қувват борлигига, энди уйғониб ўз соҳибига мадад бера бошлаганига, шоир орзусига албатта етажагига ишонч ҳосил қилди. Аммо, ҳали йўл йироқ эди. Олдинда ҳали не-не довлар, тўсиқ ва ғовлар борлигини, манзилга етиш учун қанча машаққатларни бошидан кечириш лозимлигини мулла яхши англаб турарди. Айна дамда у Аллоҳдан мадад ва куч-қувват тилар, унинг изнисиз бир сатр ҳам ёзолмаслигини яхши тушунарди.

Гарчи асарнинг муқаддимаси осон бошланса-да, турмуш икир-чикирлари тез-тез муллани чалғитиб турарди. Ўша пайтларда Нодиршоҳ гўкларнинг жанговарлигига алоҳида эътибор билан қарар, турли юришларда энгиб-енгилиб қайтганида, сийраклашиб қолган кўшин сафларини ушбу туркман қавмининг йигитлари ҳисобидан тўлдиришни истарди. Кўпни кўрган Нодиршоҳ бу халқнинг бўйин эгмаслиги, қайсарлиги ва мағрурлигини асло унутмасди. Кўшинга зўрлаб олиб келинган, уларни кучли назорат остида сақларди. «Туркман ўжар келади, бир куни келиб ўзимга қарши яроқ ўқталмасин» деган кўркув унга тинчлик бермасди. Мулла Давлатмамат Нодиршоҳнинг кўшинида хизмат қилиш ёшидан ўтган эди, бунинг устига, эл-юрт ичида обрўли оқсоқолга айланганди. Шу боис, ҳеч ким унга ҳалал бермасди. Бироқ, халқнинг мард йигитлари шоҳ кўшинида хизмат қилиш учун унинг ёнига оқ фотиҳа сўраб келганларида, шоирнинг ичидан нимадир узилгандек бўларди. Кўшин сафида сафарга отланиб, номнишонсиз кетган бўз йигитлар тақдири уни ҳам қаттиқ ташвишга соларди...

Ҳаёт яна ўз маромига тушганда, мулла кўлига қаламини олиб, ижод дунёсига шўнғирди. Хаёлотида чарх урган фикрлар шеърый сатрларга айланиб оқ қоғозга қуйиларди.

Ана шундай кунларнинг бирида мулла ёзишдан боши хумдек шишиб, хужрасидан чиққанида, тошлардан уй куриб,

кўзичоғини унга киргизмоқчи бўлаётган кичкинтой Махтумқулини кўрди. Қўзичоқ, уйчага киришни истамай, тихирлик қилар, болакай эса, уни ерга ётқизиб, уйчасига жойлашга уринарди. Махтумқули ўзича: “*Менинг қўзим ётибди, қизил гулга ботибди*” дея шеър ҳам айтиб қўярди. У тепасида турган отасини ҳам кўрмасди. Отаси ўғлининг шеъриятга қизиқишини илк бор ўшанда сизди. Болакай, бу мисраларни завқ-шавққа берилиб, қайта-қайта айтар, гўё ўз фикрини тилсиз жониворга ҳам уқтирмоқчидай бўларди.

Бола бу шеърни қаердан олдийкин? Ўзи тўқидимикин ё бирортаси ўргатдимикин? Нима бўлганда ҳам, унинг мурғак миясида шеърга, оҳангга, қофияга мойиллик борлиги сезилиб турибди. “Шу ўғлимдан бир нима чиқса керак” деган хаёлга борди Давлатмамат.

Ўша алфозда ёзаётган китобини шу ўғлига бағишлаш фикри туғилди. Гарчи бундай асарга бутун халқнинг эҳтиёжи бўлса-да, бу шитоб энг аввал ўз оиласи, ўз зурёдлари камолоти учун хизмат қилмоғи керак. Мулла Давлатмамат ўғлига аввалгидан ўн ҳисса жўшқинроқ ота меҳри билан боқди. Болакай эса, бу пайтда кўзичоғини хавфдан асраш учун амаллаб ўзи курган уйчага жойлаган, энди унинг эшигини ёпишга уринарди. Унинг назарида энди кўзичоғига ҳеч қандай ғаним ҳужум қилолмасди. Аммо, шу пайт жонивор бир уринишда эшикни бузиб, ташқарига отилди. Махтумқули эса унинг ортидан чопиб кетди.

Мулла Давлатмаматнинг кўнглини шу онда хуш-нохуш фикрлар қуршаб олди. Ахир бундай таҳликали замонда ҳамма иш кўнгил раъйи билан битавермаслигини у яхши англарди. “Бу замонда олим ё шоир ўғил ўстиряпсанми, ёки Нодиршоҳга аскар тайёрлаяпсанми, ўзинг ҳам билмайсан!”

У яна бир ҳақиқатни сезиб турарди. Дарғазаб, золим шоҳларнинг ҳукмдорлиги узоққа бормайди.

Подшоҳким жабру зулм этса, билинг,

Баракати кетгай бу олам аҳлининг.

Ёки:

Элга жабру зулм қилса подшоҳ,

Ўз оёғи остига қазғуси чоҳ.. –

сингари байтлар ана шундай туйғулар ҳосиласи ўларок ёзилган бўлса керак.

Ҳарқалай мулла Давлатмамат ўғлининг тилидан эшитган мисраларни анчагача унутолмай юрди. Балки, унинг хавотирлари ўринсиздир? Ўғли балоғатга етгунча, Нодиршоҳнинг ҳам даврони тугар? «Аллоҳ золимларнинг гуноҳини кечирмайди. Ё роббим, содиқ кулларингга адолатли подшоҳ юбор!».

Аммо Мулла Давлатмаматнинг оҳлари Яратганга дарров етиб бормади. Нодиршоҳ кундан-кунга ривож топаверди Мана, у яна бир юртни талаб, халқини хонавайрон қилиб келаётир. Халқаро карвон йўлларида ҳам савдо учун олис манзилларни кўзлаб чиққан тожирлар эмас, юришга ғолибона отланган лашкарлар ёхуд ўз уй-ошиёнидан мажбурий кўчирилган ночор халойиқни кўриш мумкин эди.

Кул бозорлари ҳам турли ўлкалардан келтирилган кул ва чўриларга тўлиб-тошганди. Бугунги ўқувчи “эрта ўзи ҳам кул бўлиши мумкинлигини ўйлаб турган одам бозордан кул харид қилармикин?” дея киноя билан кулган бўлиши мумкин. Ҳа, аллақачон ўтмишга айланган ҳодисотлар бугуннинг нигоҳи билан қаралгандагина, ана шунда ғалати, ҳатто кулгили бўлиб туюлиши мумкин. Ким билсин, келажак наслларга ҳам бизнинг аҳволимиз хийла ғайриоддий кўринар?

...Нодиршоҳ энди Эрон, Турон, Хуросон, Хива ва Бухоро билан қаноатланмай, Кавказнинг ҳам бир қисмини қўлга киритди. Усманийлар салтанати, Ҳиндистон, Хитой мулкларига ҳам кўз тикиб, қўшин ва заҳира тўплашга киришди. Ваҳоланки, золим Нодиршоҳнинг хатти-ҳаракатлари одамларни

умидсизликка туширар, дунёнинг фонийлиги ва ҳаётнинг самарасизлигига ишонишга ундарди. Шу ҳолатларни Мулла Давлатмамат китобининг бошида айтиб ўтган:

*Дунёнинг орти билан қўйдим қадам,
Истадим соатма-соат, дам-бадам,
Жон била чекдим жафосин, во дариг,
Истагу завқу сафосин, во дариг,
Фоний эрмиш, кўрмадим, бундин сафо,
Чўх жафолиғ бевафомиш, бевафо.*

Ўзини дунёга устун бўлиб қоламан деб ўйлаган Нодиршоҳни, умуман тождорларни шоир китобдаги бошқа бир бобида “туртиб” ўтади. Бу бобда тўғридан тўғри Нодиршоҳ номи тилга олинмаса-да, турли ривоятлар, ҳаётий мисоллар, аввалги подшоҳларнинг фожеалари, қисмати, тож-тахт учун курашларнинг аянчли ниҳояси ҳассослик билан кўрсатиб берилган.

Ўша вақтларда Махтумқули отасининг шогирдлари қатори унинг мактабига қатнай бошлаганди. У ҳар бир сабоқни бир ўқишдаёқ ўзлаштирар, берилган вазифаларни вақтида адо этар, ўткир зеҳни ва қувваи ҳофизаси билан бошқалардан ажралиб турарди. Мактабдан ташқари пайтларда, уйда отасининг ёнида ўтирган кезларда ундан олган билимларни янада мустаҳкамлар, билмаганларини сўраб оларди. Бу суҳбатлар Махтумқулининг камолотида катта ўрин тутди. Бироқ, Махтумқулининг онгидаги саволлар чегара билмасди. Ота ҳам ўғлининг ҳар бир саволига ҳафсала ва қунт билан жавоб қайтаришга ҳаракат қиларди. Хуллас, Махтумқулининг илк ва улуғ устози ўз отаси мулла Давлатмамат бўлди.

Махтумқули миқтидан келган, кенг елкали, бақувват ўсмирга айланди. Унинг ҳаракатчанлиги, қатъияти ҳам отасининг эътиборидан четда қолмасди. Ўғли улғайиб, Худо юктирган улуғ истеъдодидан оқилона фойдаланишига ишонарди.

Ана шундай кунларнинг бири. Далада кўй боқиб юрган Махтумқули сурувни кўра томонга ҳайдаб келарди. Шу пайт йўл бошловчи серка подани бошқа ёққа бошлади. Махтумқули подани қайтараман, деб анча овора бўлди.

Уйдагилар уни кутиб хавотирга тушди. Ундан ҳадеганда дарак бўлавермади. Биров кўрдим-билдим дегани йўқ. Бутун қишлоқни тит-пит қилишди. У мол боқиб юрган ерларни ҳам бориб кўришди, бу ерларга қароқчиларнинг қадами етмасди. У қаерга кетган бўлса экан?

Кимдир уни кун ботар маҳали сурувни қайтариш учун унинг ортидан кетганини айтди.

Негадир мулла Давлатмамат ўғлининг йўқолиб қолгани ҳақидаги таҳликали хабарни хиёл босиқлик билан қабул қилди. У кўзларини юмганча бир нималарни ўқиб, узоқ тахайюлга берилди. Охири:

– Махтумқулини охириги марта қаерда кўришган бўлса, ўша ерда кутинг! Туну кун ўша ерда пойланг. Узоғи билан етти кунда қайтади. Иншооллоҳ, топилади. Қайтиб келса, уни қаттиқ уришиб, кўнглини оғритманг. Уйга қайтиб келганидан кейин ҳам, кўни-қўшнилар “қаерда эдинг” деб сўроқ-саволга тутмасин, болани уялтиришмасин, – дея катта ўғилларига тайинлади.

«Воҳ, Ўрозгул, кадринг ўтди, агар тирик бўлганингда, ўғлинг йўқолмасмиди?!» дея пешонасини муштига тиради. Махтумқулини қидириб юрганлар уч кун ўтиб уни бир овлоқ ерда оғзидан кўпик келиб, беҳуш ётган ҳолда топишди.

Тезда уни отасининг ёнига олиб боришди. Ота етти кунлаб унинг бошида ўтириб, аллақандай дуолар ўқиб, дори-даво қилиб, ўғлини хушига келтирди. Ҳеч ким Махтумқулининг шунча вақт қаерга кетиб қолгани, унинг бошига не ташвишлар тушганини билолмади. Махтумқули бу ҳақдаги саволларнинг ҳеч бирига жавоб бермасди. Шу тариқа, Махтумқули ҳали ёш бўлса-да, катталардек оғир-вазмин, босиқ одамга айланди-

қолди. Кейинчалик Махтумқули ўшанда бошидан кўп сирли воқеалар ўтказгани ҳақида ёзди, талай шеърлар битади, гапириб беради, аммо... барибир асл воқеа – воқеалигича, сир – сирлигича қолаверди.

Бу воқеа ҳақида икки ярим аср мобайнида тилдан-тилга кўчиб келган миш-мишлар ана шу. Аммо, бу халқ тилидан тўқилган ривоятми ёки ҳақиқатга бир воқеами – буниси номаълум. Яхшиси бор ҳақиқатнинг тафсилотларини шоир асарларидан қидирмоқ керак.

Мулла Давлатмамат ўз китобига ёза олмайдиган фикрларини ўғлига синдириши мумкинлигини англаб етди. Зеро, ҳаётнинг ўзи китобдан-да кенг камровли ва тушунарлироқдир. Шундан сўнг мулла барча орзу-умидлари, мақсадларининг рўёбини ўз ўғлининг камолотида кўриш мумкинлигига ишонди. Билганларини ўғли билан баҳам кўрди. Хатда, битикда ифодалаш қийин бўлган ҳисларни ўз зурёдига синдиришга интилди. Ҳали замонасининг зайли сабабли юрагида тўпланган ғамлардан қандай халос бўлишини билмасди у.

Ҳа, бу ҳаётда фақатгина сўз билан ёки ёзув билан тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар ҳам учрар экан.

* * *

Одамзод бу дунёнинг ташвишларига қанчалик бепарволик билан қараса, яшаши шунчалик осон кечар экан. Аслида ҳамма ташвишлар одамнинг миясини сариқ чумолига ўхшаб емириб боради. Нодиршоҳнинг жабру зулмидан тўйиб, дунёда фароғат борлигидан умид узган мазлум халқларнинг ҳам қалбида умид шамчироғи ёна бошлади. Дунёга устун бўлишни, жами тирик жонни ўзига тобе этишни истаган қудратли ҳукмдор энди йўқ. Бироқ, бу ғавғоли оламда ҳеч нарса изсиз йўқолиб кетмайди. Кетганнинг ўрнига янгиси келади. Фикрлар ҳам шунақа. Эски фикрлар янгисига жой бўшатади.

Сабр косаси лиммо-лим тўлган Эрону Турон халқлари Нодиршоҳни йўқотиш йўлини излаётган бир пайтда, шоҳ гумашталарининг ўзиёқ уни бира-тўла тинчиб кўяқолишди. Шу тариқа, яна бир қаттиққўл тож соҳиби тарих саҳнасидан абад чекинди.

Гётенинг «Бир муаммонинг ечими бошқа бир муаммонинг ибтидосидир» деган сўзлари ёдга келади. Эҳтимол, Нодиршоҳдан жабр чеккан кўпгина халқлар учун унинг ўлими айни муддао бўлгандир? Асрлар бўйи одил шоҳни орзу қилиб келган халқ бу орзулар ижобати учун кутилган фурсат келганига ишонганди, дунёнинг гулларга бурканишидан умид қилганди. Шу сабабдан юракларнинг туб-тубида яшириниб ётган фикрлар ҳам юзага қалқиб чиқа бошлади.

Шарқда бир анъана бор: агар бир сулола насл-насаби билан тахтдан, ҳокимиятдан четлатилса, унинг ўрнини тамоман бошқа бир сулола эгаллайди. Янги тахтга чиққан ҳукмдор ўзидан аввалгисининг авлоди, қавм-қариндошлари ўзига қарши чиқмаслиги учун уларни ё қириб битиради ёки ўзга юртларга қувғин қилади. Қадимий дoston ва қиссаларда ҳам бу ҳолатлар кўп бора тилга олинган.

Аввалги шоҳдан қаттиқ азият кўрган фуқаро янгисига умид ва илинж кўзи билан боқади. Бунинг бир сабаби халқнинг одил шоҳ ҳақидаги орзу-истаклари жуда узоқ тарихга эга эканлиги билан изоҳланса керак.

Мана, Нодиршоҳнинг қилич кучи билан тиклаган салтанати парчаланиб кетди. Эроннинг ўзи ҳам бир қанча майда хонликларига бўлинди. Афғонлар Аҳмадшоҳ Дурроний бошчилигида ўз давлатига асос солдилар. Хива ва Бухоро хонликлари ҳам энди эркин нафас ола бошладилар. Фақат ўртадаги туркманлар тарқоқлигича қолиб кетаверди. Устига-устак, ўша пайтларда шиа-сунний мижозлари авжига минган эди.

Хабарингиз бор, туркманлар ислом динининг сунний оқимига эътиқод қилишар, уларнинг кўпчилиги шиа оқимига мансуб форсларнинг таъқиби ва тазйиқи остида яшаб келишарди. Ҳеч кимга бош эгмаган, тобеликни истамаган туркманларни ўзига қаратиш истаги форсларнинг ҳам, туркманлардан ажралиб чиққан қизилбошларнинг ҳам, Бухоро ва Хива хонларининг ҳам асосий мақсадларидан эди. Улар ана шу илинж билан узоқ вақт яшадилар. Чорвадорлик учун жуда қулай ҳисобланган туркман саҳроси ҳаммани қизиқтирар, айниқса, қизилбошларнинг асосий мақсади – жангари ва жасур туркман суворийларига эга чиқиш эди. Бундай отлик аскарларга эга бўлган қўшиннинг енгилмаслиги ҳам барчага кундек равшан.

Гарчи форслар ҳам, ўзбеклар ҳам бундай жасур аскарларга эга бўлишга уриниб келсалар-да, бу уринишлар маълум муддатгина самара берарди, холос. Чунки, улар туркманлар билан умумий тил топиша олишмасди. Кечагина Нодиршоҳнинг қўшинида хизмат қилиб юриб, бугун афғон давлатига асос солган Аҳмадшоҳ Дурронийнинг туркманлар билан иттифок тузиши ҳам бежиз эмасди. У Нодиршоҳ қўшинида хизмат қилиб юрганда, туркманларнинг феъл-атворини жуда яхши билиб олганди. Туркманни куч ишлатиб ўзига бўйсундира олмаслигини у яхши биларди. Шу сабабли у туркман халқининг тарихий анъаналари, жўғрофий жойлашуви, уларнинг афғонлар сингари сунний эътиқодга эгалиги, форсларга, қизилбошларга нисбатан норози кайфиятини, энг асосийси – туркманлар ўз давлатини кура олишмаса-да, уларнинг кучли бир давлат билан иттифок тузишга майли борлигини Аҳмадшоҳ яхши тушунарди. У наинки халқ, балки шу халқ яшаётган ҳудудлардаги ички вазиятни, турли қабилалар ўртасидаги муносабатларни ҳам пухта ўрганиб чиққанди. Ташқи ва ички омилларни етарлича билиб олган Аҳмадшоҳ туркманлар орасига қайси тарафдан кириб боришни ҳам режалаштирганди.

Шундай экан, Аҳмадшоҳ туркманнинг така, ёвмут, салир сингари йирик қабилаларини бир тарафга қўйиб, нисбатан кичикроқ мавқега эга бўлган гўкланг қабиласига юзланиши ҳам бежизга ўхшамайди. Чунки, Аҳмадшоҳнинг бошқа бир туркман қабилалари билан алоқа ўрнатгани ҳақида тарихий манбаларда бирор маълумот учрамайди.

У гўклангларга икки маротаба хат билан мурожаат қилган. Юқорида айтилганидек, туркман уруғлари орасида гўкланглар ўта жасурлиги ва довюраклиги, доим олдинга сафларда бориши билан ажралиб туришарди. Жанглардаги жасорати, қўрқмаслиги, шунингдек Нодиршоҳнинг қўли остида бошқалардан кўра айнан мазкур қабила вакиллари кўпроқ эзилгани Аҳмадшоҳнинг ана шу танловига туртки берган бўлиши ҳам мумкин.

Асл мақсадини ниқоблашнинг уддасидан чиққан шоҳ туркманларнинг кучидан усталик билан фойдалана олди.

Шоҳнинг бу номалари халқнинг руҳини бирмунча кўтарди. Одамларда ватанпарварлик туйғулари жўш урди. Аммо, Аҳмадшоҳга ёрдам беришса, ўз уйларида тинч ва хотиржам яшай олишларига улар ортиқча ишониб юборишди. Ишонмасликнинг ҳам иложи йўқ эди. Аҳмадшоҳ ўз мактубларида гўклангларни кўкка кўтариб мақтаган, бу қабиланинг ҳар бир фаол аъзосининг исмини хурмат билан тилга олганди. Эҳтимол шоҳ бу дипломатия билан “туркманга ер бер, икки қўлига бел бер” деган нақлнинг ҳаётий тасдиғини кўргандир?

Фойда қаерда-ю зиён қаерда эканини яхши англаб етмаган гўкланглар Аҳмадшоҳга умид кўзи билан боқдилар. Отлик йигитларини қурол-яроқ билан таъминлаб, Аҳмадшоҳга хизматга жўнатишга қарор қилинади: Аҳмадшоҳга қўшин бўлса бас, бошқасининг кераги йўқ экан. У туркманнинг кенг саҳросига ҳам, чорвасига ҳам кўз тикиб тургани йўқ экан.

Қолаверса, Аҳмадшоҳ ўз кунини аранг кўриб юрган туркманларни эмас, бой-бадавлат, олтин-кумуши ошиб-тошиб ётган халқларни талашни кўз остига олган экан, деб ишонишди гўкланглар.

Асосийси, душманинг туркман бўлмаса бас. Ҳар қандай йўл билан бўлса-да, туркмани кўлдан бермаслик керак, у билан орани бузмаслик лозим, Орада адоват келиб чиқмаслиги шарт.

Фикримизча, Аҳмадшоҳнинг туркманлар борасидаги сиёсати ана шундай эди.

Тарихчиларимиз бу даврнинг мураккаб аҳволотини, ўтмишдаги туркман-афғон муносабатларини ҳали тўла-тўқис ўрганиб улгуришмаган.

Аҳмадшоҳ афғонларнинг “абдол” қабиласидан эди. Дикқат қилинса, туркманларнинг ҳам “абдол” уруғи бор. Номи бир хил бўлган бу икки қabila ўртасида қандай боғлиқлик борлиги ҳақида ҳам кўлимизда етарлича маълумот йўқ. Аммо Аҳмадшоҳнинг қайси миллатга мансублиги ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Айримлар уни афғон деса, баъзилар туркман эканига далил келтиришади. Ҳар қалай у туркманларга асосий мадад кучи сифатида қарагани, туркманлар ҳам ундан кўмак кутишгани бор гап.

Дарҳақиқат, Махтумқулининг Аҳмадшоҳга бағишланган “Арши аълога” қасидасида “Олдинг Эрон бўлса, ортинг Турондур” мисрасини учратамиз. Аҳмадшоҳ туркманларга йўллаган хатида қабилла бошлиқларини, уруғ оқсоқолларини номма-ном санаб ўтади. Шоҳ уларни қаердан таниди экан? Ким унга бундай маълумотларни берди экан? Тахтга ўтиришдан аввал Аҳмадшоҳнинг туркманлар билан алоқаси қандай эди? Бу саволларга тарихчиларимиз ҳанузгача жавоб топишгани йўқ.

Нодиршоҳ ўлдирилганда, Махтумқули ўспирин бола эди. У даврнинг шу ёшдаги болаларини ҳозирги пайтдаги тенгдошлари билан солиштириб бўлмаса керак. У пайтларда ҳам табиий, ҳам

ижтимоий муҳит туфайли ўсмирлар тез вояга етишгани ҳеч кимга сир эмас.

* * *

Ривоятлар Махтумқулининг жуда эрта шеър ёза бошлаганидан дарак беради. Уларнинг бирида шундай дейилади:

Мулла Давлатмамат ёз кунлари Тўрайит далаларида хирмон кўтариш билан банд эди. Бу пайтларда Махтумқули қирда пода боқар, ўзи тўкиган байтларни куйга солиб, хиргойи қилиб юрарди. У билан бирга юрган бошқа чўпонларга шеърларини ўқиб бериб, чўпонлик сир-асрорлари борасида улардан маслаҳатлар оларди. Ёш шоирнинг ғайирроқ ошналаридан бири Мулла Давлатмаматнинг ёнига келиб, чақимчилик қилди:

– Ўғлингизга “хўв” деб қўйинг, поданинг кетидан юриб, девоналардек варсақи²ларни айтиб, ҳаммага кулги бўлиб юрибди.

Шундан сўнг Давлатмамат ўғлининг нималарни айтиб юрганини ўз қулоғи билан эшитмоқчи бўлди.

Кунларнинг бирида Махтумқули қўйларни қўрага эртароқ камаб, отасига ёрдам бериш учун далага борди. Хирмонжойда отаси йўқ эди. Махтумқули ўзича хирмонни совуриб, ҳар доимгидек хиргойисини бошлади. Орқадан келиб қолган мулла ўғлининг хиргойисига жим қулоқ сола бошлади. Қараса, байтларида бинойидек сўзлар, фикрлар бор. Кўнгли жойига тушган мулла Давлатмамат ўғлининг ёнига бориб томоқ қирди:

– Ўғлим, одамлар сени шоир бўпти дейишяпти. Қани, отанг ҳаққи-хурмати, янги ёзган шеърларингдан ўқиб бер, мен ҳам эштай-чи?

---

² Варсақи – фольклорда, халқ дostonларида ишқий ғазал жанри.

Шунда Махтумқули биров қазариниб олди-да. “Отам Давлатмамат ҳаққи-ҳурмати” деб тугалланувчи шеърини ўқиб берди.

Мулла Давлатмамат:

– Баракалла, ўғлим, бемалол шоирлигингни қилавер, – дея унинг елкасини қоқиб кўйди.

Аммо Махтумқулининг ҳозирга қадар нашр қилинган асарларида болалик йилларида ёзилган бошқа шеърлари учрамайди. Буни стилистик-хронологик тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Шундай экан, бизгача етиб келган шеърларнинг қай бири энг аввал ёзилганини аниқлашнинг имкони бормикин?

Балки “Сўнгу тоғи” деган шеъри шундай асардир? Бу шеър қофияларининг соддалиги, ички пафоснинг устунлиги, мисралардаги фикр ва туйғу оқими ҳаётга эндигина теран назар ташлай бошлаган йигитчанинг қиёфасини кўз ўнгимизда жонлантиради.

Яна бошқа бир муаммоли масала бор: Махтумқули асарларининг хронологияси, ёзилган вақти ҳозирга қадар илмий жиҳатдан тадқиқ этилмаган, шу боис шоирнинг ҳозирга қадар чоп этилган китобларидаги шеърлари даврий тартиб асосида берилмаган. Шу боис, унинг қайси шеъри қачон битилганини аниқлаш мутахассислар олдидаги мураккаб вазифалардан саналади. Аввало, ўша давр воқеаларини аниқ, очиқ-ойдин баён этиш (бу борада академик Мурот Аннанасовнинг “Махтумқули ва унинг замонаси” номли асари бизга муҳим қўлланма бўла олади), шоирнинг ўз даврига муносабатини, кейин эса, ҳар бир шеър матнини синчиклаб ўрганишга тўғри келади. Шундан сўнг қайси шеърнинг қачон дунёга келган вақтни аниқ ёки тахминан белгилаш мумкин бўлар.

Махтумқулининг ҳаёт йўлини ўрганишдаги қийинчиликнинг сабаблардан бири ҳам юқоридаги вазифаларнинг чала қолганлиги билан боғлиқ.

Халқнинг Нодиршоҳ ўлдирилганидан кейинги ҳаёти Давлатмаматни ҳам, Махтумқулини ҳам бефарқ қолдирмади. Мулла Давлатмамат анчадан бери ёзиб юрган китобининг биринчи бобини тугатган эди. У мазкур бобда шоҳлар ҳақида айтган сўзлари ҳаётда ҳам ўз тасдиғини топганини кўрди. Энди бу борада ўз фикрларини бемалол баён этиш имкони туғилди. Кўнглидан кечганларни яна қоғозга кўчира бошлади. У ҳар қанча уринмасин, барибир халқ тилига яқин, соф туркманча ёзишнинг уддасидан чиқолмасди. Гоҳида ўз-ўзидан куйилиб келган, болаликдан бери миясига ўрнашиб қолган араб, форс сўзлари унинг истагига боқмай, шеърига кириб келаверарди. Унинг фақат айрим рубойлари, кичикрок ғазалларигина бошқа тилдаги сўзлардан тозаланган ҳолда битилган. Аслида эса, халқ форс сўзларидан зада бўлиб кетган, чунки эроний шоҳларнинг зулми туфайли одамлар ҳатто бу тилнинг ўзидан-да безиб қолган эди.

Буни мулла Давлатмамат анчадан бери англаб келарди. Аммо нима қилмоқ керак? Бирор йўли бормикин? Бор. От изини той босар, дейдилар. Ўзинг қила олмаган ишни фарзандларинг удаллаши мумкин. Фақат яхши тарбия беролсанг, бас. Бу борада мулланинг ўғлига айтиб берган, соф туркман тилидаги эртақ ва дostonлари, мақол ва маталлари жуда катта аҳамият касб этди. Махтумқули ижодининг илк босқичидаёқ шеърларини халқона тилда ёза бошлади. Мулла Давлатмамат ўзига муносиб ворисни дунёга келтирганидан бир севинса, ўғлининг соф туркман тилида ёзаётганини кўриб, боши нақ осмонга етарди.

“Халққа яқин тилда ёзсанг, ишинг ҳам ривож топади” дерди у ўғлига насиҳат қилиб. Махтумқули бу насиҳатни эшитмаганида ҳам отасининг ана шундай фикрдалигини ҳис қиларди. Ўша даврлардан бошлаб, ота ва ўғил ўртасида бир-бирининг сўзини англаш, қалбан яқинлик юзага келганди.

Отасининг мактабида ўқиб юрган пайтларида ҳам

Махтумқулининг хаёлпарастлик одати йўқолмади. Шу боис, тенг-тўшлари билан ҳам тезда тил топишиб кетолмади. Ҳар доим ёлғиз қолишни, ўз хаёллари уммонига ғарқ бўлишни истарди. Айтганча, унинг ёлғизликдаги ажралмас ҳамроҳи – китоблар эди.

Инсон ўқигани сари ўзидаги илм қанчалик оз эканини англаб бораверади.

Тенгқурлари эса, Махтуқулининг одамовилигини, бир нуқтага тикилиб юришини кибр-ҳавога йўйишарди. Ёшликда тезда бирор хулосага келиб, сўнг шу хулосадан тез қайтиб қолишлар кўп учрайдиган ҳодиса. Фақат Човдур исмли бир йигит улардан ажралиб турар, бу камган, ўйчан йигитчага ўзини яқин олишга тиришарди. Имкон қадар у билан гаплашишга, кўнглига йўл топишга уринарди. Индамас ўғлининг битта бўлса-да, ўртоғи борлигини кўрган, орадаги дўстлик узоқ йилларга татишини сезган мулла Давлатмамат ҳам хиёл таскин топди.

Човдур жуда довюрак, кучли, баҳодир йигит эди. У чاقқонлик ва абжирликда ҳам Махтумқулидан олдинда эди. Бу устунлик бирга тоққа чиққанларида чўққидан туриб тош ирғитганларида, овга борганларида аниқ сезиларди. Бинобарин Махтумқули ҳам ўз навбатида Човдурга ишонар, унга суянарди. Гоҳида Човдур билан отасининг заргарлик устахонасида ҳам улбул юмушларни бажариб туришарди.

Човдур шеър ёзмаса-да, шеър ўқиш ва тинглашни ёқтирар, бу ҳам Махтумқули билан тил топишишида катта ўрин тутганди. Ҳар сўзнинг қадрини билган, сўзнинг рангини, соясини, унинг ботиний томонини кўролган инсон шоир учун энг яқин дўст саналади.

Икки дўст эндигина ўн тўртдан ошган бўлсалар-да, ҳаётнинг кўпгина тотли дамлари ортда қолганди. Тошдан-тошга сакраб, у дарадан бу дарага чопқиллашиб, оқар сувга нон оқизиб еб юрган беғам-беғубор дамлар энди ўтмишга айланганди. Қиш

кунларида музлаган ариқ сатҳида пакки билан ёзган сўзлар эриб кетган эди. Кечалари биргалашиб, бир-бирларига эртак айтиб ётган оқшомлар ҳам энди эртакка айланганди. Болалик пайтлари Хива, Ҳирот, Бухоро тарафлардан келаётган карвонлар кўринганда, икки ўртоқ бу янгиликдан ҳамқишлоқларини хабардор қилиш мақсадида овулга қараб чопишарди. Овулдагилар савдогарлардан турли матолар, ширинликлар, уй-рўзғор буюмларини сотиб олишарди.

Гоҳида эса, овулларга беомон қароқчилар хужум қилиб туришар, уларнинг қўлида қул бўлиб кетишдан кўрққан болалар бирор хавфни сезишса, тумтарақай бўлишарди. Уй-уйларига бориб, оналарининг қучоғида нафасларини чиқармай ўтирган пайтлари ҳам бўлган. Мана, энди болаликнинг у дамлари ўтди-кетди. Агар юртга душман хужум қиладиган бўлса, қўлга қилич олиб, “урхо-ур” дея майдонга тушадиган пайт келди.

Ана шундай савашларнинг бирида Човдур ҳам қатнашган. Махтумқулининг ота-онаси у билан худди катта одамлар билан муомала қилгандек гаплашишарди. Катталардан талаб қилинадиган ишларни ундан ҳам кутишарди. Албатта, отга миниш, от ўйнатиш – ҳар бир туркманнинг бурчи. Буни Махтумқули ҳам, Човдур ҳам яхши билишади. Буни уддалашади ҳам. Бироқ, Човдурнинг отаси ўғлининг тарбиясига жуда қатъий қарарди. «Агар сенинг юрагинг минган отингнинг юрагидан бақувватроқ бўлмаса, от бир кунмас-бир кун сени доғда қолдиради. Отлар довюрак одамларни миндириб юришни ишташади». Шундан сўнг отаси Човдурга узангини босиб, отга минишни тақиқлаб қўйди. “Ҳақиқий, мард йигит ҳар қандай асов жийроннинг ёлидан осилиб-тирмашиб минишни уддалаши лозим!” Човдур ана шундай руҳда тарбия топди. Махтумқули-чи? Йўқ. У бошқача тарбияланганди. Унинг отаси мулла Давлатмамат ўғлини асосан ўқиш-ёзишга, назмга, илмга мойил қилиб ўстирганди.

Биз Човдур тарбияланган услубни шартли равишда “юрак тарбияси” деймиз. Умуман олганда, туркманлар “юрак” сўзига жуда катта урғу берадилар. Кўп нарсани юрак билан боғлашади. “Юрак тарбияси” деганда ҳам бадан тарбияси, ҳам ахлоқ тарбияси, асосийси эса, асаб тарбияси назарда тугилади. Жангларда керак бўладиган чаптастлик, абжирлик, ўзини йўқотмаслик, энг оғир ҳолатлардан осонликча чиқиб кетиш ҳам юрак тарбиясининг баъзи бир кўринишларидир.

Жангдаги ҳодисаларни сен ҳам билиб турасан, отинг ҳам билиб туради. Қўрқув ҳаммадаям бўлади. Ана шу қўрқувни енга олган одам – ботирдир. Қўрқувни енгиш асносида отинг сендаги қўрқувни сезмаслиги керак. Бу ҳам юрак тарбиясининг бир жиҳати.

Одам лошига, одам қонига, қон исига кўникиш ҳам – юрак тарбиясининг бир шаклидир. Ҳатто отларни ҳам қонга ўргатиш талаб этилган. Бусиз жангга кириб бўлмайди.

Човдур ана шундай руҳда тарбия топди. Шу боис у кўркмас, жасур, ўжар, довюрак бўлиб етишди. Ўша даврдаги вазият ҳам айнан шундай тарбияни тақозо этарди. Бирок, Махтумқули табиат инъом этган феъли билан қолди. Қайтанга китоблар унинг юрагини янада юмшатарди. Отаси ҳам ўғлини софдил, меҳрибон, оққўнгил қилиб тарбиялаган, чунки у ўғлининг етук шоир бўлишини истарди (Бу ҳақда кейинроқ яна тўхталамиз). Махтумқули баъзан дўстига ҳавас қиларди. Уникидек юраги бўлишини истарди. Човдур эса, Махтумқулиники сингари ҳассос, олижаноб, меҳрга тўла қалб орзусида эди.

Олдин айтганимиздек, Нодиршоҳнинг ўлими кўпчилик халқларда катта умид уйғотди. Чунки, унинг жабру зулми оддий халқнинг суяк-суягига бориб етганди. Нодиршоҳ ўлимидан сўнг Аҳмадшоҳ исмли яна бир шаддод ҳукмдор тарих саҳнасига чиқди. Даставвал халқ унга умид кўзи билан боқди. Албатта, Махтумқули ҳам у ҳақда кўпчилик сингари яхши фикрда эди.

Эҳтимол, мулла Давлатмамат бу борадаги мушоҳадасини дарров юзага чиқармаган, воқеалар ривожини вазминлик билан кузатиб боргандир? Ҳарқалай, у Аҳмадшоҳга бағишлаб бирор мисра шеър ёзмаган, ё ёзган бўлса ҳам бизгача етиб келмаган. Аммо, ёш Махтумқули ҳамон одил шоҳ ҳақидаги халқ эртаклари, ривоятлари таъсирида юрарди. У Аҳмадшоҳ тимсолида ана шундай ҳукмдорни тасаввур эта бошлади:

Ё Аҳмадшоҳ, Ерда ёйилиб човинг,

Отинг осмон кетар арши аълога! – деб бошланувчи шеъри ҳам ана ўша умид, орзулардан дарак беради. У ўз халқининг узоқ вақтдан бери қизилбошлар ва форсларнинг босимидан қутилишига айнан Аҳмадшоҳ ёрдам беришига умид кўзи билан қарарди. Шу боис у шеърда Аҳмадшоҳга қарата “шоҳларнинг шоҳи” дея мурожаат қилади. Махтумқули Човдур билан бирга Аҳмадшоҳ ҳақида, унинг адолати хусусида кўп мусохаба этишган. Икковлон гоҳо хаёл денгизига чўмишар, гоҳ орзулар осмонида парвоз этишарди. Айниқса, паҳлавонсифат, кучи билагига сиғмай, ўткир қиличини қайси тошга урарини билмай турган Човдур ўзи кутган давру даврон келаётганидан хурсанд эди. У мардона савашлар, ҳалол ғалабалар шавқида ёнарди. Ахир, отаси унга ана шундай тарбия берган-да. Човдур туркманлар ва туркийларнинг тарихига назар ташлар экан, шоир ва ботирлардан кўра шуҳратлироқ инсонларни кўрмади. Шуҳрат ўз либосини ҳаммага ҳам кийдиравермайди, бироқ у Човдурнинг кифтига ўз либосини ташлаб ўтди.

Эътибор беринг: ҳар икки дўст эсини таниши билан ўзини сиёсатга урди, ҳали қалблари илк муҳаббат туғени билан тегишга улгурмаган ўспиринларни давр талотўпи ўз гирдобига тортди. Шу боис бизгача етиб келган шеърларнинг энг дастлабкилари худди шу сиёсат, халқ тақдири, даврнинг энг нозик жиҳатларига бориб тақалади. «Гўкланг», “Арши аълога” шеърлари шундан далолат беради.

Юксак қадриятлар руҳида тарбия топган Махтумқулидан бошқа нарсани кутиб ҳам бўлмасди.

Аҳмадшоҳ асос солган давлатга туркманлар, шу жумладан гўкланглар ҳам хизмат қилишга бел боғладилар. Нодиршоҳ ўлдирилгунга қадар ҳам Аҳмадшоҳ Дурроний унинг қўшинида хизмат қилар, туркманлар эса, Нодиршоҳ қўшинининг энг жангари қисмини ташкил этарди. У пайтда туркманлар форсларга, қизиллбошларга қарши турган ҳар қандай кучга қўшилишга тайёр эдилар. Шу тариқа янги афғон давлати билан алоқаларнинг яхшиланиши халқ орасида бу давлатга нисбатан илиқ тасаввурлар уйғонишига, аҳолини яхшиликка умид боғлаб, Афғонистонга юз буришга ундади. Ўзлари сингари таркок, мазлум ва бечора афғон элатларининг бирлашиб ягона давлат тузиши туркманлар учун ҳам ўрнатилди. Афғонларнинг бу ҳаракати анча пайтдан бери туркман халқининг онгида яшаб келаётган ва пишиб етилган, камол топган бирлашиш ғоясига улкан туртки берди. “Биз ҳам бирлашсак, афғонлар сингари давлат қурсак, улардек бахтли бўлардик” деган гап ҳар бир туркманнинг қалбидан жой олди.

Ана шу руҳий жўшқинлик, Нодиршоҳ даврида чўккан кўнгиллларнинг парвози мулла Давлатмаматнинг ўз асарини, ундаги сўнгги саҳифаларни ёзиши учун, шунингдек Афғонистон масаласида сабоқ олиш учун туртки берган бўлса керак. Афғон давлати дунёга келган илк замин – Ҳиротда афғонлар билан бирга гўкланглар ҳам яшаганлиги тарихдан маълум. Демак, афғон ва туркман халқларининг алоқалари илдизи анча олисларга бориб тақалади.

Туркман овулларида келиб-кетувчилар Аҳмадшоҳ ҳақидаги илиқ гапларни кўп гапиришар, бу эса, халқнинг унга бўлган умид ва ишончини янада оширарди. Фақат Давлатмамат у ҳақдаги фикрларини рўй-рост айтишга ошиқмасди. Чунки, у шоҳларнинг тарихи ҳақида кўп ўқиганди, ўзи ҳам уларнинг

феъл-атворини шахсий тажрибасидан яхши биларди. Ўтмишда ҳукмдорлар кўп бўлган, аммо уларнинг орасида одиллари жуда оз эди.

Шу боис, одамларнинг Аҳмадшоҳ ҳақидаги хомхаёллари баъзан унинг асабига тегарди. Бу хурсандчилик узоққа чўзилмаслигидан хавотирда эди. Бу ҳам етмагандек, ўғли Махтумқули ҳам Аҳмадшоҳга қаттиқ ихлос қўйганлигидан ташвишда эди. Булар мулланинг кўнглини хижил қиларди.

У хужрасида ёлғиз қолган пайт ўғлини чорлади.

Ана шу суҳбатдан сўнг ота-ўғилнинг “Ўғлим-Озодим” номли шеърий мусохабаси юзага келди. Бу пайтларда ўн тўрт-ўн олти ёшларга бориб қолган Махтумқули маънавий жиҳатдан ҳам бир қадар камолотга эришган эди, унда ўзига хос маданиятлилик, комил инсонийлик, илм-билимга мойиллик кўзга равшан ташланарди. Мазкур шеър Махтумқулининг отаси билан тенг мушоҳада юрита олганидан дарак беради:

Ота:

Қароқчидир йўллар, ҳездир, ҳаромдир,

Ҳаётмисан-йўқми, кетмагин, ўғлим.

Ўғил:

Қасд этиб жонимга, етса ажалим,

Бу ерда ҳам бўлса, топар, Озодим.

Бу сафарги саёҳат ҳақида икки хил фикр бор.

Биринчи фикр: Махтумқули дарвиш киёфасида йўлга чиққан. У дарвишлик хирқасини кийишдан аввал отасидан изн сўрайди. Бу фикрнинг тарафдорлари шеърдаги:

Жиловдори бўлай Ёзирхон тирнинг,

Кўнгил қуши парвоз урар фақирнинг,

Бу кун етти кундир, “Алҳамд” ўқурман,

Шод айла кўнглимни, қўйвор, Озодим! – каби қаторларни далил сифатида келтиришади.

Иккинчи фикр: Махтумқули ўз ҳамюртлари, тенг-тўшлари

билан бирга Аҳмадшоҳнинг хузурига йўл олиш олдидан отасидан ижозат сўрайди. Мана бу сатрлар шунинг далили сифатида келтирилади:

*Жафога берилма, чақир мавлони,
Орзу этма хонни, бекни, султонни,
Басдир бизга аввал тангри бергани,
Олдирма кўнглингни, кетмагин, ўғлим!*

Ҳар қалай Махтумқули ёшлигида қандайдир мақсад билан Афғонистонга кетганини ҳеч ким инкор этмайди. Айтишувнинг тўлиқ мазмунидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Махтумқулининг Афғонистонга кетиши айнан сиёсий характер касб этаётгани ойдинлашади.

Шунингдек, бу ҳолат Махтумқули ёшлиқдан ўз даврининг сиёсий суронларига анча эрта қўшилиб қолганидан ҳам дарак беради. Бу айтишув биографик нуқтаи назардан қимматли маълумотларга эга бўлган асарлардан бири саналади. Байтлар Махтумқулининг ёшлиқдаги хатти-ҳаракатлари билан бирга отасига бўлган беқиёс ҳурмати, мулла Давлатмаматнинг фаҳм-фаросати, оталик меҳри, ўғлининг тақдирига жиддий ёндашуви, ота-ўғил ўртасидаги нозик муносабатлар, ўша даврдаги сиёсий вазият ҳақида етарлича тушунча беради. Бу айтишувни ўғлининг узок сафар олдидан отадан олган илк оқ фотиҳаси, деб ҳам айтиш мумкин.

Илмларнинг энг буюғи – саёҳат.

Ҳа, ватандан илк бор ташқарига чиқиш. Бу фақат Афғонистон сафари билангина интиҳо топармикин? Тақдир уннинг манглайига яна қай юртларни, нима мақсадларда кезишни битиб қўйган экан? Фақат эзгулик билан тепган юрак ҳали не кунларни бошдан кечиришини ҳеч ким билмасди...

Махтумқулининг Афғонистонга бориши, Аҳмадшоҳ билан учрашиши тахмиман 1750-1752 йилларга тўғри келади.

Аҳмадшоҳ бир пайтлар Нодиршоҳнинг ишонган

саркардаларидан бири бўлиб юрган кезларида, Арманистонда, Гуржистонда, Доғистонда кўплаб бегуноҳларнинг конини тўкканди. Албатта, бу пайтларда у туркманларни ҳам аяб ўтирмаган. Шу боис давлат тепасига келгач, олдинги кирдикорларни хаспўшлаши керак эди. Ўзини Нодиршоҳ сулоласига, Эронга қарши қилиб кўрсатиши керак эди. Шунда қилса, Эронга тобе бўлган халқларни ўзига тез оғдириб олишини яхши биларди. Бу мақсади йўлида у одамларнинг диний эътиқодидан ҳам усталик билан фойдаланди.

Ўрни келганда, эслатиб ўтиш жоизки, Нодиршоҳнинг ўзи ҳам туркманлардан эди, ўзи босиб олган юртларга туркманлардан ҳоким тайинлаб келарди. Афғонистонни эгаллаган пайтида 16 ёшли Аҳмад зиндонда эди. Нодиршоҳ уни ўзи билан олиб қайтди. Бир қатор жангларда баҳодирлик кўрсатган Аҳмад Нодиршоҳнинг ишонган одамларидан бирига айланди. Ҳатто Нодиршоҳ ўзига қарши фитна тайёрланаётганини англаган пайтда ҳам фитначиларни жазолаш учун Аҳмаднинг қўшинини ёрдамга чақиради. Нодиршоҳ ўлдирилганидан кейин, унинг хазинасини таламоқчи бўлган талончиларга ҳам фақат Аҳмадшоҳнинг ўзи қарши туради. Унинг ўз ҳукмдорига содиқ эканини англаган Нодиршоҳнинг хотинлари Аҳмадга Кўҳинур олмоси ва Товус тахтини совға қилишади.

Аҳмадшоҳ нима учун даставвал ўзини Нодиршоҳга содиқ этиб кўрсатди экан? Балки, Аҳмадшоҳнинг ўзи ҳам чиндан турк ёки туркман бўлгандир?

Ҳар қалай, Нодиршоҳнинг ўлиmidан сўнг туркманларнинг, шу жумладан гўкланг қабиласининг Аҳмадшоҳга умид кўзи билан қараши бежиз бўлмаса керак.

Ҳозирги пайтда Аҳмад Дурронийнинг қайси қабилага мансублиги борасида маълумотлар анчагина бўлиб, бу маълумотларнинг бирида афғонларнинг садозай тоифаси

(қабила, уруғ)га мансублиги айтилади. Унинг туркманлиги ҳақидаги тахминлар тахминлигича қолмоқда.

Шу ўринда Нодиршоҳ ўлдирилгандан кейин, туркманларнинг, жумладан, гўклангларнинг бира-тўла Афғонистонга ишониб қолишларининг, шу томондан яхшилик кутишларининг кўп сонли сабаблари, далиллари борлигини ҳам айтмоқ керак. Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун Нодиршоҳ ўлдирилгунга қадар рус-туркман, эрон-рус муносабатларига кўз ташлаб олиш кифоя. Маълум бўлган маълумотларга қараганда, ҳали ўша VIII–X асрлардаёқ ўғиз саркардалари Киев Руси князлари билан иттифоқ тузиб, хазарлар ва булғорларга қарши юришлар уюштирган экан. Ўғиз саркардалари қадимий анъаналарга кўра Киев Руси князлари билан қуда-андачилик муносабатларига ҳам киришганлар (А.Ёзиев маълумотлари). XI асрдан рус-туркман савдо алоқалари давом этиб келган. Бу алоқаларлар баъзан-баъзан замона зайли, урушлар, босқинчиликлар, талон-тарожлар туфайли гоҳ заифлашиб, гоҳ яна тикланиб, янги-янги шакл-шамоилларда давом этиб турган. XIV–XVI асрлардан сўнг, яъни туркманларнинг қонқариндошлари – озарбайжонлар, ўзбеклар билан алоқалар умуман олганда салқи тортиб қолган асрларда рус-туркман муносабатларида яқинлашув жараёнлари кучайган. Алқисса, 1667 йилда денгиздан кечиб ўтган Степан Разин казакларининг Каспий бўйи туркманлари устига бостириб келишлари ҳам бу алоқалар руҳиятига салбий таъсир ўтказганлиги бор гап. Бу босқинчиликларда давлат томонидан расман изн берилмаган бўлса ҳам, фактнинг ўзи халқ хотирасида сақланган. Бундай фактлар қайта-қайта такрорланган бўлиши ҳам, уларга қарши жавоб юришлари уюштирилган бўлиши ҳам эҳтимолга яқин.

1713 йилда туркман фарзанди Хўжанапас Каспийдан ўтиб, тинчлик миссияси билан Петр I нинг хузурига боради. 1714 йилнинг ёзида Пётр I – буюк ва қудратли рус подшоҳи ўз

давлати ва ҳукмдорига эга бўлмаган туркман халқининг элчисини қабул қилади. У туркманларни рус фуқаролигига қабул қилиши масаласини Пётрнинг олдига кўндаланг қўяди.

Ана шу музокаранинг натижаси ўлароқ, Пётр I А. Бекович-Черкасский миссиясини Марказий Осиёга юборади. Туркманлар бу экспедицияни яхши қабул қилишгани ҳақида маълумотлар бор. Хива хони Шерғозихоннинг махфий буйруғи билан экспедиция аъзолари қириб ташланади. Бу ҳодисани туркманлар қаттиқ надомат билан кутиб олишади.

Албатта, Хўжанапаснинг Пётр билан қилган музокараси ҳақидаги хабарлар туркманларнинг турли қабилаларига етиб келади.

1723 йилда Пётр I Боқуни эгаллайди. Ўша йилдаги Рус-Эрон шартномасига кўра, Гургон атрофлари ҳам русларнинг қўл остига ўтади. Аммо бу ҳудудларда сиёсий вазият беқарорлигича қолмоқда эди. Руслар бу беқарорликни бартараф қилолмадилар. Буни туркман сардорлари ҳам тахмин қилишган эди. Нима сабабдан Пётр уларни афғон, Эрон зулмидан қутқариб, ўз сояси остига олмади экан?

Айнан шундан сўнг Рус-эрон-туркман учбурчагидаги воқеалар қандай тус олди? Албатта, булар салбий ҳодисалар эканлиги аниқ. Маълумки, 1726 йилдаёқ Нодиршоҳ йирик жанг саҳналарида кўзга ташлана бошлаганди. Шу тариқа Эрон-туркман муносабатлари аввалгидан ҳам ёмонлашади. Бошбошдоқлик, босқинчилик ва талончилик, оммавий қувғин ва кўчишлар даври бошланади. Туркман халқи Нодиршоҳдан кўрганчалик азиятни ҳали ҳеч кимдан кўрмаган эди. Кейинчалик тарихчиларнинг орасида “Шарқ Наполеони” деб лақаб олган Нодиршоҳ Эронни афғонлардан ва турклардан тозалашда қизғин иш олиб бориб, ўзини форсларга танитди. Ҳақиқатда бу суннийларни четлаштириб, шиалар ҳокимлигининг тикланишини англатарди. Бу ерда нозик ва мураккаб ўйинлар

намойишлари бўлиб ўтаётганини ҳам назардан қочирманг: Нодир ўзи туркман бўлганлиги учун ҳам форслар орасида обрў қозонишни ўйларди.

Тарихчилар Махдихон, Муҳаммад Козим, Хонвей, Мамматсуюн Қуддусий, Ризозода Шафақ асарларида ҳамда кўп сонли ривоятларда Нодиршоҳнинг тарих саҳнасига чиқишида туркманларнинг роли катта бўлганлигини таъкидлайдилар. Ҳатто Нодиршоҳ Хивада туткун бўлиб, тўрт йил ўтирган пайтида ҳам, уни қулчиликдан қутқариб, Қорақум орқали қочириб юборганлар ҳам туркманлар экан. Кейинчалик у бу яхшиликларни шундай тарзда “қайтариб берди”ки, бутун халқ унинг туғилганига лаънатлар ўқиб, ҳар лаҳзада ўлим тилаб юрадиган бўлдилар.

Эрондаги рус резиденти И.П.Калушкин Нодиршоҳ ҳақидаги қуйидаги маълумотларни юборган: «У аввалгидек, ҳукмдорлиги давомида жабр-зулмни ҳаддан оширмақда, эл ичидаги обрўли одамларни сабабсиз ва аёвсиз ўлдирмоқда. Мойирхондан бошқа одамларни ҳам, ҳатто ўзига хайрихоҳ кишиларни ҳам қиличдан ўтказмоқда. Шу сабабли халқ, ҳатто кўшин ҳам унинг ўлимини тиламоқда”.

Нодиршоҳ форс ва туркман халқлари орасига шундай девор ўрнатиш билан, икки ўртадаги муносабатларни фақат уруш орқали ҳал бўладиган даражага келтириб қўйди. Шундай вазиятда туркманлар учун “Душманнинг дўсти ҳам менинг душманимдир” деган иборага юз бурадиган пайт етган эди. Бу қадимий ибора сиёсатда хато йўл эканлиги, у кўп асрлар бўйи кўпдан кўп давлатлар учун нуқсон етказгани ўқувчиларга маълум. Биз гурунг очган даврда рус подшолигининг Эрон борасидаги сиёсати туркманларда ана шундай хавотир уйғотган эди. 1730 йилда Кавказда Нодиршоҳ туркларни сиқиб чиқарганида, унга генерал Левашов ёрдамлашиб юборган экан. Нодиршоҳ Ганжа шаҳрини қамал қилганида рус

инженерларидан ва уларнинг артиллериясидан фойдаланади. Бу фактлар русларнинг Нодиршоҳни қўллаб-қувватлагани ҳақда иккиланиб гапирадиган одамларнинг шубҳаларини тарқатиб юборади. 1732-йилдаги рус-эрон шартномасига биноан, туркманлар зич жойлашган Гургон тумани расман Эронники деб тан олинди.

Бу ҳаракатларнинг бари ўша пайтда русларнинг туркийларга, шу жумладан туркманларга қарши сиёсат юритганини кўрсатади. Кези келганда, айтиш лозимки, ўша даврларда туркий қавмлар ўртасида низолар мавжуд бўлса-да, қон-қардошлик алоқалари тамомила йўқолиб кетмаганди. Бу фактор (омил) уларнинг ҳаётий дастурларидан мустаҳкам ўрин олган эди.

Шу тариқа, XVIII асрнинг биринчи ярмида Россия Эрон билан ҳам қизиқа бошлайди. Эронни Усманийларга қарши қўйиш мақсадида туркманлар ва улар сингари кичкина халқлар борасида совуқ сиёсат юргиза бошлайди. Натижада, бўйсунмас, ўжар туркманлар ўз чориғини ўзи судрашга мажбур бўлади, ўзини ўзи асрашига тўғри келади. Бу томонда туркманлар афшар қабиласининг зулмига ҳам дош беришлари керак эди. Ўша пайтларда Арманистон, Озарбойжон, Грузиянинг катта қисми, афғонлар, Туркистон, Ҳиндистоннинг бир қисми, Баҳрайн ва Уммон Нодирнинг қонли чанғалига тушганди. Нодирнинг қанчалик раҳмсизлигини ўз ўғли Ризоқулининг кўзларини ўйдирганидан ҳам билса бўлади. Шоҳ Марвда қўшин тўплаб, олис Чин мулкига юриш қилишга ҳозирлик кўрарди. Унинг ўзи бу юришни “Чингизхоннинг Эронга қилган қонли босқинлари учун қасос” деб изоҳлаган эди. Зеро, Нодиршоҳ ваҳшийлик ва талончиликда Чингизхондан қолишмас, унинг “қаерни босиб олсанг, ер билан яксон қил” тамойилига амал қиларди. Шу тариқа, Сафавийларнинг сўнгги ҳукмдорлари пайтида бир мунча заифлашган давлатнинг обрў-эътибори Нодиршоҳ даврида

янада пасайиб кетганди.

Турли исёнлар, қўзғолонлар, ички низолар мамлакатда танг вазиятни келтириб чиқарганди. Нодиршоҳнинг куч ва зўрлик билан тузган давлати унинг ўлиmidан сўнг хонликларга тарқалиб кетган бўлса-да, аслида бу таназзул анча олдин, муз остидан оққан дарё сингари, зимдан ҳаракатга кела бошлаганди. Маданият ҳақида гапирадиган бўлсак, бу борада “Эрон тарихи” номли китобдан олинган ушбу иқтибосни ўқишнинг ўзи кифоя:

“XVII асрнинг охирлари – XVIII асрнинг бошларидаги узлуксиз урушлар, ички низолар ва чуқур иқтисодий бўҳрон Эрон маданиятининг ҳам таназзулга юз тутишига сабаб бўлди” (Москва, 1977 й. 208-бет.)

Эроннинг барибир туркманлар билан мурсага келмаслигини, устига-устак, бу давлат билан русларнинг жуда ёприлиб қизиқа бошлаганлигини туркман катхудолари, айниқса гўкланглар ва ёвмутлар яхши англаб етдилар. Натижада, ҳалиям рус ҳокимиятидан умид узолмаётган туркманлар Хива ва Бухоро билан ҳам яқинлашишдан хавотирлана бошлагач, энди уларда Афғонистон томонларга юз бурмасликдан бошқа иложи қолмаган эди! (Руслар билан яқинлашмоқ учун эса диний жиҳатдан фарқлар, айирмачиликлар ҳам ўзига хос тўсик бўлганлигини унутмайлик.)

Бинобарин янгидан дунёга келган Афғон давлатининг дини ислом, мазҳаби суннийлиги, энг асосийси, бу давлатнинг ҳам Эронга қарши эканлиги бағриқон туркманлар ҳис қилмай, ким ҳис қилсин?! Хуллас, “душманнинг душмани – менинг дўстимдир” деган нақл кучга кириб бошлаган эди.

Ана, Махтумқули Афғонистонга юзланган пайтдаги вазиятнинг қисқача баёни шундан иборат.

Шу ўринда савол туғилади: Махтумқули Афғонистон сари юзланар экан, тарқоқ туркманларни бирлаштириб, худди афғонларники сингари ўзларининг давлатини тиклаш фикрига

бормадимикин? Зотан Афғонистон давлатининг пайдо бўлиши илғор фикрли туркманларни ҳам ана шундай ғояларга ундаши турган гап. Фикримча, бу ғоя Нодиршоҳ замонасидан ҳам анча олдин туркман халқида бор эди. Асрлар давомида турли ҳукмдорлар зулми остида яшаб келган туркман уруғлари бу ҳақда ўйлаб кўришгандир? Ахир туркманлар анча аввал ўз марказлашган давлат тузумига эга бўлган-ку? Бир тарафи Хитойга, бошқа томони Сурия ва Мисрга бориб тақалган Салжуқийлар давлатини эсга олайлик.

Юқоридаги ҳолатларга қарамай, ҳар бир ишнинг натижасини аввалдан кўра олувчи, фаросатли мулла Давлатмаматнинг маслаҳатларига сиполик билан қарши турган Махтумқули, сиёсий жиҳатдан тажрибасиз, ҳақиқий вазиятни тўла-тўқис кўз олдига келтира олмайдиган Махтумқули, воқеалар қай томонга оғишини англашга идроки етмаган ёш Махтумқули Афғонистонга йўл олади. Барча муаммолар ва мушкулотларнинг ечими унинг назарида айнан ўша ерда эди.

У бир олам орзу-умидлар билан йўлга чиққанди. Ҳамроҳлари ҳам асосан ўзи тенги ёшлар эди. Улар орасида Махтумқулининг энг яқин дўсти, паҳлавон Човдурхон ҳам бор эди. Мантиқан мушоҳада юритиб кўрсак, Махтумқули Афғонистонга учта мақсад билан кетган бўлиши мумкин.

Биринчи мақсад: Аҳмадшоҳ билан кўришиб, унинг айтган сўзларини ўз қулоғи билан эшитиш, ўз халқининг, ўз қабиласининг шоҳдан қай даражада умидворлиги ва юртдошлари ҳам шоҳ билан ҳамкорликка тайёр эканини шахсан билдириш. Бу сиёсий мақсад эди.

Иккинчидан, Эрон билан уруш ҳолати, Хива ва Бухоро билан савдо алоқаларининг чекланганлиги, ёвмутлар билан келишолмаслик, денгиз орқали тижоратнинг муваффақиятсизлиги Туркмансахрода яшовчи туркманларни иқтисодий танг вазиятга солиб қўйганди. Шу боис, улар

Афғонистон орқали савдо йўлларини кенгайтиришга мажбур эдилар. Ҳиндистонга олиб борадиган карвон йўлларининг ҳам бир тармоғи Афғон давлати худудидан ўтарди.

Махтумқули кўшилиб борган гуруҳнинг учинчи мақсади Афғонистонда яшаётган, эҳтимолки, аллақачон Аҳмадшоҳ Дурроний хизматиغا кирган қариндошлардан хабар олиб келиш бўлгандир?

Мулла Давлатмамат гарчи ноилож ўғлига фотиҳа берган бўлса-да. Афғонистондан ҳақидаги фикрида собит қолганди. Лоақал унинг қаршисида ўз тахминининг тўғри ё нотўғри чиқишини синаб кўриш имкони бор эди:

*Озодий дер, бирга сафо сурайлик,
Ёки жўнатайлик, синаб кўрайлик...*

Шу ўринда яна бир савол юзага чиқади: Мулла Давлатмаматнинг Махтумқулидан катта икки ўғли – Абдулла ва Муҳаммадсафо бўла туриб, нега ҳали мужаррад кенжатоийни олис ва хатарли сафарга юборди экан? «Катталар бошлайди, кичиклар ишлайди», тамойилига амал қилиб яшаган Шарқ халқларида ҳар доим ўзидан катталарга йўл бериши удуми бор. Нега Махтумқули ва отаси бу тамойилни унутишди экан?

Аёнки, Махтумқули илм ва сиёсат бобида, одамлар билан муомала қилишда акаларидан кўра ўктамроқ бўлган. Балки, шу боис, отаси айнан унинг сафарига оқ йўл тилагандир? Қолаверса, ўз тақдирининг келажаги, тақдири акаларидан кўра кўпроқ Махтумқулини қайғуга солган бўлиши ҳам мумкин.

Махтумқулининг Аҳмадшоҳни мадҳ этиб ёзган шеърини йиллар, асрлар ўтиб одамлар қандай қабул қилишаркин? Ҳақгўй шоир ҳамиша халқ билан ҳамнафас бўлишинини билган ҳолда, унинг Аҳмадшоҳга ён босганидан пайти келиб афсусланмасмикин? Махтумқули айнаи дамда бу ҳақда ўйламасди.

Ким билсин, Махтумқулининг элчиларга кўшилиб

Ахмадшоҳ хузурига боришининг бошқа, биз билмаган сабаблари ҳам бордир?

Хуллас, карвон Афғон мулки томон аллақачон йўлга тушганди. Юртда қолганлар эса, элчиларнинг ой бориб омон қайтишини, кўзланган натижаларга эришишларини сўраб, дуо қилиб қолишди. Қурблари етгунча хайр-эҳсон қилишди. Оқсоқолларнинг хайри-дуолари аёлларнинг йиғи-сиғисига кўшилиб кетди. Болакайлар уларнинг ортидан анча йўлгача оёқяланг чопиб боришди. Овул бошидаги бир ҳовлида тўпланган бўй етган қизлар ҳам йўлга чиққан йигитларнинг ортидан ўғринча қараб қолишди.

Қизларнинг боқишларида бир ҳадик, бир нигоронлик, бир орзумандлик намоён эди. Агар мўъжиза юз бериб, ҳар бир қизнинг узун сочлари арқонга айланса, бир йигитнинг бўйнига чирмашиб, уларни бу мужмал сафардан қайтармасмиди? Бу қизлар олис сафарга отланган ўктам йигитларнинг йўлини умрбод пойлашга ҳам ҳозир эдилар. Бирок, йигитларнинг ҳеч бири, ҳатто Махтумқули билан Човдур ҳам бу ўтли нигоҳлар таъқибидан беҳабар кетаб борар, турфа орзу-умидлар осмонида сархуш сузишарди.

Махтумқули бу карвон сафида йўлга чиқиб, кўзга кўринмай кетди. Айни шу чоғда даврадаги қизларнинг энг латофатли, энг кўхлиги, энг дилбари бўлган бир қизнинг кўзларидан беихтиёр икки томчи ёш чиқиб, қирмизи ёнокларидан пастга сирғалди. Қиз буни сезмай ҳам қолди.

– Ҳа, юраккининг эриб оқди-ёв, – дея унинг биқинидан тurtди шўх бир дугонаси. Бирок, қизнинг хаёли бу пайт Махтумқули билан бирга олислаб кетмоқда эди.

Унинг кўзларига дунё ҳам қафасдек торайиб кетганга ўхшарди. Қизнинг кўзларидан томаётган марварид доналарининг оқими тезлашди. Рўмоли билан жикқа нам мужгонларини артаркан, боягина унга тегишиб турган

дугоналари энди унга таскин беришга тушдилар. Гўзал қиз юрагидаги туғён урган муҳаббатнинг пинҳон бўлиб қолганидан, ўзига ҳар қанча оро берса-да, йигит унга қайрилиб ҳам қарамаганидан афсусда эди. Қиз карвон кетган томондан анча пайтгача умидсиз кўзларини узолмай турди.

* * *

Махтумқулидан бор-йўғи ўн ёш катта бўлса-да, Аҳмадшоҳ ҳаётда кўп нарсани кўрганди. Мана, Махтумқули етти дарёнинг сувини ичган, илоннинг ёғини ялаган ана шу одамнинг ёнига кетиб бормоқда.

Аҳмад Нодиршоҳ хизматида юрган кезлари руслар билан ҳам махфий алоқада бўлгани тахмин этилади. Ўша пайтларда рус дипломатлари, сиёсатчилари Эронга алоҳида эътибор билан қараганлар, дипломатик муносабатлар билан бирга, мамлакатлараро савдо-сотик ҳажми ҳам ортиб борган. Ҳатто айрим манбаларда Нодиршоҳнинг Россиядаги император хонимга ошиқ бўлиб, унга совчи юборгани ҳақидаги маълумотлар ҳам бор.

Нодиршоҳнинг кўл остида юрган Аҳмад инглизлар билан ҳам алоқа ўрнатади. Англиялик Жон Элтон ўша пайтларда шоҳнинг кemasозлик ишлари бўйича маслаҳатчиси эди. Француз Базен ҳам у билан тез-тез учрашиб суҳбатлашиб қоларди.

Базен 1741-1747 йилларда Нодиршоҳнинг шахсий табиби бўлиб хизмат қилган. Кўплаб юришлар пайтида унинг ёнида бўлган.

Аҳмадшоҳ ўз валинеъматини Нодиршоҳнинг диний қарашлари ва бу борадаги сиёсатини ҳам зимдан кузатиб юрди. Нодиршоҳ мусулмонлар орасида фитна кўзғотиш, уларнинг орасига низо уруғини сочиш, мазҳаб можароларида ҳам ном чиқарган, унинг айрим қарашларини диний уламоларнинг ҳам ғазабини уйғотарди.

Айтишларича, аҳли китоб саналган халқлардаги диний

манбаларни еталича ўрганиб чиққач, Нодиршоҳ барча динларни бирлаштириб ягона дин яратмоқчи ҳам бўлади. Ҳатто у “мен ҳам Муҳаммад (с.а.в.) ва Али (р.а)дан кам эмасман” дейишгача бориб етган экан. Бу борада руҳонийлар орасида унга қарши чиққанлар эса, шоҳнинг ғазабкор азобига дучор бўлишлари тайин эди. Шу боис, диний арбоблар унга тик боқиб, ҳақиқатни айтишга қўрқишарди.

Аҳмадшоҳ эса, бу ҳодисаларни зийраклик билан кузатиб юрарди. Шу боис, у Нодирдан қилиш эмас, қилмаслик лозим бўлган амалларни ўргана бошлади.

Мана, Махтумқули ҳам жисмонан, ҳам руҳан чиниққан, кучга тўлган ана шу инсоннинг қошига бораётир.

1747-йилда Афғон давлатини яратиб, бу вақтга қадар Эронга ҳам бир марта юриш қилиб, омадсизликка учрагач Аҳмадшоҳ белужлар юртини икки марта талаб, катта ўлжани қўлга киритган. У Ҳиндистонга илк бор 1738—1739-йиллар оралиғида Нодиршоҳ билан бирга бостириб борган, бу юртнинг талон-тарож қилиш учун қулай ва бой эканини ўз кўзи билан кўриб қайтганди.

Аҳмадшоҳ ҳақидаги бу маълумотлардан Махтумқулининг хабари бормиди? У ким билан иш бошламоқчи бўлаётганини ўзи яхши билармиди? Бунга қатъий ҳа ёки йўқ деб жавоб бериш қийин. Махтумқули Аҳмадшоҳга бағишлаб битган шеърининг бир нусхасини ўзи билан олиб кетаётганди. Мана, шу шеърдан бир парча:

*Фирогий дер, қувватлантир сен динни,
Шоҳларнинг шоҳисан, исломнинг зайни,
Амрингга мутеъ эт Эронзаминни,
Рўзу шаб нолишим будир Худога.*

Англаганимиздек, бу сатрларда Махтумқули Аҳмадшоҳнинг кучини Эронга қарши йўналтирилишини истаётгани кўриниб турибди. Сергак Аҳмадшоҳ бу туркманларнинг нима мақсадда

келганини улар Қандаҳорга келиб тушган куниёқ билиб олади. “Аҳмадшоҳга давлат ичидаги аҳволни кўпдан-кўп айғокчи ва хуфиялари тезкорлик билан етказиб бериб туришарди”. (Мир Ғулом Муҳаммад Ғубор, “Ахмедшах – основатель афганского государство”. М.1959: 197 б.)

Аммо, қизилбошларга қарши музокара юритиш учун борганида, Аҳмадшоҳнинг кўшини сафида ёлланма қизилбошлар ҳам хизмат қилишини Махтумқули наҳот билмаган бўлса?

Ҳа, “Арши аълога” шеърини Махтумқулининг илк қасидаси дедик. Махтумқули хон ва шоҳларга бундан бошқа яна қасидалар битганми? Шоирнинг ҳаёт йўлини кузатиш асносида бу саволга ҳам жавоб топамиз.

Шундай қилиб, Махтумқулиларнинг қарвони Қандаҳорга келиб тушгач, вакиллар Аҳмадшоҳнинг хузурига боришди. Қадимги истилоҳ билан айтганда “улар ҳазрати олийларининг муборак назарларига ноил бўлишди”.

Аҳмадшоҳ уларни қандай қабул қилгани ҳақида ёзма маълумотлар йўқ. Ҳар қалай Аҳмадшоҳ туркманларга бутун қалбидагини очиб-сочмаган бўлса керак.

Бироқ, Махтумқули шоҳ билан юзма-юз келганидан бахтиёр эди. У отасининг “орзулама, хонни, бекни, султонни” деган пандини ҳам унутаёзганди.

Аҳмадшоҳ Махтумқули умри бино бўлиб кўрган илк ҳукмдор эди. У Аҳмадшоҳни ҳар қанча мактамасин, ўзини ҳам ерга уриб юбормаган. Зеро шоирнинг руҳи шоҳниқидан асло паст эмасди. Бу мағрурлик ва сарбаландлик умр бўйи шоирнинг ҳамроҳи бўлди.

Махтумқули умри давомида яна қанча шоҳ, қанча султон билан юзма-юз келаркин? Махтумқули алҳол ҳозир бу ҳақда ўйламасди. Аҳмадшоҳнинг илтифоти, туркманларнинг Эрон ҳақидаги фикрлари унинг тарафидан қўллаб-қувватланиши

нафақат Човдур билан Махтумқулини, балки улар билан келган барча ҳамроҳларини севинтирган, сархуш қилган эди. Асрлар давомида уларга қон юттириб келган қизилбошлардан, форслардан ўч олинадиган фурсат етиб келганидан уларнинг қалбларида умид ёлқинлари порлай бошлаганди.

«Охири, бизнинг ҳам кўксимизга шамол тегаркан-да!» деган умид уларни сархуш этиб қўйганди. Махтумқулининг ҳам покиза қалбида “ажаб айём” ҳақидаги илк, ёрқин таассуротлар жўш урарди.

“Ажаб айём!” Нақадар чиройли, нақадар умидбахш ва... нақадар алдамчи сўзлар!

Бу сўз биргина Махтумқулини эмас, унинг ҳамроҳларини ҳам жодулаб олгандек эди. Тинчлик, фарвонлик туркман элатларининг асрий орзуларидан бири эмасмиди? Гўзал, ажойиб кунларни ким ҳам орзу этмайди, дейсиз?

Юз йиллардан бери давом этиб келаётган босқинлар, талон-торожлар, урушлар туркман халқининг тинка-мадорини қуритган эди. Хусусан XVIII асрда туркманлар урушлардан тамомила безиб кетган эди.

Кейинги асрларда туркманларнинг ўз давлатига эга бўлолмай келганлигига айнан мана шу жанговарлик сабаб бўлмаганмикин? Айнан ана шу хусусият бу халқнинг бир ёқадан бош чиқаришига ҳалал бергандир?

Махтумқули ўз халқининг тарихини яхши биларди. Тарих ҳукмига бўйсунарди. Ана шу тобеълик ҳам уни Аҳмадшоҳ ҳузурига бошлаб келганди.

Аҳмадшоҳ билан музокаралардан руҳланган туркманлар бу хушхабарни ўз уйларига етказишга ошиқмоқда эдилар. Човдур келгусидаги музаффарона юришлар, улкан ғалабалар хаёли билан маст эди.

Аҳмадшоҳ эса, меҳмонларини кузатиб қоларкан, унинг кўнглидан шундай истехзоли ўйлар кечгани эҳтимолдан холи

эмас: “Хей, содда туркманлар! Ҳали менинг совунимга кир ювиб кўрмабсанлар!”.

Аҳмадшоҳ туркманларнинг мардлиги, тўғрисўзлиги, жасурлиги, қизилбошлардан аламзада эканлигини яхши билар, булардан ўз манфаати йўлида фойдаланишни мақсад қилганди. Хива, Бухоро ҳукмдорлари ҳам бу воқеани юрак ютиб кузатиб туришарди. Қизилбошлар ҳам ўзларига қарши музокаралар бошланганидан хавотирга тушиб қолишганди. Ўрни келганда айтиш керакки, туркманларнинг бирлашувидан теваракдаги барча давлатлар хавотирда яшардилар. Ўн саккизинчи аср ўрталарида бу масала янада долзарб тус олди. Аммо туркман қабилаларининг барчасиям бу масалага жиддий ёндашмаган. Мулла Давлатмамат сингари узоқни кўра олган, донишманд кишилар у пайтда у қадар кўп эмасди. Гарчи қарвон Қандаҳордан хушxabарлар билан қайтган бўлса-да, олдинда кўплаб мушкулотлар кутиб турарди.

Мулла Давлатмамат ўғли ва унинг сафдошлари хатарли сафардан қароқчи ва йўлтўсарлар ҳужумига учрамай, эсон-омон қайтганидан бениҳоя хурсанд эди. Аммо уларнинг Аҳмадшоҳ ҳақида оғиздан бол томиб айтган сўзларига у қадар ишонмасди.

“Орзулама хонни, бекни, султонни!”

У ичида ана шу мисрани такрорларди. Ўғли эса бошқача фикрда. У Аҳмадшоҳни ўз халқи манглайидаги умид юлдузи деб билар, у ҳақда умидбахш шеърлар битар, юртдошларини ёруғ кунлар яқинлигига ишонтиришга уринарди.

Бироқ, Махтумқулининг Аҳмадшоҳга атаб битган барча шеърлари бизгача етиб келмаган.

Гўкланглар Аҳмадшоҳ билан тил бириктириб, Эронга қарши юришга ҳозирлик кўра бошладилар. Давлatalихон, Авазгелди сингари етакчилар бу ишга бош бўлишади. Кучи билагига сиғмай турган Човдур сингари паҳлавон йигитлар бу ҳаракатга жон-диллари билан қўшиладилар. Ўн олти-ўн етти ёшгача

Махтумқули қон кўрмаган, уруш кўрмаган эди. Буни шеърлардаги ички рух, жўшқинлик ҳам тасдиқлайди.

Махтумқули Афғон мулкига йўл олган пайтда унинг ортидан юм-юм кўз ёши тўкиб қолган қиз эсингиздадир? У қизнинг кўзёш тўкиб қолиши бежиз эмасди. Бу гўзалнинг бокира қалби Махтумқулининг исмини айтиб тепарди...

Мана, Махтумқули қайтгач, бу шахло кўзлар ҳам қувончдан порлади. Аслида Махтумқули ҳам унга бефарқ эмасди. Гоҳ-гоҳида юзма-юз келиб қолишганда, қизнинг юзлари лов-лов ёниб, сохибасининг қалбидаги ёрқин ҳақиқатни аён этиб кўярди. Аммо дилдаги муҳаббат тилга кўчганича йўқ. Қолаверса, қайси бир қиз ўз дардини биринчи бўлиб ошкор эта олсин?

Айнан шу сафардан қайтгач, бу жоду кўзлар Махтумқулининг қалбини тезкорлик ила банди қила олди. Шунда... Махтумқулининг кўзларига дунё бошқача кўринди. Қалбида ўзга бир олам юз очганини англади.

«Ишқ мени ёндириб, ёқиб бородур».

Ишқ лаззати дунёдаги барча неъматлардан ҳам лазизроқ эканини Махтумқули ўз қалби тимсолида ҳис этди.

Ҳа, ҳамма нарса ўзгарганди. Унинг кўзи олдида саҳронинг сарсари шамоли ҳам, оқ кулоҳли тоғлар ҳам, зилол чашмалар ҳам, бепоён далалар ҳам, қушлар ҳам, булутлар ҳам, одамлар ҳам, барча-барчаси бошқача, гўзал, жозибали қиёфа касб этганди.

Кечагина Аҳмадшоҳни мақтаб сиёсий сатрлар битган шоирнинг қалби энди ишқий мисралар яратиш иштиёқида ёнарди. Унинг хаёлидаги фикр дарёси, қалбидаги илҳом чашмаси Менгли исмли гўзал томонга оқарди.

Махтумқулининг кўзи билан боққанда, Менглини севмаслик мумкин эмасди. У Менглининг шаънини осмон қадар кўтарар, унинг сурати ва сийратини шундай завқ-шавқ ила тасвирлардики, ҳар қандай ўқувчи бу муҳаббатнинг мафтунига

айланарди. Беихтиёр бу шеърни ўқиганлар Махтумқулининг пок, беғараз, жўшқин муҳаббатига ҳавас қилади. Бу ўтли мисраларда қандайдир илоҳийлик, сирли бир қудрат яширин:

“Кўнгил кўзгусида ёрнинг отини, ишқ хомаси ила ёзгим келади”...

«Ишқ олди кўнглимни, тилга сўз берди”...

«Боқибон меҳрингга тўйсам, боғу бўстон истамам»...

Бу сингари мисраларда ана шундай жозибани, сеҳрни топиш мумкин.

Бир дилбара дуч келдим, замзаси ўқ, қоши ёй,

Кун ҳайрондир кўркидан, хижолатга тўлган ой...

Яна ошиқ Махтумқули бу ҳисларни тарашлаб, шеърга солса-да, бундан кўнгли таскин топмас, сабри чидамай, маҳбубасини янада кўкларга кўтаришга, унга бўлган муҳаббатини янада авж пардаларда куйлашга интиларди:

Иқболим, диним-иймоним,

Қулман қомат, бўйларингга,

Ёки:

Мусулмоннинг дин-имони,

Умматдир қаро кўзларинг.

Ана шундай мисраларни ёзишга ундаган севги қудрати ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Бу қудратни тоғнинг барқарорлиги, селнинг кучи билан тенглаштириб бўлармикин? Балки, унинг қудрати чакмоқдан-да кучлироқдир? Ахир ҳеч бир чакмоқ Менглининг қалбини ёриб киролмаган бўларди-ку? Айнан Махтумқули, унинг Фарҳод сингари буюк ошиқларга сабоқ бўла оладиган муҳаббати ана шундай қудратга эга чиқди.

Туркманлар Махтумқулининг Менглига бўлган муҳаббатига ўхшаш севги қиссаси билан бу яқин орада тўқнаш келишмаган. Эҳтимол, бошқа халқлар ҳам...

Шарқда Лайли ва Мажнун, Тоҳир ва Зухро, Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам, Фарҳод ва Ширин, Гул ва Наврўз каби ошиқ-

маъшуқлар ҳақидаги ишқ қиссалари асрлар оша оғиздан-оғизга, элдан-элга ўтиб келади. Бу муҳаббат қиссаларининг қахрамонлари ҳаётда чиндан ҳам яшаб ўтган-ўтмаганлиги ҳақда аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, ана шу сингари ғамгин қиссалар сафига ўз реаллиги билан фарқланадиган Махтумкули ва Менглининг ишқ достонини кўшсак, хато бўлмас, назаримда.

Бу икки ёшнинг муҳаббати ҳам ширин дамлар билан бошланади. Махтумкули уйлангунга қадар ва ундан кейин севги ҳижронига учраган пайтларигача бўлган даврда ёзган шеърлари бизгача ё тўлиқ етиб келмаган ё бундай байтларнинг ўзи камчиликни ташкил этади.

«Бўйларингдан», «Қоши ёй», «Қора кўзларинг», «Гулзор ўйнашар», «Бугун», «Гўзалсан», «Ҳаё айлаюр», «Нозли дилдор», «Менгзар ҳукмли» каби порлоқ асарлар Махтумкулининг муҳаббатидан нишона бўлиб қолган ўлмас шеърлар жумласидандир.

Тугди осмоннинг Зухроси,

Чин ошиққа даврон букун, – деб бошланадиган шеър улар орасида алоҳида ажралиб туради.

Бу шеърни Махтумкули ёш куёвлик пайтида ёзган, дейиш мумкин. Чунки айни шундай кезларда ёш йигитнинг кўзига бутун олам гўзал, тароватли, бахт ва сархушлик маскани бўлиб кўринади. Ана шу жўшқинлик унинг сатрларига ҳам қуйилган бўлса, ажаб эмас.

Туркман заминига азалдан баҳор эрта келади. Туркман ёшларининг тез вояга етишлари шундан. Шу боис катталар балоғат остонасига етган йигит-қизларнинг бошини тезроқ қовуштириш илинжида бўлишади. Агар бирор йигит қайсидир қизга кўнгил қўйса, унинг ошиқлик даври узоқ давом этмаган. Бунинг сабабини туркманларнинг азалий ҳаёт тарзидан излаш керак. Орада никоҳ ўқилмагунча йигит ва қизнинг учрашиб юришига ҳам изн берилмаган. Оилада катта қиз узатилмагунча

кичкинасига совчи қўйилмаган. Қолаверса, ўша пайтдаги нотинч, бекарор вазият қизларни тезроқ ўз ҳасмига топширишни тақозо этган. Махтумқули Менглининг ишқига мубтало бўлган пайтда неча ёшда эди? Бу саволга Махтумқулининг ўзи кейинчалик ёзган шеърларида жавоб бериб кетган:

*Ўн еттидан ошганда шухрат уйига кирдим,
Олдим бир нозанинни завқ ила сафо сурдим,
Бу гунчаи гулзорнинг алвон гулини тердим...*

Демак, Махтумқули ўн саккиз қадамга қўйган пайтида оила курган. Ёшлар ишқ дарёсида сархуш сузиб юрган кезлари Давлатмамат китобининг охирги бобини ёзаётган эди. Катта ўғиллари Муҳаммадсафо билан Абдулла эса, аллақачон уйланиб, рўзғор ташвишлари билан банд эдилар. Ёш оилалар учун илгариги эски бостирма атрофида янги уй қурилди. Мулла Давлатмаматнинг оиласида Махтумқулининг ўрни бошқача бўлгани учун акалари унинг уйини ўзлариникидан ҳам баландроқ, шинамроқ қилиб солишганди. Мулла Давлатмамат ҳунармандларга айтиб, Махтумқули учун чиройли сандиқ ҳам ясаптириб берганди. Бу эса, ўша пайт учун ҳам уй мебели, ҳам китоб жавони вазифасини ўтарди. Қимматбаҳо китоблар, қоғозлар, қўлёзмалар, сиёҳ ва қалам ана шу сандиқ ичида авайлаб-сақланарди.

Айни дамлар Махтумқулининг хаёллари бир муддат шеърият оламини тарк этган, у ҳозир мутлақо бошқа бир оламда сархуш парвоз этарди. Ҳар окшом дилсўз бир париваш майин, нозик бармоқлари ила Махтумқулининг қалин жингалак сочларини силарди. Махтумқули севикли дилдори билан соҳир ишқ оламининг кенг самоси узра беармон парвоз қиларди. Ҳаёт улар учун ўз нафосати, чексиз гўзаллигини намоён этмоқда эди.

Назарида бу сирли оламда Махтумқули ва унинг маҳбубасидан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Унинг энг содиқ, тегишиб катта бўлган дўст-оғайнилари ҳам бу хонадондан қадами

узилган эди. Улар ҳам Махтумқули ўз муҳаббатига эришгач, унинг ҳаловатини бузишни истамасдилар...

Йўқ, бунинг бошқа сабаблари ҳам бор эди. Келган-кетганларнинг, ўткинчиларнинг ёлғон-чин гурунглари вазиятнинг кескинлигидан дарак берарди. Афғонистондан келган хабарларга кўра, тез кунларда қўшин Эронга юриш бошлаши мумкин. Эрондан эсаётган шум эпкинлар эса, афғонлар билан тил бириктирган туркманлардан шафқатсиз ўч олинишидан огоҳ этарди. Дўстлари эса, бу нохуш янгиликларни айтиб, Махтумқулининг дилини оғритишни, бахтли кунларига соя ташлашни истамас эдилар.

Доно Давлатмамат бу ғавғолар осонликча ниҳоя топмаслигини яхши англади. Аммо у ҳам чорасиз вазиятда эди. У эронликларга, қизилбошларга ишонмаганидек, афғонлардан ҳам яхшилик чиқишига унча кўзи етмасди. Афғонлар ёрдам беришга ҳозир эканми, демак бу “мадакдор”ликнинг ортида қандайдир илинж ё ғараз бўлиши муқаррарлигини у ички ҳассослик ила ҳис этарди.

Тўғри, у ҳозирча Аҳмадшоҳнинг кимлиги, қандай ҳукмдор эканлигини яхши билмайди. Аммо, унга шоҳларнинг умумий феъл-атвори яхши маълум. Шу боис мулла бир том остида Аҳмадшоҳга нисбатан пайдо бўлган икки фикрнинг биттаси мутлақ нотўғри эканига амин эди. (Махтумқули Аҳмадшоҳдан яхшилик чиқади деб, умид кўзини тиккан, отаси эса, буни худди ҳўкиздан сут кутиш билан тенг деб биларди.) Шунингдек, у ўғлининг умидлари пучга чиқишидан ҳам қўрқарди. Ана шундай ҳолат юз берса, Махтумқули қай аҳволга тушишини, қандай йўл тутишини ота билмасди, холос.

Ҳозирча эса, ҳамма ўз фикрида қолгани маъқул. Давлатмамат афғонлар билан бўлган музокаралар туфайли ёвмутлар ва гўклангларнинг боши қовушишидан умидвор. Бу қабилаларнинг ушбу ҳодисаларга хавотир билан қарагани, шу

боисдан қабила бошлиқлари ўз мушоҳадаларини сир сақлашган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

1752-йил. “Аҳмадшоҳ Нишопурни қамал қилибди”, деган хабар етиб келганида, унга умид кўзини тикиб турган гўкланглар жуда-жуда қувонишди. «Ниҳоят, Эроннинг танобини тортадиган шоҳ топилди, Аҳмадшоҳ энди бу ўлканинг кулини кўкка совуради!».

Аҳмадшоҳ ўз давлатини қурган вақтлардан бошлаб, у ҳақда атроф-жавонибга турли овозалар тарала бошлаганди. Уни бою фақирни тенг кўзда кўрадиган, адолатли, олижаноб, куч-қувват ва жанг-жадалда тенги йўқ тождор сифатида тилга олишарди. Қолаверса, Нодиршоҳ Ҳиндистондан олиб келган, Бобурийларга тегишли бўлган “Товус тахт” ҳамда “Кўҳинур” олмослари ҳам Аҳмадшоҳ Дурронийнинг қўлига ўтганди. Нодишоҳнинг ўлимидан сўнг унинг аёллари бу қимматбаҳо тошларни Аҳмадшоҳга ҳадя қилишганди. Ўша пайтларда “Кўҳинур” ва “Товус тахт” олмослари кимда бўлса, ғалаба ва омад ҳам у томонда бўлади, деган ақида кенг ёйилганди. Ҳамма даврда бўлганидек, бу пайтларда ҳам одамлар орасида ёйилган овозалар жуда катта аҳамият касб этарди. Овозалар борган сари кенгрок, йирикрок доирада ёйилиб борар, бу эса, Аҳмадшоҳнинг обрў-эътибори янада юксалишига хизмат қиларди.

Нишопурнинг қамал қилингани ҳақидаги мактуб туркманларга етиб келгани ҳақида аниқ маълумотлар бўлмаса-да, гўкланглар ҳам, ёвмутлар ҳам Аҳмадшоҳнинг бу юришига бефарқ бўлишмаган. Бу юришда туркманлар қаҳрамонларча жасорат кўрсатишмаган бўлишса-да, ҳар қалай четда томошабин бўлиб туришмаган.

Аммо Нишопур бу сафар Аҳмадшоҳга таслим бўлмади. Шоҳнинг Эрон тарафга қилган бир қанча юришлари ҳам кутилган самарани бермади. Нодиршоҳ даврида Эрон жуда оғир вазиятга тушиб қолганди. Фақир фуқаронинг ҳам елкасидан

ўпкаси кўриниб қолган, босиб борган билан тайинли ўлжани қўлга киритолмаслигини Аҳмадшоҳ яхши биларди.

Бироқ, “Аҳмадшоҳ Нишопурни олмай қайтибди” деган гап-сўз ҳам унинг обрўйига соя солиши мумкин эди. Афғон давлатининг ғарбий чегараларини кенгайтириш ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Аҳмадшоҳ 1753 йилда Нишопур ва Машҳадга қайтадан қўшин тортади. Шу фурсатдан фойдаланган ҳолда у гўклангларга иккита хат юборади. Бу хатлар бугунги кунда ҳам жуда катта тарихий аҳамият касб этиб келаётир. Мазкур хатларнинг биринчиси ҳижрий 1167 йил зулҳижжа ойининг 16-сида (милодий 1754 йил 6 август) ёзган бўлса, иккинчисини ҳижрий 1168 йил жумодилаввал ойининг 14-куни (милодий 1755 йил 28 март) санаси билан битилган. Бу хатларда Аҳмадшоҳ туркманларнинг суннийлик оқимига эътиқод қилишларидан усталик билан билан фойдаланмоқчи бўлгани яққол кўринади.

Аҳмадшоҳ Нишопурга, Машҳудга қўшин тортгани ҳақидаги хабарни эшитиб, шунингдек, унинг қабиладошларига йўллаган иккита мактубини ўқиб, Махтумқулининг кўнгли тоғдек кўтарилди. Беихтиёр қасидасидаги бир мисрани шивирлади:

Амрингга муте эт Эронзаминни!

Мана, унинг шу истаги ҳам рўёбга чиқаётир. Бироқ, бу истак қандай ҳаракатлар ва қурбонлар эвазига юзага чиқаётганидан унинг хабари йўқ эди. У ғалабанинг фақат зоҳирий кўринишидангина хабардор. У ҳали Аҳмадшоҳнинг найрангли ўйинларидан огоҳ эмас. Унинг сиёсат бобидаги тажрибаси ҳали ҳамин қадар. Ҳавойи хаёллар уни ҳалиям кўтаринки руҳда байтлар битишга ундарди.

Менглига уйланганидан сўнг Махтумқулининг қалбида бир мунча сўнган сиёсат иштиёқи қайта жонланди. Ўз халқининг тақдири яна унинг қалбига ўт ёқмоқда эди. У тезроқ Аҳмадшоҳнинг бутун Эронни қўлга киритишини,

қизилбошларни ер тишлатишини истар, ўз халқининг, ҳамюртларининг кўксига тезроқ шамол тегишини орзу қиларди.

Ана шу туйғулар таъсирида унинг “Гўкланг”, “Олди-орти билинмас” сингари шеърлари дунёга келди. «Бизнинг фикримизча, Махтумқули биринчи шеърини қабиладошлари – гўкланглар қўшин тўплаб йўлга тушган пайтда, иккинчисини эса, ёвмутлар билан бирлашиб, ҳаракатни давом эттираётган фурсатда ёзган бўлиши мумкин» (А.Бекмуродов, “Махтумқули ва Аҳмадшоҳ Дурроний”. “Совет адабиёти” журнали, 1988 йил, 11-сон)

«Гўкланг» шеърида:

*Буюк даргоҳга юз суртиб,
Ишларинг, давлатинг ортиб,
Фирогий дер, қўшин тортиб,*

Борарсан Техрона, гўкланг!– каби сатрлар бор. Махтумқули бу юришда туркманларни бирлаштириш билан бирга Эронни бўйсундириш истаги ҳам борлигини яширмайди.

Бироқ, қисмат чархпалаги ўз билганидан қолмай айланарди. Тақдир унинг қалбида жўш ураётган истаклар билан ҳисоблашадими-йўқми, буни ҳам вақт кўрсатади.

Хуросон юриши узоққа чўзилса-да, ниҳоят ғалаба билан яқун топди. Албатта, бу жангда қанча туркман қатнашгани, уларнинг қанчаси ана шу жангда ўз жонидан кечгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Бироқ, шуниси аниқки, бу ғалаба туркманлар учун қимматга тушди.

Махтумқулининг “Олий сизники” шеъри унинг ўша пайтдаги ижтимоий ҳолатини яхши тасвирлаб беради:

*Форсга теккан давлат Сизга ўгрилди,
Энди бу дунёнинг майли сизники!*

Хуросон бўйин эгди.

Кейин нима бўлди?

Кейинги одим қай томон ташланади?

Туркманлар бу фидойиликлари қандай учун қандай наф кўрдилар?

Аҳмадшоҳ нима қилди?

У нима қилишни яхши биларди. У Нодиршоҳнинг кўзи ўйилган невараси Шохрухни (у 1748 йилдан бери Машҳаднинг ҳокими эди) яна аввалги ўрнига ўтқазиб, кўшини билан ортига қайтди. Унинг эндиги мақсади Афғонистоннинг яхлитлигини таъминлаш ва Ҳиндистонга босқин уюштириш эди. Қаерга бормасин, нима қилмасин, Аҳмадшоҳнинг бир кўзи ҳар доим Ҳиндистон томонда эди. Аҳмадшоҳ Дурронийнинг Нодиршоҳ кўшин давридаги сафида юришларини ҳисобга олмаганда, унинг ўзи Ҳиндистонга уч карра – 1748, 1750, 1752 йилларда юриш уюштирган.

Туркманларнинг тақдири эса, яна муаллақ бўлиб қолди. Ҳарқалай Эрон юришидан улар анча-мунча йўқотишлар билан ўз юртларига бўшашиб қайтишди. Махтумқули ва унинг икки акаси – Абдулла билан Муҳаммадсафо бу юришда қатнашганлари ҳақида ҳам аниқ маълумотлар учрамайди. Бирок, бу юришда Човдур иштирок этганига шубҳа йўқ. Чунки, ерга урса кўкка сапчийдиган абжир йигитнинг бу юришдан четда қолганига ишониш қийин. Хуросон юриши уни синовдан ўтказган илк юриш бўлди. Чунки, мардона жанг – мард йигит учун энг катта сабоқ, энг ишончли тажрибадир.

Ҳар бир воқеани синчковлик билан кузатиб бораётган ҳассос қалб эгаси Махтумқулининг вақт ўтиши билан безовталиги ҳам ортиб борди. Шу билан бирга қалбининг туб-тубида бир тугун пайдо бўлди. Отасининг кўзларига боққан пайти юрагидаги мунг янада ортгандек бўларди. Мулланинг кўзларида ҳар доим шу фикр намоён бўларди:

Орзулама хонни, бекни, султонни...

Ота ўз халқи ва фарзандлари тушган тушунарсиз вазият учун ўзини айбдор ҳис қилар, уларга ҳеч қандай ёрдам

беролмаслигини ўйлаб ўкинарди: «Тақдиримиз шу экан-да!».

Ҳа, отанинг тақдирга тан беришдан бошқа чораси қолмаганди.

Махтумқули эса, ҳамон Аҳмадшоҳга ишонарди. Бу ишонч бошқаларникига қараганда ҳам анча кучли эди. У Аҳмадшоҳга оддий фуқаро бўлиб эмас, ҳиссиётларга бой шоирнинг нигоҳи билан қарарди.

Бироқ, воқеалар ривожини кузатиб бориш асносида унинг ҳам қалбида бир шубҳа уйғонди: Аҳмадшоҳ бутун туркманларни алдаб юрган бўлса-чи? Шу фикр миясига урилиши билан кўз олди қоронғилашиб, қулоқлари остида муттасил чинқириқ турди. Ўзининг ёрқин келажак ҳақидаги тасаввурлари бир зум йўққа чиққандек бўлди. Беихтиёр Аҳмадшоҳга бағишлаб битган сатрларини эслади. Йўғ-э, Аҳмадшоҳ унчаликка бормас? Яна ким билсин, “одам оласи ичида!” дейишади-ку.

Махтумқули ана шундай қарама-қарши фикрлар исканжасида қолганди. Қолаверса, бу “ошни унинг ўзи пиширган”. Энди айланиб ҳам, ўргилиб ҳам ичишга мажбур. Отасига ҳам дардини айтолмайди. Чунки, бир пайтлар шох ҳузурига кетишига мулла Давлатмаматнинг ўзи қарши турганди.

Менглига ҳам кўнглини ёра олмайди. Аслида-ку, Менгли ҳам ёш бўлишига қарамай, фаросатли, мулоҳазали аёл. Шу боис, Махтумқули у билан кўп сирлашарди. Аммо, бу масалада гап очиб, аёлининг тиниқ фикрларини лойқалатишни истамади....

Муҳаммадсафо билан Абдулла жуда содда, жайдари йигитлар эди. Улар аллақачон тақдирга тан бериб, пешонамизга тушганини кўрамиз, деб ўтиришибди. Човдур-чи? У шамширига ишонади. «Туркман ҳар доим жанг-жадал билан яшаган, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади» деб тураверади. Бундан бошқасини хаёлига ҳам келтирмайди. «Ким кучли бўлса, ҳақиқат ҳам у томонда». Човдурнинг фалсафаси шу.

“Ўлим пешонасида наштар тираб турганини хаёлига ҳам келтирмаяпти, шекилли, – ўйларди Махтумқули, – Ёки жони кўзига ширин кўринмасмикин?”

Мардлик, жасурлик Махтумқулида ҳам бор, лекин бу хислати ҳали синовдан ўтмаган. Мен ботирман, мен довюракман, деган гапни ҳамма айтиши мумкин. Аммо, сўнгги ва ҳаққоний баҳони тақдирнинг ўзи, ҳаёт синовлари очиқ-ойдин кўрсатади. На илож, турли тўқнашувлар, олишувларда чиниққан, Машҳад юришида пишиб етилган Човдур олдида Махтумқулининг тажрибаси йўқ даражада. Махтумқули Аҳмадшоҳнинг иккиюзламачиликка мойил бўлишига ишонгиси келмай турганда, Човдур аниқ бир қарорга келиб бўлганди. “Шоҳ тахтда ўтираркан, ундан тўлақонли шоир чиқмайди» деган андишада юрган Човдур ҳақ. Амал, мансаб шоирнинг азалий ғаними. Ҳар қанча иқтидорли, нозиктаб, зийрак бўлмасин, амалдор шоир бирда бўлмаса, бирда амалпарастлик чоҳига тушади ва шеърятдан чалғийди. Бу кўҳна ва ўзгармас ҳақиқат. Бу ҳақиқатни Махтумқули ҳам билар, Аҳмадшоҳ билан учрашганидан сўнг, ишончи бир мунча ортганди. Шу тариха, эртами-кечми Аҳмадшоҳ Эронга юриш қилар, деган умид унинг хаёлидан кетмасди. Яхшиликка ташна, хушхабарга интиқ бўлиб турган халқнинг асосий қисми ана шу умид билан яшарди.

Махтумқули ўша кунлари заргарлик билан ҳам машғул эди. Унинг ўз қўли билан ясаган ва ёри Менглига совға қилган узук айни пайтда музейда сақланади. Бироқ, Махтумқулининг мудом заргарлик билан шуғулланишга имкони йўқ эди.

Эронликлар Машҳад, Нишопур урушларидаги иштироки учун туркманлардан, хусусан гўкланг қабиласидан ўч ола бошлайди. Улар гўклангларнинг Аҳмадшоҳ ҳузурига борганидан хабар топган, уларга ким бошчилик қилгани ҳақида етарли маълумотлар тўплашган эди.

Бунинг устига Махтумқулининг Аҳмадшоҳга бағишланган

“Арши аълога”, “Сизнингдир” сингари шеърлари кўпчиликка тарқалган, шу жумладан душман кўлига ҳам тушиб қолган эди. Шундан сўнг улар мулла Давлатмаматнинг оиласини ипидан игнасига ўргана бошлашди. Бу борада овул ичидан айғоқчилар ҳам белгилашди. (Махтумқули шеърларда ҳам ана шу ҳолатга ишора бор.)

Шу тариқа бу оила тепасига, хусусан Менглининг боши устига ҳам қора булутлар тўплана бошлади. Буни ҳаммадан аввал Махтумқули англади:

Бу хиёнат қандай юзага чиққанини ҳозир аниқлаб етмоқ кийин. Аммо, қуйидаги сатрлар дунё найранглари Махтумқулининг жонидан ўтиб кетганидан кейин ёзилгани аниқ:

*Ким кўрар бўлса харидор ўлди, ҳам шоҳ, ҳам гадо,
Марду номард ҳамда нокас сўз отибдур ёрима.*

Ёки:

Кўймарам асло тирик, ким тегса номус-орима.

Қизилбошлар ниҳоят қабила ҳудудларига етиб келиб, қирғинни бошлашди. Қўлга тушган туркман хотин-қизларини чўри, йигитларини кул қилиб, тоғдан ошириб кетишди. Туркманлар ҳам қараб ўтиришмади. Улар жавоб ҳужумига ҳозирлик кўришди. Кейин қизилбошлар юртига бориб, улар ҳам бир қанча асирлар билан қайтиб кетишди. Туркманлар азалдан ўз уйларида кул ёки чўри сақлашга ишқибоз бўлишмаган. Шу боис, асирларни Бухоро, Хива ва Ҳиротнинг кул бозорларига олиб боришган. Шу тариқа бир-бирини маҳв этиш, ўч олишнинг ўта кескин, шафқатсиз усуллари ёйила борди. Ана шундай бир вазиятда Махтумқули учун ўз оиласи, яқинларининг хавфсизлигини асраш у қадар осон бўлмаганини тасаввур этиш кийинмас. Ҳар сонияда ўлим хавфи даҳшат солиб турган бир пайтда...

Гўкланг ва ёвмутларнинг иттифоқ тузиши ҳам

қизилбошларнинг қонини қайнатиб юборганди. Улар яна бу икки туркман қабиласи орасида низо уруғини сочишди: бу икки қабила ер учун, сув учун бир-бирига тиш қайрашга тушди.

Бошқалар қатори Махтумқулилар оиласи ҳам турли хавф-хатарга ҳозир турмоқ учун бир кўзларини очиқ қолдириб ухлайдиган бўлишди.

“Ҳамма бало Махтумқулининг энг сулув қизга уйланишида! Бу келин эмас, жонга офат!” Одамлар орасида бу тахлит гап-сўзлар тарқалганига анча бўлган. Чиндан ҳам, Менглининг гўзаллиги тилларда дoston эди. Буюк Шарқ донишманди Унсурул-маолий Кайковус “Қобуснома”сида айтилганидек, “Ҳаддин зиёд хушрўй аёлға уйланмағил!..”

Лекин, кўнгилга буйруқ бериб бўлмайди. Менглининг гўзаллигини бутул эл-юрт тан олиб турганида, у Махтумқулининг кўзларига қандай кўринганини тасаввур этиш қийинмас. Воқеалар қизгин тус оларкан, кунларнинг бирида тақдир Махтумқулини ғафлатда қолдирди-да, Менглини унинг кўлидан юлиб кетди. Менглини у қай йўл билан йўқотгани номаълум бўлса-да, унинг ном-нишонсиз ғойиб бўлгани айни ҳақиқат.

Махтумқулининг бошига илк бахтсизлик тушди. Бу мулла Давлатмаматнинг оиласи бошига тушажак нохуш воқеаларнинг дастлабкиси эди. Сўраб-суриштиришлар натижа бермади. Кўрдим-билдим, деганлар ҳам йўқ, одамлар тоғнинг орқасини – Эрон тарафларни кўрсатишарди.

Кўзи ёшли Менгли хоним

Юрагим ичра нор қилди.

Ёки:

Кўлдан олдинг қароримни,

Келиб сен ногаҳон, фироқ,

Опкетдинг Менгли ёримни,

Кўйиб жонга армон, фироқ...

Менглининг ўғирланиши ҳақидаги хабарни Махтумқулига Зубайда айтган бўлиши ёки тескариси бўлиши мумкин. Чунки шоир ана шундай аламли дамларда синглиси Зубайдага кўп бора юзлангани шеърларида акс этган:

Зубайда, ночорим, тингла, қалбимда армоним қолди.

Зубайдам, кўзларинг ёшла, харидсиз дўконим қолди.

Ўша пайтлардаги туркманлар анъаналарига кўра, қай йўл билан бўлмасин, аёлини қўлдан бериш, уни душманга олдиб қўйиш эркак учун номус ҳисобланган, эл ичида унинг тилини қисқа қилган, мардонавор сифатларини гумон остида қолдирган. Бинобарин, Махтумқули ҳам бу айрилиқ ҳақида қайта-қайта эслайди:

Тупроғи бор зарга тенгли,

Зилол сувли, кўк ўлангли,

Эли гўкланг, оти Менгли,

Нозли дийдордан айрилдим.

Менглисиз қолган кунларда бошдан кечирган уқубатлар шоир сатрларида яққол ўз аксини топган. Унинг Менглига бўлган муҳаббати ҳар қандай далли-девона ошиқнинг севгисидан, ҳатто асрлар бўйи тилдан тилга ўтиб келаётган ишқ қиссалари қахрамонларининг ҳис-туйғуларидан ҳам юксак эканига шубҳасиз ишонса бўлади.

Маҳбубадан айру яшаш – азобнинг ўзи экан. Ундан хат-хабар йўқ. У гоҳ тушида, гоҳ ўнгида Менгли билан ғойибона сирлашади:

Қайси кун сен ўтга солдинг мен фароғат бандани.

Ёки:

Сен ғарибсен, мен фақирмен, сенда-менда чора йўқ.

Севгилим, тақдири ҳақдир айирган сендин мени.

Ёки:

Асрасин тангрим паноҳида ёмон кўздан сени.

Гоҳо Менглининг дараги чиқмагани учун шоир унинг ўзини

айбдордек кўради, Минг хил шубҳа-гумонлар ичида қолган шоир баъзан маъшуқасининг ўзини ҳам бевафоликда, алдамчиликда айблади:

*Айтадур Махтумқули, аҳдинг ёлон, йўқдур вафонг,
Бевафолар хўп совутмишлар ахир биздан сени.*

Аммо Махтумқули ҳар қанча жабру жафога лойиқ кўрилган бўлса-да, унинг ёрдан кўнгли совумайди. Менглини қайта-қайта кўмсайди, унга интилади, юракдан ёлворади.

*Жон тугёна келди, ёндим, ёрилдим,
Бағишласанг найлар ёрим, ё Аллоҳ!
Ўйламай севишдим, кўрмай айрилдим,
Бағишласанг найлар, ёрим, ё Аллоҳ!*

Махтумқули Менглидан айрилганида йигирма ёшда эди.

*Йигирма ёш кетди мендан,
Ҳаз этмадим дунё сендан,*

Ёки:

*Йигирмага етганда, фалак жабрини кўрдим,
Фалак олди ёримни, ажал ғамхона келдим.*

Биз Махтумқулининг 18-20 ёшлар оралиғида Менгли билан бирга ҳаёт кечирган деган фикрга шубҳасиз ишонамиз. Шу пайтгача айтилиб келган ривоятларни, турли одамлар берган маълумотларни Махтумқулининг шеърларидан кўра ҳам ишончлироқ деб бўлмайди.

Шеърларни бир тарафга суриб турганда ҳам, Махтумқули ҳақида фикрларни ўн саакизинчи аср ҳаёт тарзига солиштириб кўрилса, кўп нарса ойдинлашади.

“Махтумқули севган қизни унга беришмаган, бошқа одамга узатишган” деган фикрни олиб кўрайлик. Шундай бўлган ҳам дейлик. Унда, наҳотки, Махтумқули армонга айланган муҳаббатини эл-юртга овоза қилиб юрган бўлса? Бу туркман анъаналарига умуман ёт-ку? Қолаверса, бировнинг ҳасмига

айланган аёл ҳақида бундай ўтли, армонли байтлар битиш Махтумқулидек олижаноб, қалби дарё шоирнинг шаънига тўғри келармиди? Унинг шеърлари ўз даврида қанчалик шуҳрат топганини ҳисобга олсак, Менглининг оиласи аллақачонларок бузилиб кетган бўлиши тайин эди. Яна, ўн саккизинчи асрда-ку бу тахлит ҳаракатлар ҳам, ижод ҳам қонли яқун топиши кундек равшан эди.

У даврларда севги одамлардан пинҳон тутиларди. Марҳум адабиётшунос Сайлов Муродовнинг “Асрларнинг жунбуши” номли китобида Махтумқули билан Менгли ўртасидаги муносабатларни кенг таҳлил қилади ва ишонарли далиллар келтиради.

Махтумқулининг Менгли билан бирга яшаганига шу китобнинг сўнгги саҳифаларини ўқиган ўқувчи ҳам амин бўла олади. Бунга шоирнинг йигирма яшар пайтида битган шеърлари ёрқин далилдир.

Менглининг ўғирлаб кетилиши ва Махтумқулининг ҳаётдан кўнгли совуб кетиши туғишганлари Муҳаммадсафо, Абдулла ва Зубайдани, шунингдек бошқаларни ҳам ғамга ботиради. Мулла Давлатмамат учун-ку, бу жуда катта зарба бўлди. У ўғлининг Менглини кўмсаб битган шеърларини ўқиганида юраги сув бўлиб оқар, кўз-ёшларини тиёлмай қоларди. Бироқ илож не, Тангри битган қисматга чора йўқ. Ҳамиша Яратгандан ўғлига – таскин, қолганларга – инсоф, ёмонларга – жазо сўрарди. Мушкулларнинг осон бўлиши учун хайр-садақалар берарди.

Аммо, бу билан дардлар енгиллашиб қолмади. Менглининг дараги чиқмади. Махтумқули эса, адойи тамом бўлганди. Айни шу дамларда Аҳмадшоҳ ҳақидаги хомхаёлларнинг ҳам туби кўриниб қолганди. Қизилбошлар қасос олишга чандон киришгандилар, улардаги кўрқув, чекиниш, ўтган ишга саловат туйғулари тамомила йўқолганди.

Бир ердан мадад етиб келмаса, қабилалар бирикмасалар –

қабила аҳли учун энди бу худудни ташлаб қочишдан бошқа чора қолмайди.

Кўпгина туркманлар Аҳмадшоҳдан аллақачон умид узиб бўлишганди. Мулла Давлатмаматнинг аввалгидай илҳомга тўлиб-тошган дамлари ҳам ортда қолганди. У ўз ўғлига аталган китобини тугатиб ҳадя қилолмади. Чала қолган кўлөзма шу ҳолича сандиққа солинди. Кўлга қалам олишга отада ҳафсала қолмаганди. Ҳамманинг кўзи Махтумқулида эди. Номусга чидолмай, ғазабини босолмай ўзини бир нима қилиб қўймасин ёки юртдан бошини олиб кетмасин, дея эртаю-кеч унга кўз-қулоқларини тикар эдилар.

Ҳамон келган-кетган одамлардан Менглини сўрашар, аммо ундан ном-нишон топилмасди. Махтумқулининг дори дунёдан умиди кесилди, худди қуруқ қўланкага айланди-қолди. Юрагида ловуллаб турган ҳаёт ишқи сўнган, баҳордек борлиғига кириб келган йигитликнинг қизғин тафти сўниб битганди.

Агар у Менглининг жон берганини билса, ҳозирок бу дунёдан кетишга тайёр турарди. Уни бу ҳаётга севар ёрининг тириклиги ҳақидаги “топилар-ов” деган умид-илинж боғлаб турарди.

Юраги қайғуга лиммо-лим тўлган дамларда аламини қалам ва қоғоздан олар, дарду ҳасратлари шеър бўлиб қуюларди. Атрофдаги ҳамма нарса – ёри юрган йўллар, унинг заррин либослари, ҳарир рўмоли, кумуш тақинчоқлари, барча-барчаси юрагига тиғ бўлиб ботарди. Гоҳида қулоғида остида Менглининг эҳтиросли пичирлашлари эшитилгандек бўларди.

Шундан кейин юрак тоқат қила оладими? Яхшиям шеър бор, қалам ва қоғоз бор. Улар шоирнинг дардини оз бўлса-да, енгиллатади.

На иш қилсам хабар топгум, қарокўз, Менгли ёримдан.

Ёки:

Ёнар ўтда Махтумқули, ўтдан либос киймиш букун,

Фоний жаҳонга ўт кетар, кўнгилда ёнган норингдан.

Ёки:

Андалибдан айрилан шул бахти қора қул манам,

Ёки:

Махтумқули, бўлдинг хароб,

Излаб топмай ёринг сўраб,

Ўлтиришинг йўлга қараб,

Йўл топмаган кўрга менгзар.

Менглидан айрилган дастлабки йилларда Махтумқули ёзган шеърлар бизга етиб келганидан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин. Чунки, бу кучли соғинч, изтироб, ғам-ғусса тошиб, шеърларга кўчмаслиги мумкин эмасди. Балки, ҳозиргача топилмаган шеърларда Менгли билан боғлиқ қизиқ маълумотлар бўлгандир?

****

Нима қилмоқ керак?

Ҳар қалай, халқ тақдирига бир чора топиш лозим. Акс ҳолда гўкланг қабиласи таг-туғи билан қирилиб, йўқолиб кетиши ҳам мумкин.

Ана шундай мураккаб бир вазиятда, бизга маълум бўлмаган бир шароитда, Махтумқулининг икки акаси Абдулла ва Муҳаммадсафо унга кўмак бериш учун қаёққадир йўл олишади. Уларнинг не мақсад билан сафарга чиққанлари Махтумқулининг бизгача етиб келган икки шеърида тўла очиб берилмаган.

Дуч келдим бир дўлга, йўлиқди борон,

Бирин юрти билан айлади вайрон,

Бирисининг ёри изинда ҳайрон,

Кўзлари йўлдадур, булар келмади.

Агар ҳақиқатга элтувчи йўллардан бири тахминдан бошланишини эътироф этсак, шу тахминларимизни келтириб ўтсак:

Махтумқулишуносларнинг бир қисми Абдулла билан

Муҳаммадсафо Аҳмадшоҳдан хабар олмоқ учун Афғонистонга кетишган, деган тахминни илгари сурадилар. Чунки, у қизилбошларга қарши курашда туркманларга тиргак бўлишга ваъда берганди. Ана шу сафар пайтида ака-ука бедарак кетишган. Чунки, бу пайтда Афғонистонга борадиган йўлларнинг бари қизилбошлар назорати остида эди. Бундан чиқди, улар қизилбошларнинг қўлига тушган бўлишлари мумкин.

Иккинчи тахмин. Ака-ука ҳожилик умидида Каъба зиёратига отланишган. Йўлдан қандай ҳодиса рўй берган бўлса-да, улар ана шу муқаддас зиёрат йўлида қурбон бўлишган. Чунки, Каъбага элтувчи йўллар у пайтлар жуда олис ва хатарли эди. Зиёратчиларнинг аксарияти ана шу йўлда турли сабабларга кўра вафот этишарди. Буни ҳам инкор этиб бўлмайди. Яна ўша шеърдан:

*Кўч-кўрони билан кетди Абдулла,
Ҳамма кетган келди, булар келмади,
Маммадсафо кетди кўмак бермакка,
Кузатганлар келди, булар келмади.*

Кўриниб турибдики, уларнинг ҳар иккиси бир пайтда кетмаган. Абдуллага акасининг қандай ёрдами керак бўлгани ҳам бизга қоронғи.

Биз юқоридаги тахминларни инкор этмаган ҳолда яна бир фаразни илгари сурмоқчимиз. Бизнинг фикримизча, Абдулла билан Муҳаммадсафо Каспий денгизи оша ё озарбойжонлар, ё Астрахан туркманлари орқали рус давлати билан музокара қилиш учун бирор гуруҳ таркибида кетган бўлишлари ҳам мумкин.

Ё чўкиб кетдингми тубсиз уммона?

Ёки:

Кечар бўлсанг ул уммондан,

Ҳамроҳ бўлсин Нуҳи набий,

сингари мисралар шундан далолат беради. Шоир ҳатто Нуҳ пайғамбарга ҳам юзланияпти. Бу бежиз эмас. Ахир Нуҳ (а.с.) қиссаси бевосита денгиз, сув билан боғлиқ эканини яхши биламиз.

Қолаверса, бу сафар ўта махфий бўлганини ҳам пайқаш мумкин. Ушбу шеърларда ҳам Махтумқули атайин кўп нарсаларни беркитгани кўринади. Афғонистон сафари пайтида кўрилган жабр-жафолар уларга етарлича сабоқ бўлганди.

Албатта, бу сафар ҳам мулла Давлатмамат рўйхушлик бермаган, аммо эл-юртнинг раъйига қарши боролмаган ҳам кўринади. Ҳар нима бўлган тақдирда ҳам, бу мавҳум сафарга отланган ака-ука ўз элига қайтиб келмаган:

Ойлар, йиллар кечди, булар келмади....

Келинининг ғамида анча чўкиб қолган мулла Давлатмамат икки ўғли, оиласининг икки устунни ном-нишонсиз кетгач, тамоман мункиллаб қолганди. Дунё унинг кўзларига қоронғи кўринди, уйдаги аёлларнинг оҳ-фиғони фалакка ўрлади. Менгли, Абдулла ва Муҳаммадсафонинг дарагини келтирадиган одам бўлмади. Бунгинг устига атроф-жавонибдан ҳар куни турфа хил ёқимсиз хабарлар келиб турарди.

Эртаги ёруғ кундан умид қолмаганди. Ҳаммасини ичига ютиб, сир бой бермай юрган Махтумқулининг ҳолатини тасаввур қилаверинг. Гарчи у бошқалар сингари Аллоҳга ишонса-да, тақдирга тан бериш истаги йўқ эди. Юрагининг ич-ичидан тақдирнинг ноҳақ ҳукмларига қарши исён ҳиссини туярди.

Суюкли ёрининг фироғида аранг чидаб юрган Махтумқули учун икки акасидан айрилиш дард устига чиққан чипқон бўлди.

Унинг энди бир пайтлар орзу қилган “Ажаб айём” ҳақидаги тасаввурлари йўққа чиққанди. Бу ғам, бу ҳасрат, бу айрилиқ уни янада камолотга чорлар, она халқининг тақдири, умуман юрт

истиқболи ҳақида ўйлашга мажбур этарди.

У дунёга тепадан назар ташлаш учун аршга қадар юксалган риёзат зинапояларидан кўтарила бошлади. Бу зиналарнинг ҳар бири интихосиз фикрлар, қалин-қалин китоблар, отасининг мунаввар суҳбатларидан иборат эди.

Дунёга ибрат назари билан боқишга ундовчи шеърлар ҳам ана шу пайтларда яралган. Аммо айни дамда дунё ташвишлари билан бош оғритишга имкон йўқ эди. Кундан-кун ортиб бораётган айрилиқ азоби уни ҳолдан тойдирарди. Бир кўзи билан Менглини кутса, иккинчи кўзи акаларининг йўлига нигорон эди. Ҳатто ухлаганда ҳам бир кўзи очик ётарди. Ўтаётган ҳар бир кун Махтумқулини ўз қондошларидан, сеvimли ёридан узоқлаштирарди.

*Махтумқули, дарди қўймас ётмоққа,
Йўл топмасман, сўраб-сўраб кетмоққа,
Ердан жавоб чиқмас хабар тутмоққа,
Кўрган-билган борми, булар келмади.*

Менглининг соғинчи ҳам унинг сатрларига кўзёш билан сингимокда эди.

*Қўрқаман, ёр бизни чиқарса ёддан,
Ўзга ерда маскан тутиб, юрт олса...
Ёки:*

Гул юзина парвонаман, гайри райҳон истамам,

Махтумқулининг ўша вазиятдаги ёлғизлиги, бошига тушган ҳасратларни фақат отаси мулла Давлатмамат ва дўсти Човдурхонгина теран ҳис эта оларди. Фақат уларгина шоирнинг дардманд қалбига малҳам бўла олишарди.

Човдур ҳам гоҳида турли сафарлар, жангу жадалларга йўл олар, ойлаб кўринмай кетар, кейин дўстининг ёнига келиб, кўрган-кечирганларини жўшиб ҳикоя қиларди. Махтумқули унинг ҳамма гапларини тинглаб ўтирар, аммо бир оғиз ҳам гапирмасди. Чунки у бу каби юришлар, ҳарбий ҳаракатлардан

аллақачон умид узганди.

У ана шу нохушликларнинг туб моҳиятига етиб боришни истарди. Менгли ҳозир қаерда экан? Кимнинг қўлида, қандай яшайпти экан? Наҳотки уни чўри қилиб сотиб юборишди? Ҳозир аҳволи нечук? Агар тинч, омон бўлса, Махтумқулини ҳам эсга олармикин? Ё аллақачон ўзга бир кишининг ёрига айландими? Балки, бир нокасининг қўлида номуси топталиб, ўз жонига қасд қилгандир? Наҳот, энди дийдор қиёматга қолса?

Ана шундай саволлар лашкар тортиб, Махтумқулига бир лаҳза бўлсин омонлик бермасди. Бу жавобсиз саволлар таъқибидан қутулдим, деганида, бошқа тарафдан акаларининг ғам-ҳасрати ҳужум қилиб қолади: Абдулла ва Муҳаммадсафога нима бўлди? Улар манзилга ета олдиларми? Мақсадга-чи? Ё қароқчилар қўлига тушиб қолишдими? Балки уларни қул қилиб сотишгандир? Жонлари омонмикин? Ё денгизга ғарқ бўлиб, балиқларга ем бўлишдими? Агар тирик бўлишса, бир илож қилиб ватанга қайтишмасмиди? Бирор таниш-билиш топиб, ўз яқинларига мужда юборишармикин?

Оиланинг бошига тушган бу мусибатларни у фалакнинг гардишидан деб билди. Ҳа, фалакнинг зулми ҳаддан ошди, аммо унга қарши исён этмоқдан не маъни?

Шўрлик отаси ҳам кўз ўнгида қартайиб, куч-қувватдан қолиб бораётир. Олдинги барваста, бақувват мулла Давлатмаматнинг кўланкаси-ю, бир ҳовуч суяги қолганди, холос. Кўзлари хиралашиб, қадди дол бўлиб қолибди. Анчадан бери болаларга ҳам сабоқ бермай қўйган. Эртаю кеч Аллоҳга муножот қилиб, фарзандларининг эсон-омон бағрига қайтишини сўрайди. Фақат гоҳ-гоҳида яккам-дуккам шеърлар, байтлар битишини айтмаганда, қўлига қалам ҳам олмай қўйган. Сал нарсага кўнгли бузилиб, кўзига ёш олади.

Энди бутун хонадоннинг тирикчилик ташвишини Махтумқули ўз елкасига олди. Кундузлари устахонасида ўтириб,

заргарлик қилар, кечалари қораламаларини оққа кўчириб, китоб ҳолига келтирарди. Аввал ёзган шеърларин кўздан кечирар, таҳрир қилар, ёкмаганларини эса, йиртиб, оловга отарди. Бирок, яқинларидан жудолик изтироби уни бир лаҳза ҳам тарк этмасди. Вақт ўз оқимида давом этарди.

Гоҳида Махтумули боши оққан томонга кетиб қолгиси, Мажнундек сахрога юз тутгиси, паррандаю даррандалар билан ҳамроҳ бўлиб, уларга дардини очгиси келарди. Мана, Махтумқулининг еру кўкка сиғмай кетган пайтлари битилган мисралар:

*Саҳар туриб дуо қил, омин десин фаришта,
Не борки зофил ётар, беҳуда ўлтиришда,
Мулки жаҳон боқиймас, минг айласанг саришта,
Кийиб абдол жандасин, бўл девона юришда,
Йўқса қоласан танҳо, саргашта-ю гумгашта.
Айтган сўзингга феълинг бўлмасин елгон, кўнглим.*

ёки:

Махтумқули, Мажнун бўлиб, кетсам керак чўллар билан...

Аммо, у ўз оиласини, бечора, кўнгли ўксик отасини ташлаб қаерга кетади? Ўзи-ку, хилватга чекиниб, дард-ҳасратларидан узоқлашар, аммо ортда қолганлар-чи? Улар нима қилсин? У ҳар қанча машаққат, мушкулот бўлса, ўз отаси билан бирга чекишни истади. Яқинларига бўлган меҳри тарки дунё этиш истагидан устун келди. Эртага нима бўлиши фақат Яратганга аён.

Ана шундай кунларнинг бирида бу оиланинг бошига яна бир фожиа тушади. Юқумли касалли сабаблими, бахтсиз ходиса туфайлими, қизилбошларнинг қонли босқинлари сабабми, ҳар қалай, Давлатмамат мулланинг қизи Хонменгли, кенжа ўғли Жонҳасан ва келини Байрам бир кунда вафот этишади. Сон жихатидан бундай кўп фожиани бир вақтда кўтариш – қанчалар азоб эканини ўйлаб кўринг. Бундай бахтсизликни кўтариш учун озмунча бардош керакми?

Ахир бутун бошли оила қирилиб кетаёзди-ку? Бу фожиани ҳам мулла Давлатмамат тақдир тақозосига йўйди. “Ё раббим, агар гуноҳим шу қадар кўп бўлса, болаларимнинг ўрнига мени олсанг бўлмасмиди?” дея тавалло қилди. Махтумқули ҳам бу кутилмаган айрилиқ олдида нима деярини билмай қолганди. Хаёлига ҳатто шаккокона фикрлар келарди:

“Ё раббим, битта оиланинг бошига шунча офат кўплик қилмасмикин? Барибир олар экансан, дунёга юбориб нима қилардинг? Ўзи инсонни нима учун яратдинг? Фақат тинимсиз азоб-укубат чекиши учунми?”

Кейин эса, бу таъналари учун ичида истиффор айтарди. Дардини дўсти Човдурга очганида, у ҳам таскин берган бўлди:

“Яратганинг ўзи билгучироқдир”

Кунларнинг бирида тенг-тўшлари мулла Давлатмаматга маслаҳат беришди: “Азани тўй билан қув” деган нақл бор. Менгли қайтиб келмади. Келса ҳам энди у ўғлинингнинг маҳрами бўлолмайди. Яхшиси Махтумқулини уйлантир. Шунда бу кунларинг ҳам унут бўлар, иншооллох!”

Маслаҳат муллага мақбул кўринди. Аммо бунга ўғлини кўндира олармикин? Бу жуда қийин масала. Ахир бу кетишдан бутун бир авлод таг-туғи билан изсиз йўқолиб кетмайдими? Буни Махтумқули ҳам тушуниши керак!

Мулла икки ўт ичида қолганди. У Махтумқулининг Менгли фироғида бўзлаб ёзган шеърларини кўп ўқиган. Қай тил билан ўғлига бу гапни айта олади?

Ўзига қўйиб берса, ўғлининг уйланиш фикри йўқ. Мулла эса, тезроқ набира кўришни истаydi.

Ана шу фикр миясида айланиб юрган кунларда, мулла Давлатмамат ўғлининг сал бўлса-да, чиройи очилиб қолишини кутди. Шундай вазият келгач, таваккал қилмоқчи бўлди ва ўғлини қошига чақирди. Бир муддат гапни нимадан бошлашни билмай турган мулла ниҳоят тилга кирди:

- Энди шундай юраверасанми?
- Нима қилай, ота?
- Умр ўтиб кетяпти. Отангни ҳам сенга боғлаб бермаган.
- Нафасни иссиқ қилинг, ота!
- Ўлим қош билан қовоқнинг ўртасида, болам. Шу пайтгача, тирик йўқолганларни ҳисобламаганда ҳам уч жон қурбон бердик. Начора, Яратганнинг амри шу экан. Азани тўй билан қувиш деган гаплар ҳам бор.
- Тўйга сабаб керак, ота.
- Ўлганларни Аллоҳ раҳмат қилсин, тириклар эса ўз кунини кўриши керак. Ҳаммасини мендан яхши тушуниб турибсан. Ўзинг биласан, кетганлар қайтиб келмайди.

Мулла Давлатмаматнинг овози бўғилиб, кўзлари ёшланди. Махтумқули юрагининг ғамгин зарбларига чидолмай, кўксини чангаллаганча, ўйга толди. Унинг чап кўкси Менглидан сўнг бўшаб, совуб қолганди. Нахотки, энди у қайтиб келмайди? Нахотки унинг ўрнини бошқа биров эгаллай олса?

Энди унинг жоду кўзларини ҳеч қачон кўролмайдими? Ҳинди холли юзларига юзини боса олмайдими?

*Парда тортиб юзларина,
Оро бериб ўзларина,
Махтумқули, кўзларима
Ўша Менглихон кўринур.*

Махтумқулининг дард-аламлари яна ўтли мисраларга кўшилиб чиқа бошлади:

*Фалак, сенинг бу давлатли гарданинг
Биз тарафга ўгирилиб қўймасми?
Лошин ерга солдинг неча мардоннинг,
Замин инсоф айламасми, тўймасми?*

Махтумқул шу пайтга қадар Менглидан бошқаси билан яшаши мумкинлигини хаёлига ҳам келтириб кўрмаганди, шу пайтга қадар отасига тик боқмаган Махтумқули энди бошини

азод кўтарди:

– Адабсизлигимни кечиринг, ота, кўнгилга буюриб бўлмас экан, нима қилай? Тушунаман, ёшим ўтиб кетяпти. Менгли топилмаса, тоқ ўтолмайман. Яна озроқ кутишга изн беринг. Агар шунда ҳам қайтмаса, сиз нима десангиз шу бўлади.

– Бошимизга шу кунлар битилган экан, ўғлим. Наслимиз қирилиб битади бу кетишда. Шуни ўйлаб кўряпсанми?

– Ўйладим, ота.

– Ҳаммамиз хом сут эмган бандамиз, болам. Сен ҳам бўркингни ерга қўйиб, яхшилаб ўйлаб кўр. Яна бир маслаҳат. Билим олишнинг эрта-кечи йўқ. Ниёзқули охун жуда билимдон, донишманд одам. Бориб шунда сабоқ ол. Билимингни чуқурлаштир. Ҳам бироз чалғийсан, ҳам кўнглинг очилади. Балки ўша тарафларда пешонангга битилганини топарсан?

Мулла Давлатмамат ўғлининг жангари йигитларга қўшилиб яна бирор номаъқулчилик қилишидан хавотирланиб ана шуни таклиф қилганди. Халаж атрофлари бу пайтда қизилбошлар қаламрави остида бўлиб, нисбатан тинч ва осойишта эди. Гарчи мулла Давлатмамат ўзи ҳам илмли одам бўлса-да, ўғлининг ўзидан-да маърифатлироқ бўлишини истаб, ана шу сафарга йўллади.

Махтумқули сафар роҳиласини ростлаб, бир карвонга қўшилиб йўлга тушди. У овулдан чиқаркан, бу гал ҳеч ким девор тирқишидан мўралаб, кўз-ёш тўкиб қолмади. Бир пайтлар уни йиғлаб кузатган қиз, қим билсин, ҳозир дунёнинг қай бир гўшасида умргузаронлик қилаётир? Эҳтимол аллақачон бу телба дунёдан ҳам ўтиб кетгандир? Буни Аллоҳдан бошқа биров билмасди.

Афғон сафарига отланган фурсатдаги куч-ғайрат, бир олам орзу-умидлар ҳам уни аллақачон тарк этиб кетганди. Бўм-бўш юрак билан кетиб борарди.

Яна кадрдон овулидан чиқиб бораркан, акалари минган отга

мингашиб мовий кенгликларга ҳайрат билан боққан дамларини, қоялар устига чиқиб пастга тош думалатган пайтда гумбурлаган дараларнинг акс-садосини эслади. Менглининг муҳаббати билан сархуш юрган, унга шеърлар битиб, узун сочларини эхтирос ила сийпалаган онларни ёдга олди. Қани ўша масъуд дамлар? Бари тонг чоғидаги ширин тушдек ўтмишга айланди.

*Не завқу сафолар йигитлик билан
Баҳор бўлиб кечди, биздан таш қолди.*

Энди унинг ғамли кўзларида армон ин курганди, маҳзун юраги изтироблар масканига дўнган эди. Мана, жонажон овули ҳам ортда қолаётир. Аммо, Менгли, билан, оғалари билан боғлиқ эзгин хотиралар ҳамон юрагини зиркиратиб борарди. Хўнграб, ўксиб-ўксиб йиғлагиси келди. Аммо, ҳамроҳларидан истиҳола қилди, йигитлик ғурури йўл бермади. Юрагини ҳовучлаб, ортига ўгирилди. У бахтни ҳам, бахтсизликни ҳам шу ерда, қадрдон овулида топганди. Яна қайтиб келгунча бу овулнинг бошига не кунлар тушаркин?

Махтумқулини кузатиш учун чиққан Човдур ҳам дўсти билан хўшлашмоқ учун унга қўл узатди:

– Ой бориб, омон қайт, дўстим. Феълингни кенг қил. Фақат ўқишни ўйла. Йигитнинг боши тик бўлса, юзи ҳам ёруғ бўлади.

Саҳронинг салқин шамоли тўн этакларини, бўркнинг шокилалаларини, отларнинг ёлини, думларини асабий тортқиларди.

Махтумқули шахд билан отига минди. Йўли Хива, устидан, Жайхун бўйдан кечадиган карвонга қўшилиб кўздан ғойиб бўлди. “Кетдик, йигитлар” дея Жайхуннинг нариги соҳилига от солди.

* * *

Халаждаги Идрис бобо мадрасаси у қадар машҳур ва йирик муассаса бўлмаса-да, мударрис Ниёзқули охуннинг эл орасида топган обрў-эътибори, мавқеи ўзига етарли эди. У даврларда

мударриснинг нафақат илми, одамийлиги, ахлоқий жиҳатларига ҳам катта эътибор берилар эди. Илми етарли бўлса-да, ахлоқида бирор қусур сезилган одамдан йироқроқ юриш маслаҳат кўрилган. Шу боис, мулла Давлатмамат ҳам ўғлини Ниёзқули охуннинг қошига юборгани бежиз эмас эди. Бир пайтлар Озодий Ниёзқули охун билан қадрдон, қил ўтмас оғайни эдилар.

Махтумқули унинг қўлида бутун меҳри, зеҳнини қўйиб сабоқ олди. Махтумқулининг бошига тушган нохушликлардан хабар топган охун имкони борича у билан таскин берадиган суҳбатлар ўтказарди. Ҳаётнинг синовлардан иборат экани, бу синовларга бардош бериб, Яратганнинг ризолигини олганлар хайрли оқибат топишини унга кўп уқтирарди.

Ўзаро суҳбатларда Махтумқули унга Афғонистонга бориб, Аҳмадшоҳ билан кўришгани, унинг ваъдаларига ишониб, бутун қавми хатога йўл қўйгани ҳақида ҳам айтиб берди. Икки ўртада оворайи сарсон бўлиб қолган қабиласини бу аҳволдан қутқариш учун устозидан йўл-йўриқлар сўради. Бироқ, бу вазиятда Ниёзқули охун ҳам бирор жўяли маслаҳат бермоқдан ожиз эди. Ҳар қалай бу ерда Махтумқули бироз бўлса-да, ҳаловат топгандек бўлди. У энди тақдирнинг турфа ўйинларига ҳам тан бериб бўлганди. Ахир бу дунёнинг ситамларидан куйиб-ёнган битта у эмас экан-ку?

Шоирнинг бу даврда, Идрис бобо мадрасасида, Ниёзқули охуннинг қўлида ўқиб юрган пайтлари қандай шеърлар ёзгани маълум эмас. Бу ерда қайси фанлардан қандай китоблардан сабоқ олгани ҳам номаълумлигича қолмоқда.

Хуллас, Идрис бободаги таҳсиллар тугаб, Махтумқули қарвонга қўшилиб, яна ортига, ўз овулига қайтади. У билан ҳамроҳ бўлган савдогарлар, саёҳатчиларнинг кўпи шоирга таниш эди. Сафар асносида улар билан суҳбатлашиб, кўрган-кечирганларини бўлишиб кетди.

Ана, ниҳоят Махтумқули дўсти Човдур билан хайрлашган

тепаликка ҳам етиб келди. Шу ерда бир муддат оёқ илди. Олисдан она қишлоғининг томсувоқ кулбалари оппоқ туманга ўралиб, кўзга ташланиб турарди. Мана, ҳатто Менглиларнинг уйи ҳам аниқ-таниқ кўриниб турибди. Махтумқули ич-ичидан хўрсинди.

Отасининг, уйдагиларнинг аҳволи нечук экан-а? Бу орада қизилбошлар овулга ҳужум қилишмадимикин? Менглидан, акаларидан бирор хабар топилдимикин?

Она тупроғининг ҳар бир чўпини кўзига тўтиё этмоққа тайёр турган Махтумқулининг тезроқ уйига бориб, у ердаги вазиятни ўз кўзи билан кўргиси, хавотир билан ураётган қалбига таскин бергиси келди.

Хайрият, уйдагиларнинг бари соғ-саломат экан. Отаси ўғлининг саломат қайтганидан кўнгли тоғдек кўтарилди. Аёлларнинг ҳам қувончи чексиз эди. Махтумқулининг қайтгани бутун овулга ёйилди.

Зубайда ҳам акасининг қайтганини эшитиб, ота ҳовлисига югурди. Акасининг елкасини бошини кўйиб, энтикиб-энтикиб йиғлади, ҳатто уларни четдан кузатиб турган мулла Давлатмаматнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди.

Махтумқулининг ҳам бўғзига нимадир қадалиб қолганди. Гарчи барча туғишганларини бирдек кўрса-да, болаликдан синглиси билан сирлашиб катта бўлганди. Акаларига айтолмаган дардларини Зубайда билан бўлишарди.

Менгли ҳам бир пайтлар Зубайдани ўзига энг яқин маҳрам, сирдош деб биларди. Гоҳида янга-қайинсингил бирга ўтириб, кашта тикишарди. Келинлик сирларини ҳам Менгли фақатгина қайинсинглиси билан баҳам кўрарди.

Унинг қайтганини эшитган Човдур ҳам қайлардандир етиб келди. Қўни-қўшнилар, қариндош-уруғлар жамланди. Ҳол-аҳвол сўрашилди, дастурхон ёзилди. Овқат устида дунё воқеалари, теварак-атрофдаги ҳодисалар хусусида сўз борди. Одамларнинг

Аҳмадшоҳ ҳақида билгилари, бирор умидбахш гап эшитгилари келарди. Қизилбошларнинг ўзбошимчалиги, зўравонлиги чегара билмасди. Фуқаронинг ҳасратидан чанг чиқарди.

Махтумқули овулдошларининг гап оҳангида “биз ана шу аҳволдамиз, бизга ёрдам бериш кўлингдан келадими?” деган маънони уқди. Қавмдошларига мадад беролмаётганини ичичидан англаб, ўкинди. Ахир унинг кўлидан нима ҳам келарди?

Ниҳоят “карвон кўрди”га келганлар бирин-кетин тарқалиб, уйда мулла Давлатмамат, Махтумқули ва Човдур қолди. Ота ерга қараб, тасбиҳ ўгириш билан машғул бўлса-да, ер остидан ўғлини кузатиб ўтирарди. Ўғил ҳам бу қараш замиридаги “хўш, ўғлим, энди нима қиламиз?” деган саволни уқди.

Аслида ҳамма муаммо ана шу, нима қилишни билмасликда!...

Ниҳоят мулла Човдурга юзланди:

– Човдур болам! Сен ўртоғингни ўзинг яхшилаб йўлга солмасанг бўлмайдиган кўринади. Кўряпмиз, замон ёмон, менинг ҳам бир оёғим ерда бўлса, биттаси гўрда...

...Икки дўст ташқари чиққан пайтда Махтумқулининг ўз хужраси томон боришга оёғи тортмади. Бу хонанинг ҳар бир қаричи, ундаги ҳар бир жиҳоз, ҳатто деворларига ўрнашиб қолган ҳид ҳам унга Менглини эслатади.

Нега у ёққа киролмаяпти? Сабаб? Наҳот Менглидан кўнгли совиган бўлса? Наҳот уни унутишни истаётган бўлса? Ахир унинг учун Махтумқули бошини ҳам беришга тайёр эди-ку? Энг ёмони – Менгли йўқ. Уни эслаши билан юрагини ғам босади. Махтумқули эса, ана шу ғамдан юрак олдириб қўйган.

Човдур дўстининг айни дамда юрагидан кечаётган ҳисларини тўла англаб етолмасди. Бу дардни фақатгина Махтумқулининг ўзи ҳис эта олади.

Човдур ўртоғига қарата:

– Энди жўра, сенам бунақа юравермасдан, уйланишнинг

тараддудини кўравер, – деди.

Махтумқули индамай кўя қолди. Унинг қалбидан шу сатрлар ўтарди:

*Жон бериб кам ишқина, Мажнун бўлубон кезарам,
Тан – қозғоз, илгим – қалам, ҳар дамда васфинг ёзарам,
Кўрмайин қирғоғини ишқ денгизинда сузарам,
Симнор бўлиб сен учун тилла кўшлар тузарам,
Ғайри бир одил ҳукмдор, шоҳу султон истамам.*

Махтумқули отасига айта олмаган дил сўзларини дўстига очиб-сочди. Бироқ, дўсти уни тушунмоғи амримахол эди.

– Махтумқули, ҳаёт ўз оқимида давом этаверади, сен билан мени аяб ўтирмайди. Ахир нега тушунмайсан? Менгли энди йўқ. Топилиб, келганда ҳам, у аввалги Менгли бўлолмайди. Буни яхши биласан. Ахир, у қайтиб келса, сен яна у билан аввалгидек яшай оласанми? Яшаёлмайсан!

– Менга бунақа оҳангда гапирма. Човдур!

– Дўст ачитиб гапирар, дейдилар. Тўғриси ҳам шу. Қачонгача икки жаҳон оворасига ўхшаб юрасан? Ўзингни ҳам, отангни ҳам бундай қийнаб юрма, дарров уйлан. Овулда кимнинг қизида кўнглинг бўлса айт. Ўзимиз уйлаб кўямиз. Эркак кишининг боши икки бўлмаса, моли икки бўлмайди. Ахир сен ҳам уйланиб, бола-чақа орттиришинг керак-ку? Эртага қариб-қартайсанг, корингга ким ярайди?

Човдур гапини тугатмай туриб, тоғ бағрида ёнаётган гулханларга кўз ташлади. Тушунди. Қизилбошлар ҳужумидан огоҳ этиш учун тоғ тепасига қўриқчилар қўйилган. Махтумқули ҳам тоғ тепасида порлаётган гулханга тикилганча ўйга толганди.

Дўсти билан хайрлашиб, оёғи тортмаса-да, ўз уйига кирди. Яна ўша совуқ хона, ўша ёлғизлик. Мана, Менглига ясаб берган билакузук. Бир пайтлар бу билакузук Менглининг оппоққина билакларига ярашиб турарди. Илк бор Махтумқули Менглининг нафис билагига шу тақинчокни таққан онларни эсга олди. Қани

ўша жонбахш, сеҳрли қўллар?

“Мени Менглининг хаёлидан ҳам айиришмоқда! Ҳар қанча аччиқ бўлмасин. Бу ҳақиқатга ишонишим шарт. Барибир Менгли энди қайтиб келмайди. Уни кутганимдан фойда йўқ.”

Махтумқули ана шу ҳақиқатга ўзини ишонтиришга тиришди. Кундалик юмушлар, ҳаёт ташвишларига берилиб, Менглининг ғамидан бироз узоқлашгандек бўлди. Айрилиқ аламлари ҳам бир муддат ундан йироқлашди, қалби таскин топгандек бўлди.

Эркак барибир аёл меҳрига, аёл кўмагига эҳтиёж сезади. Зотан, табиат қонуни шуни тақозо этади. Тўрт мучаси саломат эркак барибир аёл тафтини кўмсайди.

Махтумқули ҳам охир-оқибат бу ҳақиқатни англаб етгандек эди. Баъзан ўзи сезмаган ҳолда қиз-жувонларнинг ортидан маъноли қараб қоладиган бўлди. Ундаги бу ўзгаришларни ўғлининг ҳар бир ҳаракатини кузатиб юрган мулла Давлатмамат ҳам пайқамаслиги мумкин эмасди. Қолаверса, онаси, янгаси, айниқса синглиси Зубайда ва дўсти Човдур унинг бу паришонлиги сабабини тезда тушунишди.

“Ўзи шундай бўлишини аввалдан сезгандим” деб Човдур мийиғида кулиб қўйди. Бошқалар ўз мулоҳазаларини ошкор этмай қўя қолишди.

*Ёрсизликдан ёмон иш йўқ,
Кўз солиб кезсам ҳар ёна.
Ё Яратган, бир ёр бергил,
Кўп машаққат тегди жона.*

Кўриниб турганидек, ёлғизликка сабри чидамаган Махтумқулининг ҳаётга ташналиги ҳамон сезилиб турибди. Қандайдир ички қувват, ички эҳтиёж сезилади.

Шунингдек, ушбу шеърда Махтумқулининг қандай аёлдга уйланиш истаги билан бирга, Менглининг ташқи кўриниши ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Бир ёр бергил, этли-қонли,

Кўнгли кенг, кўкси майдонли.

Ёки:

Бўйи узун, наст бўлмасун...

Бу байтлар бехтиёр элнинг “тенг тенги билан...”, “ўшшатмагунча учратмас” сингари нақлларини ёдга солади. Бошқача айтганда, Махтумқулининг ўзи ҳам истагига мос равишда ўртабўйли, миқти гавдали, кенг елкали одам бўлганини англаш мумкин.

Ана шу фактнинг ўзи ҳар бир туркманнинг қалбида жо бўлган, Махтумқулининг сиймоси деб қабул қилинган улуғвор суратнинг ҳақиқатга яқинлигини тасдиқлайди. Бу сурат ҳақида китобимизнинг интиҳосида яна алоҳида тўхталамиз.

Кўп ўтмай, Махтумқулини уйлантиришди. У қиз олдим, жувонми, буниси бизга қоронғи. Шеърларида ҳам бунга бирор ишора кўринмайди. Бироқ шу аёлидан у икки ўғил кўргани аниқ (Муллабобак ва Иброҳим).

Шу ўринда халқ орасида кенг тарқалган бир нақлга эътибор қаратилса, маъқул бўларди: Махтумқулини иккинчи маротаба уйлантиришганда, унга келинойиси Оққизни никоҳлаб беришмадимикин? Бу саволга жавоб бериш учун яна бир масалага ойдинлик киритиш жоиз: эри тириклайин йўқолиб қолган аёл бизнинг мазҳаб қонунларига кўра, қанча вақтдан кейин боши очиқ ҳисобланади?

“Саҳиҳи Бухорий”нинг “Талоқ китоби”да бу муддат бир йил деб кўрсатилган. Аммо, айрим туркман қабилалари эътиқодига кўра, эри бедарак кетган аёл 63 йил кутиши керак. Албатта, бу жуда катта муддат. Бу вақт ичида бир инсоннинг умри интиҳо топиши ҳам ҳеч гап эмас. Шундай экан, Оққизни Махтумқулига олиб беришганмикин? Ахир, аканинг бевасини укага (ёки аксинча) бериш анъанаси динимизда азалдан мавжуд бўлиб келган.

Бу анъана туркий халқларда ҳатто ислом дини кириб

келишидан аввал ҳам бор эди. Фақат эридан эрта ажраган ёш келин кўчада қолмасин, болалари бегона отанинг қўлига тушмасин деб, шу ишга қўл уришган. Аммо, бунда ака ёки уканинг вафот этган бўлиши ишонарли бўлмоғи лозим қилиб қўйилган. Йўқолган одам қайтиб келиши мумкин-ку? Махтумқули ҳам акаларининг қайтиб келишидан бир лаҳза бўлсин умид узмаган. Шу боис, ана шундай таклиф бўлган тақдирда ҳам Махтумқули ўз янгасига уйланишини қабул қилолмаган бўларди.

Хуллас, Махтумқули уйланди. Аммо, никоҳдан кўп ўтмай, Махтумқули барибир уни Менгличалик сева олмаслигини англаб етди. Чунки, ҳар лаҳзада у иккинчи аёлининг сўзлари, юриш-туриши, хатти-ҳаракатларини хаёлан Менгли билан қиёслар, аммо, орадаги катта тафовут унинг қалбига ғусса соларди.

Яна бир жиҳати бор: Менглига ўхшамаса, Менглидек бўлолмаса, бу аёлда нима гуноҳ? Шу сабаб у кўнглидан ўтганларни сиртига чиқармади. Ўзидан ўтганини ўзи билиб юраверди. Ахир, Менглини унутолмаса, нима қилсин?

Ақл бошқа, кўнгил бошқа.

Аёл қалби жуда сезгир бўлади. Хотини Махтумқулининг кўнглидан нималар ўтганини ўзича тусмоллаб юрарди. Буни ҳатто Давлатмамат ҳам, бошқаларн илғашди. Махтумқулининг эса, дарди ичида эди. Кул босган туйғулар яна кўр олган, эски аламлар тагин бош кўтарганди.

Кўнгил – сирли бир олам. Унинг сир-синоатлари ҳатто ўз эгасига ҳам қоронғу. Махтумқули Менглини унутишга, бутун борлигини ҳозирги аёлига бахш этишга чандон уринмасин, бунинг уддасидан чиқаолмасди. Махтумқулининг қалб уйи фақат Менглига тегишли эди. Менгли бу уйни қулфлаб калитини ўзи билан олиб кетганди. Бинобарин, бу хужрага бошқа бир инсон кира олмасди. Махтумқули ўз туйғуларини

фақат қуйма сатрларида ифодаларди.

Гарчи севилмоқ бахтига муяссар бўлмаса-да, шу муштипар Махтумқулига икки фарзанд туғиб берди. Ўғилларини бағрига босаркан, Махтумқули бир пайтлар ўзи меҳмон бўлган болалик оламига қайтгандек бўларди.

Ўдаклар ғамхонага айланган бу хонадонга қувонч олиб киришганди. Ҳатто аллақачон қариликни тан олиб улгурган, охират тадоригини кўраётган Давлатмамат ҳам, бола меҳрига зор бўлиб, ҳамон Муҳаммадсафо ва Абдулланинг йўлига кўз тикиб ўтирган келинларни ҳам эзгин дард-аламлардан шу болақайлар халос этишарди.

Бола – подшоҳ, дейишади.

Махтумқули бир пайтлар замона зайлига қўл силтаб юрган бўлса, энди атрофдаги ходисаларни ҳадик ва хавотир билан кузатадиган бўлди. Чунки у фарзандларининг бежавотир камолга этишларини, элнинг корига ярашларини истарди.

Отасининг бир пайтлар айтган “устимизга ҳижрон ўти сепилди” мисралари хаёлида тез-тез айланар, ўзи ҳам пайти келиб, жигарбандларидан ажралиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, кўз олди қоронғилашиб кетарди.

Устимизга ҳижрон ўти сепилди.

Давлатмамат бу мисрани тақдир тақозосига кўра битганди. Бундай образли мисрани ҳар ким ҳам ёзавермайди. Гарчи бу мисрада бир хонадон бошига тушган кулфат акс этган бўлса, Махтумқули унда бутун туркман халқининг фожиасини кўрарди.

Устимизга ҳижрон ўти сепилди.

Бу сўзларни эсламай яшаб бўлармикин? Худо бир элнинг бошига шунчалик кўп синов ёғдириши мумкинми? Бу ғавғолар қачон барҳам топаркин? Бирор чораси бормикин?

Наҳотки, Аҳмадшоҳнинг қизилбошдан фарқи бўлмаса? Наҳот берган қоп-қоп ваъдалари йўққа чиққан бўлса? Ахир у ўз

номаларида нималарни ваъда қилмаганди. Шунчалик осон алдандикми? Шу қадар тез қўйнимизни пуч ёнғоққа тўлдирдимми?

Махтумқули миясини ғовлатиб юборган минг саволнинг биттасига ҳам жавоб тополмасди. Халқ аввалгидек қизилбошларнинг босқинидан азият чекар, аламидан кўзи қонга тўлган айрим одамлар гуруҳ бўлиб, жавоб тариқасида босқинчилик юришига отланар, душманнинг молини талаб, одамларини қул қилиб олиб келишарди. Кейин эса, оёқ-қўлига банд солинган қул ва чўрилар чўл орқали Хива, Бухоро бозорларига олиб бориб сотиларди. Ким билсин, Менглини ҳам худди шу тахлит чўри қилиб сотиб юборишдимикин?

Хивада, Бухорода сотилмаса, Техронда, Машҳадда, Нишопурда, Ҳиротда ёки узоқ Ҳиндистонда сотилган бўлиши эҳтимолга яқин.

*Ҳар кун очди қул-чўрининг бозорин,
Номусин бозорга солди, найлайин?*

Ана шулар ҳақида ўйлаб, ўзини гуноҳкор санаб юрган Махтумқулининг кўнгли осойиш тополмасди. Ҳаёт унинг олдига қалаштириб ташлаган ғовларни енгиб ўтиш ҳақида узоқ ўйлади. Ҳар қандай вазиятга ҳозир ва мардона туриши кераклигини ўрганди.

Ҳаёт бу йигитнинг иродасини кескин синовлардан ўтказаетган эди. Кунларнинг бирида яна бир синов билан юзма-юз келди. “Қани кўрайлик-чи, бу йигит ростдан ҳам мардоналикни ўргандимикин?”

Қиш тугаб, баҳор бутун борлиққа ўз ҳукмронлигини ўрнатган кунларнинг бири эди. Ҳавонинг авзойи бузилди. Секин севалай бошлаган ёмғир бора-бора дўлга айланди. Осмон ҳар бири ёнғоқдек келадиган муз парчалари билан ерни ўққа тутди. Бутун замин муз парчалари билан қопланди. Эртаси куни ҳаво юмшаб, музлар эриб, ҳаммаёқни сел босди. Буям етмагандек,

яна челақлаб қуйгандек ёмғир ёғди. Юқоридан оқиб келаётган сел оқими йўлида учраган ҳар қандай тўсикни енгиб, харсангтошларни худди коптокдек думалатиб келарди. Йўлдаги дарахтларни ҳам илдизи билан кўпориб, уйларни вайрон қилиб, қўй-қўзиларни ҳам оқизиб кета бошлади.

Жуда кўп уйлар селда оқиб кетди. Улар орасида Махтумқулининг акаси Муҳаммадсафонинг ҳам уйи бор эди. Бу уйга қўшилиб, неча йилдирки, эрининг йўлига кўз тикиб ўтирган муштипар аёл ҳам сувда оқди.

*Дориди бир дўл-у йўлиқди борон,
Бирин юрти билан айлади вайрон...*

Табийки, бу нохушлик ҳам Махтумқулига қаттиқ таъсир қилди. Бир куни акаси қайтиб келса, уйини, аёлини сўраса, нима деб жавоб беради? “Менинг йўғимда оиламга кўз-қулоқ бўлолмадингми”, деб укасидан ранжимайдими?

Мулла Давлатмамат эса, тамомила чўкиб қолган, унинг аҳволини кўрган Махтумқулининг юрагидан тагин-да эзиларди. Шунча дарду аламларни елкасига кўтариб келган отасининг бардоши бу кўргиликка ҳам етармикин?

Шоирнинг “Абдулла” деган машҳур шеъри ҳам ана шу кезларда ёзилган бўлса керак. Отаси беомон ажалнинг чангалига тушса, ўзи қай аҳволда қолишини ўйлаб, у акаларини баттар соғинарди.

Мулла Давлатмамат ҳаётининг сўнгги йиллари Махтумқулининг ҳам ҳаётидаги энг оғир йиллар бўлди, дейиш мумкин. Минг қилса-да, ҳали Махтумқули жуда ёш эди. Гарчи дўсти Човдур унга елкадош бўлиб турса-да, синглиси, аёли ва бошқа яқинлари ғам-ғуссани у билан тенг бўлишсалар-да, улардан ҳар бирининг ўрни бўлак эди. Ана шундай маҳзун кунларида Менгли унинг ёнида бўлса эди... Балки, ана шунда дарди бироз бўлса-да, енгил тортган бўлармиди? Гоҳида ана шу фикр миясига урилганида, ҳозирги хотини сезиб қоладигандек

сесканиб кетарди. Ахир, минг қилса-да, бу ожиза ҳам унинг жуфти ҳалоли. Икки нафар кўзmunчоқдек боласининг онаси эди.

Бу йилларда Махтумкули саёҳатга ҳам, таҳсил олишга ҳам чиқмади. Туну куни отасининг соғлиғидан хабардор бўлиб турди. Бошқа ташвишлар бир тараф, отасининг омонлиги бир тараф эди.

Гоҳида ўтган-қайтган карвонлардан акаларини сўроқларди. Узоқ-яқиндан келганларни топса, Менглининг дарагини кутарди. Эл-юрт аллақачон Махтумкулини яхши таниб олганди. Бунда шоирнинг ўз хизматлари бор: Аҳмадшоҳ билан музокара қилиш учун борган, унга атаб шеърлар битгани ҳаммага маълум эди. Шунингдек, Менгли билан боғлиқ ишқ достони ҳам халқ ичида афсонага айланиб улгурганди. Аввал маҳбубасининг гўзаллигини васф этиб, кейин эса, айрилиқдан фарёд чекиб ёзган сатрлари аллақон назм мухлисларинин қалбидан жой олганди. Мулла Давлатмамат ва унинг оиласини, фарзандларининг номини эл-юрт алоҳида ҳурмат билан тилга олар, бу оила бошига тушган кўргуликларга ҳамма ҳамдардлик билан қарарди.

Эл оғзига тушибман,

Шундан тошиб-жўшибман,

деган эди шоир бир шеърида.

Оиланинг ҳурмат-эҳтироми ҳақида гап кетар экан, Мулла Давлатмаматнинг Хивада бирга ўқиган дўстлари, котиб ва китотбфурушларнинг ҳам бу борадаги хизматларини алоҳида қайд этиш ўринли. Ва ниҳоят, гўкланг қабиласи билан бир ёқадан бош чиқарган бошқа туркман қабилалари, Манқишлоқ, Орол, Бухоро ва Хива атрофиларида яшаган бошқа туркий халқларнинг ҳам хайрихоҳ назарини ҳам эътиборда тутиш лозим. Улар гўклангларга яқиндан ёрдам бермаган бўлишса-да, қизилбошлар билан кечган можароларни диққат билан кузатиб келишарди.

Махтумкули шундай вазиятда ўз даврининг фожиасини

шеърларига кўчирарди. Бу ҳодисаларнинг бари аввал шоирнинг қалбига чуқур ўрнашар, кейин унинг дард-аламлари билан қоришиб, юзага чиқарди. Махтумқули Менгли олиб қочишган чоғда йўқолиб қолган китобидаги шеърларини қайтадан қоғозга кўчиришга уринди. Сўнгги йилларда ёзилган шеърлари, ўтмишдаги олимларнинг китобларидан олинган таассуротлари, ўз илмий қарашларини тўплаб, битта китоб қилди, устига теридан жилд қоплатди.

Кунларнинг бирида отаси уни ёнига чорлаб, барча китоблари, қоғоз ва қаламларини қўлига тутқазди. «Буларни ҳам ўз китобларингга қўшиб, сандиқда эҳтиётлаб сақла!». У бир неча йиллик ижодий ва илмий маҳсули бўлган асар – “Муҳтасар”ни ҳам ўғлига берди. Бу китоб ҳозир Туркменистон фанлар академиясининг қўлёзмалар институтида сақланади.

Мулла Давлатмаматнинг кўлида биргина Қуръони Карим китоби қолди. Мулла бу ҳаётдан тамомила умилини узганди. Буни Махтумқули сезиб турарди. Буни Махтумқулининг ўғай онаси, Оққиз янгаси, Зубайда синглиси ҳам сезишган. Улар бир хужрага тўпланиб, юм-юм йиғлашарди.

Ана шу дамларда ҳам Махтумқули ўзига ўзи савол бериш ва жавоб излаш билан овора эди.

Бу дунёнинг моҳияти нимада? Бу дунёнинг ибтидоси қайдаю интиҳоси қайда? Одамнинг бор-йўқлиги аҳамиятсиз бўлса, инсон боласи нега бу оламга келиб кетади? Севги-муҳаббат-чи? Дунё моли-чи? Ёхуд инсон ишқ-муҳаббат билан, мол-дунё, бола-чақа билан андармон бўлиб алданиб умр ўтказадими? Унда нима учун ўлишини аввалдан била туриб, инсон мол-дунёга муккасидан кетади?

У ана шу сўроқларга умр бўйи жавоб излайди. Ҳаёти давомида бу саволлар худди соядай унга эргашиб юради. Чунки бир саволга жавоб топса, мингта фикр инкор этарди.

Ана шу саволларни эътиборга олиб, “Бир нечта мисол” деган

шеърни бошқатдан ўқиб кўринг-а?

Махтумкули бу шеърдаги савол-жавоблар билан қаноатланмай, севги ва ўлим масаласига ҳам янгича ёндашади. Ислом дини пайдо бўлганидан бери Шарқда тилдан-тилга кўчиб юрган бир ривоятни бу шеърга асос қилиб олади. Ривоятларга кўра, Аллоҳ севги ва ўлимни энг аввал наботот оламига юборибди. Севгига дуч келган ўсимликлар тез ўсиб, тез кўпайиб, бир-бири билан битишиб-чатишиб кетибди. Шу тариқа бутун дунёни ўсимликлар эгаллаб олибди. Бошқа жонзотларга, паррандаю даррандаларга эса яшашга жой қолмабди. Кейин Аллоҳ уларга ўлимни юборибди. Ўлим улардан бирининг жонини олиши билан бошқалари ҳам ундан ўрнак олиб, жон бераверибди. Ер юзида битта ҳам гиёҳ қолмабди. Шунда жониворлар ҳам очликдан ҳалокатга юз тутишибди.

Бу ҳодисани кўрган Аллоҳ севгини ҳам, ўлимни ҳам наботот оламидан олиб, жамоdot оламига – тоғ-тошларга, сувга берибди. Севгига мубтало бўлган тоғлар тобора юксалиб, кенгайиб бошлабди. Бутун дунёни тоғлар ўраб олибди. Кейин шиддатли ёмғирлар ёғиб, селлар оқиб, ер юзини сув қоплабди.

Яна ўсимликлар, хайвонларнинг ҳаёт кечириши учун жой қолмабди. Ўлим келиши билан баланд тоғлар уваланиб, тошлар тўзиб, сувлар буғланиб кетибди. Бу ҳам оқибатда ўз таъсирини кўрсатибди.

Шу тариқа Аллоҳ ҳамма нарсага аввал севгини, кейин ўлимни юбориб кўрибди. Ҳеч бири кутилган натижани бермабди. Охири ҳар иккисини Одам болаларига юборибди. Бироқ, одамлар бошқача йўл тутишибди. Севги нозил қилинганда биров севгини олибди, бошқаси – йўқ. Ўлимни ҳам худдай таксимлашибди.

Ажал келса, бир уйда оҳ-воҳ, бошқасида хурсандчилик экан. “Ҳа, севгини ҳам, ўлимни ҳам, одам кўтара оларкан” дея тафаккурга чўмибди Парвардигор.

*Беҳишт қочиб чиқмиш Аршинг уйина,
Дўзах қўрқиб, кирмиш Ернинг қўйниина,
Дарё қочди, Одам олди бўйниина,
Тўрт юз йиллар торта олмас бу дардни...*

Махтумқули бу ривоятнинг фақатгина севгига тегишли қисмини олиб, ўз шеърларига унинг мазмун-моҳиятини сингдириб юборган. Ишқни бўйнига олганидан сўнг, унинг ҳайбатига тоқат қилолмай титраган осмонни, инграган қушларни, ўкирган йиртқичларни, букчайган тоғларни, эриган тошларни кўз олдингизга келтиринг.

Махтумқули ана шу шеърлари билан ўз дардига малҳам қўйгандек бўлар, тасалли изларди. Шу кунларда у жуда кўп ижод қиларди. Худди ер силкинишидан аввал барча курт-кумурсқаларнинг ер юзига чиқмоққа ошиқишига ўхшарди бу ҳолат. Сабаби Мулла Давлатмамат ҳар кечаси Ажал билан юзма-юз бўлиб чиқишини у яхши биларди. Отасининг ўлими унинг учун зилзилага баробар эди. Бу унинг энг катта бадбахтлик эди. Амакиси Салим Махдум ҳам кейинги пайтларда отасининг тепасидан жилмай қолганди.

Гарчи Давлатмамат тамомила оёқ-қўлдан, тилдан қолмаган бўлса ҳам, атрофда ўлим унга соя ташлаб турганини сезардилар. Туркман, умуман барча мусулмон халқларида ўлган одамни бўйнида қарз билан кўмиб келиш дуруст амал ҳисобланмайди. Қарз эса, фақат пул билан ўлчанмаслиги ҳам бор гап.

«Ё Аллоҳ, ўзинг гуноҳларимни кечир!».

Қадимдан туркманлар ўлимни мардона қарши оладилар. Айниқса, ёши бир жойга бориб қолган қариялар ўлимликка атаб, пул йиғадилар. Кафанлик, дафн харажатлари учун маъракамаросимларда яқинларининг қийналиб қолишларини истамайдилар.

Оқ пулни сақларлар қора кун учун...

Чунки, улар дунёнинг ўтқинчи эканига, ўлим бир уйдан

иккинчи уйга, муваққат бошпанадан доимий маконга ўтиш деб биладилар.

Эсингизда бўлса, Жалолиддин Румий ҳазратлари, ўлими олдидан кўз-ёш тўкиб ўтирган яқинларига қарата:

– Нега йиғлайсизлар? Мен ўлаётганим йўқ, ДЎСТ ёнига кетяпман, – деган эканлар.

Ажал найзасини шай қилиб турар, муллалар унинг бошида ўтириб “Ёсин” тиловат қилиш билан банд эдилар.

Ўз уйингда, яқинларинг бағрида оёқ узатиб жон бериш ҳам аслида бир давлат. Шукр қилиш керак. Ўша пайтларда бундай неъмат кўпчиликка, айниқса, эркакларга ҳар доим ҳам насиб этавермасди. Неча асрлардан бери турли босқинлар, чопқинлар, жангу жадалларда умри ўтаётган туркманлар ана шу неъматга ҳам шукур қиларди. Ахир, жасадинг тоғ-тошларда, даладашларда курту қушларга ем бўлиб, икки газ кафанлик ҳам насиб қилмаслиги мумкин эди-ку?

Мулла Давлатмамат ҳам ич-ичидан Яратганга шукроналар ўқирди. Бошқалар-ку, бу айрилиққа бир амаллаб кўникади. Мулла ота эса омон юрган фарзандлари Махтумқули ва Зубайда ҳақида кўп ўйларди. Уларнинг ҳар иккиси кўнгли бўш, раҳмдил. Оталарига бошқалардан кўра кўпроқ, айрича меҳр қўйишганди.

Мулла Давлатмамат ўғли Махтумқули учун нафақат ота, биринчи устоз, балки ҳамфикр, ҳаммаслак дўст ҳам эди.

Ўлим тўшагидаги отасининг бошида турган Махтумқулининг қалбидан қандай ҳислар кечганини тасаввур этиш қийин.

Алҳол Махтумқули устига ёпирилиб келаётган фикрлар қўшинига енгилмоқда эди. Атиги йигирма етти ёшда бўлган йигитнинг кўз ўнгидан отаси билан боғлиқ барча хуш ва нохуш дамлари бир-бир ўтаётир. Шу қисқагина умри давомида у қандай балоларни кўрмади. Не-не яқинларининг ўлимига шоҳид бўлмади.

Мана, ном-нишонсиз кетган акалари! Махтумқулини бир умрлик армонда қолдириб кетган Менгли. Унинг ҳинду холи хануз кўз ўнгидан кетгани йўқ.

Аҳмадшоҳ Дурроний ёдига тушган онда, ич-ичидан оҳ чекди. Агар шу шоҳ мардлик қилганида, халқнинг бошига шу кунлар тушармиди? Энди ундан умид узилдими? Аҳмадшоҳ энди бу тарафга қиё ҳам боқмас-ов? Ҳозир унинг кўзи Ҳиндистон қизилида!³

Гўкланг зоти таг-туғи билан қирилиб кетса ҳам, Аҳмадшоҳнинг нима иши бор? Мулла Давлатмамат шу пайтгача бирор шоҳга, тождорга бош эгмади, ихлос қўймади, суянмади. Бир пайтлар у жуда тўғри айтган экан:

«Орзулама хонни, бекни, султонни!..»

Унда кимга ишониш керак? Кимга ёрдам сўраб қўл чўзиш лозим? Махтумқули бу саволларга жавоб тополмасди.

Махтумқули ўша пайтлари бу мавзуда кўплаб шеърлар ёзганди. Аҳмадшоҳ Дурроний билан музокара қилган кезлари “ажаб айём”лар ҳақида ширин хаёлларга бориб юргани эсидан чиққани йўқ. Энди ўзига ўзи савол беради: “Қани ўша “ажаб айём?” Бироқ, ҳали хануз умидини узгани йўқ. Айни пайтда салтанати гуркираётган афғон шоҳи туркман биродарларини шу қадар тез унутдими? Бу томонларда ҳам қачондир қуёш чиқар, ахир? Яна ким билсин, Аҳмадшоҳдан бир ёруғлик чиқадиганга ўхшамайди.

Иложсизлик уни танг аҳволга солганди. Шундай пайтларда у аллақаяқларга бош олиб кетгиси келарди. Ҳамма нарсага қўл силтаб, беғам-беташвиш яшагиси келарди.

*Қисмат бўлмас, кетсам узоқ йўллара,
Насиб қўймас, борар йўлим боғлар, ҳей!
Ҳайрон Мажнун бўлиб, чиқсам чўлларга,
Бориб маскан тутсам сизни, тоғлар ҳей!*

---

³ Қизил – олтин, қимматбаҳо тошлар деган маънода.

Ана шундай пайтларда Махтумкули жаҳонгашта дарвишларга хавас қиларди. Ҳақиқий эркин, озод деб ўшаларни айтса бўлади.

Бу гал ҳам шоирнинг теран ақли ва телба кўнгли ўртасида аёвсиз кураш борарди. Гоҳ бир тараф, гоҳ иккинчи тараф устун келарди. Ахийри ақл кўнгилдан кучлироқ чиқди:

*Кел, кўнглим, мен сенга ўғит берайин,
Йироқ қилма, кўрар кўзинг, элингни!*

Бу устунлик доимиймиди ёки муваққатми? Буни фақатгина вақт кўрсатади.

Махтумкули айна шу кунларда мушкулларининг осон бўлишини Аллоҳдан сўраб, жуда кўп муножотли байтлар битди. Бироқ, ажалга омон йўқ. Тангри ёзганини бандаси бузолмайди.

1760 йилнинг 22 март куни Давлатмамат Озодий олтмиш ёшида дунёдан ўтди. Ҳаммадан рози-ризолик олиб, бу бевафо дунёга видо айтди.

Наврўз – жуда кўп шарқ халқлари қатори туркманларда ҳам йилбоши байрами саналади. Азалдан бу байрамни туркманлар орзиқиб кутишади. Худди ана шу қутлуғ бир кунда туркман эли ўзининг энг буюк фарзандларидан бири билан видолашди. Яна бир буюк фарзанд эса, отасининг жонсиз вужуди устида юм-юм кўз ёш тўкиб қолаверди.

Унинг ҳолатини бир тасаввур қилиб кўринг! Ўша онларда унинг қалбидан қандай ҳислар кечди экан? Бу оилада у 27 ёшга қадар жуда кўп ўлим кўрди, аммо, отасидан айрилиш унинг учун энг катта зарба бўлганди.

«Олтмишинда отам ўлди, шунда ҳам кўз очмадим» деган гап халқ орасида бекор тарқалмаган. Мотамдан, алам ва қайғудан эриб оққан Махтумкулининг юрагидан шу сўзлар сизиб чиқди:

«Озодим қани?»

*Фалак, сокин эдим, сен дучор бўлдинг,
Кўзларим нурони – Озодим қани?*

*Юрагим суғуриб сакларга бердинг,
Шаҳримнинг султони – Озодим қани?*

Шоир “Отамнинг” номли шеърини сал кейинроқ ёзганини англаш мумкин. Бу шеър дастлабки ҳиссиётлар таъсири остидан чиққач, ёлғиз қолган кезлари, тафаккур ва хаёлот маҳсули ўлароқ битилган:

*Оғир давлатларга кўнгиш қўймади,
Бу жаҳоннинг ширатини суймади,
Эски шолдан ортиқ кийим киймади,
Охиратда бўлди қасди отамнинг.*

“Оғир давлатларга кўнгиш қўймади!” Эътибор қияпсизми? Махтумқули шу сатри орқали отасининг Нодиршоҳга, кейин Эронга, Афғонистонга, Россияга хавотирли ва ишончсизлик билан қараганини кўрсатмоқда. Бир пайтлар Нодиршоҳ ўғлини таҳсил олишга жўнатганида мулла Давлатмамат “аввал бу боланинг отасига таълим бериш керак” деганди, бир пайтлар Махтумқули ҳам Афғонистонга, Аҳмадшоҳ Дурроний билан музокара қилишга отланганида, “орзулама, хонни, бекни, султонни” дея уни йўлдан қайтаришга уринганди, бир пайтлар Мухаммадсафо билан Абдулла Бокуга ёхуд Астраханга кетмоқчи бўлишганда ҳам, ота уларга рўйхушлик бермаганди.

Буни ҳаёт дейдилар. Мулла Давлатмаматнинг вафотини эшитиб, узоқ-узоқ эллардан ҳам фотиҳахонликка келганлар кўп бўлди. Бироқ, бу ўлимдан қувонганлар ҳам бўлди. Бировнинг ўлимидан фақат ожиз кишилар қувонадилар. Чунки, мулла Давлатмамат эл таниган, обрўли одам эди. Кўпчиликка ўз таъсирини ўтказа оларди. Ҳозирча қабилалар айтарли бир ёқадан бош чиқармаган бўлсалар-да, улар орасида руҳий яқинлик маънавий уйғунликни уйғотишда мулланинг роли катта бўлганди. Золим хон ва бекларга қарши ҳамжиҳатликда курашмаган бўлсалар-да, барибир уларнинг барчаси мулла Давлатмаматни хурмат қилишар, унга кулоқ ошишарди. Фақат

маҳаллий туркман хон ва беклари эмас, балки, Эрон аслзодаю катхудолари ҳам, айниқса қизилбошлар асосий эътиборни мулла Давлатмаматга қаратиб, “Қани қари мулла нима дер экан?” – деб туришар, бу пайтда Махтумқули уларнинг эътиборини кам тортарди. Улар Махтумқулининг қалбида чарх урган тўфонлардан беҳабар эдилар. “Кимни эсланмаган бўлса, ўша энгади” деган нақлнинг маъноси унутилган эди.

Мана бу байтларда ҳам Махтумқулининг бошқалар сезмаган ботиний дунёси кўзга ташлангандек бўлади:

Олам ичра одам қолмас, от кезар,

Бу сирлардан жаҳон халқи ёт кезар,

Кейин:

Махтумқули, пинҳон сирринг бор ичда,

Комил топсанг, қил қуллугин саришта,–

деган сўзларини қандай тушуниш керак? Бу шеърда Махтумқули қалбидаги сирларни бир очмоқчи бўлиб, яна ортга чекинганга ўхшайди. Махтумқули ўз отасини ҳаддан ташқари улуғлар, бошқаларда ҳам падари бузрукворига нисбатан чексиз эҳтиром уйғотгиси келарди.

Бу Махтумқулига нега керак эди? Ахир у отасининг йўлини давом эттиришни, туркман халқини жипсликка, бирдамликка чорлашни ўз олдига мақсад қиларкан, унга ёрдам керак эди. У отасининг яқинларидан йироқлашиб кетмаслиги лозим. Отасининг обрў-эътиборини юксалтириш баробарида у ўзининг ҳам обрўйини оширади. Бироқ, у одамлар ортидан эргаштириш, уларнинг қалбига йўл топишдан аввал ўзига нисбатан ишончини ҳам орттириши лозим.

Ўша онларда у фақат қисмат, бандалик, ажал ва умрбоқийлик ҳақида фикр юритарди. Кундузи хаёлидан ўтган гаплар кечалари тушига кириб чиқиши ҳам одатий ҳолга айланганди. “Тургин”, дедилар”, «Ёр бизим сари», «Бўлдим гирёнаа», «Девона келди» каби шеърлари ҳам юқоридаги

ҳолатлар билан боғлиқ. Бу масалаларни кейинроқ, Махтумқулининг тасаввуфий шеърлари ҳақидаги суҳбатимизда давом эттирамиз.

Оқсоқоллар, охунлар, эшонлар мулла Давлатмаматни Оқтўқай деган жойда дафн этишни маслаҳат беришди. Қабр устига ҳам бирор бир ёдгорлик ўрнатилмади. Шу боис, ҳозирга қадар мулла Давлатмаматнинг қабри бизга номаълум бўлиб келаётир.

Мулла Давлатмаматнинг дафн маросимига жуда кўпчилик узок-яқинларда яшаган шоирлар ҳам келган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Ўз билими ва шеърий истеъдоди билан эл эътиборини қозонган Нурмуҳаммад Андалиб, Ғойибий, Шайдой, Маъруфий, Шобанда сингари шоирлар келиб, мулла Давлатмаматнинг уйида унинг руҳига бир калима Қуръон ўқиб кетишган бўлишлари мумкин.

Дурди шоир эса, бу маъракаларнинг бошида турганлигига шубҳа йўқ. Чунки, Дурди шоир бу оила билан анча йиллардан бери борди-келди қиларди. Унинг Махтумқули билан қилган шеърий мунозаралари ҳам бор.

Мархумнинг учи, еттиси, қирқи каби маъракалари ўтганидан сўнг бу хонадонга келувчилар сони ҳам сийраклашади. Бирок, мархумнинг қирқи ўтгунча оқсоқоллар уйга мунтазам келиб туришади. Мархумнинг руҳига Қуръон тиловат қилиш, яқинларига тасалли бериш, ҳамдард бўлиш ҳамиша хайрли одатлардан саналади

Қирқ кун ўтиб, келадиганлар келиб бўлишгач, ҳақиқий мотам бошланади. Аёллар кўз-ёш тўкиб фарёд кўтаришади.

Махтумқулининг эса дарди ичида эди. У энди ҳар тарафдан мардона бўлиши лозимлигини, агар сал бўшлиқ қилса, оиланинг қолган аъзолари ҳар тарафга тарқаб кетиши мумкинлигини яхши биларди.

Инсон боласи вафот этгач, ҳар куни тириклардан бир ғишт

бўйи узоқлашаркан. Махтумқули ҳам кун ўтгани сайин бу фожиага ўзини кўниктириб борди. Вақт ўз окимида давом этарди. Энди у ўз устахонасига кириб, кўпинча заргарлик ишлари билан машғул бўларди.

Туркманларда кумуш – асосий заргарлик хомашёси саналади. Ўтмишдаги саёҳатчиларнинг гувоҳлик беришича, у пайтларда туркман юртида мана шу қимматбаҳо маъдан кўп учраган.

Тўммуз⁴ келгач, Махтумқулди буғдой ўримига чиқди. Бир пайтлар хирмон кўтарилаётганда отаси “ҳорманглар” дейиш учун келарди. Одамзот ҳамма нарсага кўникади. Лекин у бир нарсага кўника олмасди. Халқи ҳамон мухтожлик, зулму бедодлик ичида яшарди. Отасининг ўлимидан сўнг у ҳамюртлари дардини янада теранроқ ҳис эта бошлади. Мулла Давлатмаматнинг худди ана шу сифати Махтумқулига кўчиб ўтгандек эди.

Нодиршоҳнинг вайронкор юришларидан сўнг, халқ ҳамон ўзини ўнглаб ололмаган, тарқокликда кун кечирарди. Бутун-бутун овуллар очликка мубтало бўлиб, ўз ватанларини – ота-болаларининг юртини ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар. Ҳамон ҳар замон-ҳар замонда қизилбошлар туркман овулларига ҳужум қилиб, уй-жойларни ёқар, экинзорларини сувга бостиришар, молларини талон-тарож қилар, ўғил-қиз ва келинларини кул-қирноқ қилиб олиб кетишарди. Бир пайтлар Туркмансахро⁵ манзилининг ноз-неъматлари, ёнғоқ ва бодоми, шафтолиси, ўрик ва олмаси, чак-чак асал томадиган узум ва анжирини бир еган одамнинг яна егиси келарди. Қатор-қатор тутзорларнинг охири кўринмасди. Туркман ипагидан тикилган кўйлакни кийган ҳар бир қиз-жувон ўзини бахтли санарди. Юзлаб туялардан иборат қарвонлар шу ҳудудда тўхтаб, Ҳиндистон, Афғонистон, Хўтан

---

⁴ Тўммуз – август ойидаги пишиқчилик мавсуми.

⁵ Туркмансахро – Эронда туркманлар яшайдиган худуд номи, серунум водий.

тарафларга ўтиб кетишарди. Чиройли, кучли туркман отлари кўрган кўзни қувонтирарди.

Махтумқули эса, ана шундай бетимол табиатга, табиий бойликларга эга халқнинг тум-тарақай бўлиб тарқалаётганини кўриб, юраги қийма-қийма бўларди. Ўзаро меҳр-оқибатнинг камайиши, ор-номус, лафз, иффат сингари хислатларнинг йўқолиб бориши, бир тўп одамларнинг қизилбошлар тарафига ўтиб, ўз элининг талон-торож бўлишига ёрдам бераётгани уни қаттиқ ташвишга соларди. Қисқаси унинг кўз ўнгида Туркман халқининг буюк руҳи сўниб бораётгандай эди.

Исломий қадриятларнинг топталаётганини ўз кўзлари билан кўрган Махтумқулининг қалби пора-пора бўлганди. Қайд этиш лозимки, Нодиршоҳ даврида халқнинг иймон ва эътиқоди, ёлғиз таянчи ва суянчи бўлган ислом динининг қадр-қимати эндиликда пасайиб кетган эди. Шоҳнинг, “Муҳаммад (с.а.в.) ҳам, Али (р.а.) ҳам менга ўхшаган оддий инсонлар эди, уларнинг мендан афзалроқ томони бўлмаган” деган мантиқсиз ва шаккок ғоялар билан чиқиши бир чўмич қорамай тўкиб бир меш асални булғаш билан баробар эди.

Айрим дин пешволари гарчи ич-ичидан истиғфор айтсаларда, тилёғламалик, хушомадгўйлик билан шоҳнинг соясига кўрпача тўшашдан, уни “Аллоҳнинг ердаги сояси” дея кўкка кўтаришдан тойишмасди. Ҳолбуки, бундай лаганбардор одамларни ҳамма замон ва ҳар бир маконда учратиш мумкин.

Диний қадриятларнинг камситилиши ўз-ўзидан ахлоқий қарашларнинг қадрсизланишига, жамиятда турли зарарли иллатларнинг авж олишига замин яратади.

*Кўмилди дарёлар, йиқилди тоғлар,
Етимлар кўзёшин тўка бошлади,
Ўррамсидан⁶ тугилган ҳаромхўр беклар
Юртни бир ёнидан йиқа бошлади.*

---

⁶ Ўррамси – ифлос, бузук, деган маъноларда.

Ҳа, Махтумқули мулла билан мулласимоқ одамларнинг ўртасида катта тафовут кўрарди, у ўз отасидек покиза, иймони мустаҳкам, тавқодор муллаларнигина тан оларди. Буларга қарши танқидий қарашлар отасининг вафотидан кейин ёзила бошлагани бўлса керак. Чунки, у отасининг ҳаётлигида олдинга чиқиб, ўзини кўрсатишни истамаган, қолаверса, отасини ҳам одамлар “мулла” деб иззат қилишарди. Махтум ўша даврдаги вазиятни “Замона ёмон бўлди” номли шеърда очик-ойдин кўрсатиб берган. Сиз бу шеърни яна бир бор ўқиб кўринг.

Бу йиллар Махтумқули ўз сўзининг кучига ишона бошлаган, шу билан бирга бошига дунёнинг ғам-ташвишлари тушган давр бўлди.

Дунё ғами билан яшаш Махтумқулининг кундалик ҳаёт тарзига, сув ва ҳаво сингари доимий заруратга айланди. Бу ғам-ҳасратни у ўз уйида ким билан бўлиша оларди? Гарчи икки ўғил туғиб берган аёли ҳар қанча унинг кўнглини олишга тиришса-да, Махтумқули ҳамон Менглининг ёди, Менглининг хаёли билан яшарди.

Қани ўша Менгли? Қани ўша маҳрам онлар? Ҳаммаси ўтмишга айланганди. Гоҳида умидсизлик гирдобига тушган Махтумқули дўсти Човдур билан гурунглашиб, болаларини эркалаб таскин топарди.

Очлик, талончилик, мудҳиш хасталиклардан зада бўлган гўкланг, ёвмут қабилалари гурас-гурас бўлиб, кўч-кўронини туяга юклаб, Қорақалпоқ, Хива, Ахал вилоятларига кўча бошлашди.

Озарбойжондан, Астрахан (Ҳожитархон) ва Манғишлоқ туркманларидан ҳам бирор хушхабар йўқ эди. Уларнинг ортида турган Чор ҳукуматига-ку умуман ишонч йўқ. Чунки, Чор ҳукуматининг дини, тили, урф-одатлари, тарихий анъаналари бутунлай бошқача эди. Қолаверса, Россия жуда улкан ва қудратли давлат. Унинг чангалига тушганлар қайтиб

чиқолмаслиги ҳам аниқ. Бунга бошқа сабабларни ҳам кўрсатиш мумкин. 1723 йилда Пётр Биринчининг қудратли кўшини Боқуни ишғол қилгани, жуда кўп қонли ҳаракатларни амалга оширгани ҳақидаги нохуш хабарларнинг бир учи Туркмансахрога ҳам етиб келганди.

Хуллас, бир томонда эл-улус, бир томондан оила ташвишлари шоирни қаттиқ безовта қилиб қўйганди.

«Одамнинг бошига мотам икки хил кўринишда тушади. Бири одамни огоҳликка чорласа, иккинчиси тамом қилади» деган нақл ҳам халқ орасида беҳуда тарқалмаган. Галдагиси энди қандай мотам бўларкан? Махтумқулини у нимадан огоҳ қилар экан? Одамзод бу дунёга азоб чекиш учун келадими? Назарида Махтумқули ҳам худди мана шундай азоб ва азиятлар ичида эллик-олтмиш йил яшаб қўйган мўйсафидга ўхшарди. Аслида у эндигина 27 га кирганди, холос.

Ана шу алдамчи туйғулар таъсирида, унинг наздида аёли Менгли, акалари Абдулла ва Муҳаммадсафони йўқотиб қўйганидан бери орадан юзлаб йиллар ўтганга ўхшарди. Қалбидаги эзгинлик измида у вақтнинг ўтишини, фаслларнинг алмашинишини, табиатнинг турланишини ҳам идрок этолмай қолганди. Ёғаётган ёмғир ҳам қишникими ё ёзга тегишлими, идрок этмасди.

Ана шундай худ-бехуд пайтларда Махтумқули дарров ўзини қўлга олишга, ҳисларни жиловлашга ошиқарди.

Бадбин ўйларни ўзидан нари қувиш учун отасидан мерос қолган битикларни, Идрис бобо мадрасасида ўқиб юрган кезлари Ниёзқули охуннинг китобларидан кўчирган нусхаларни ва бошқа китобларни қайта-қайта ўқирди. Арабий имлода битилган бу китобларда оламнинг қанча-қанча сирлари ҳақидаги фикрлар мужассам! Кейинчалик бу китобларининг мазмуни ҳам, уларнинг номлари ҳам халқ онгидан ўчиб кетди.

Аслида илм – ўзингни ва дунёни ўрганмоқдан иборатдир.

Махтумқули ўтган умри давомида қилган яхши-ёмон ишларини ҳам кўп сарҳисоб қилар, гуноҳлари учун истиғфор айтарди. Унинг қалбидан кечаётган руҳий кечинмалар, покиза илоҳий туйғулар қофияларга жойлашиб, шеър ва ғазалларга айланарди. Махтумқули шеърларини битта китобга жамларкан, Менгли олиб қочилган пайтда йўқолган шеърларини ҳам хотирасига таяниб, тиклашга уринди. Янги бир китоб ёзгиси келди. У қатъий қарор қилганди: ҳамма шеърларин бирваракайига жамлаб, қайта кўчириб чиқади. Шунингдек, овулдошлари, кўшни овулдагилар орасида унинг шеърларига шайдо бўлиб, ёд олганлар, кўчириб юрганлар кўп эди. Шеър мухлислари учун шоирнинг барча шеърларида ўз қалбларидан кечган туйғуларга нисбатан уйғунлик, кадрдонлик кўзга ташланарди. «Қизик, ҳамма гаплашиб юрган тилда ҳам шеър ёзса бўларкан-да», дея кўпчилик ҳайратда қоларди. Шу тариқа ўқувчи ва шоир орасида бир неча асрлардан бери мавжуд бўлиб келган кўринмас тўсиқни Махтумқули таг-туғи билан олиб ташлади. Унинг шеърлари нафақат халқ тилига, балки халқ дилига, туйғуларига ҳам яқин эди.

Махтумқули халқ қандай фикрласа, ана шундай фикрларни шеърга соларди. У одамларнинг қалбидаги оғриқларни ҳис этарди, ана шу ҳисларни куйларди. У наинки туркман, балки бутун турк дунёсининг дардини тараннум этарди. Умумий бадбахтлик ва умумий бахт ҳақида аввалги шоирларнинг асрлар оша етиб келган асарларидан энг катта фарқ ҳам шунда эдики, Махтумқули аниқ бир вақтда, маълум бир халқ бошидан кечирган воқеаларнинг ич-ичига кириб бора оларди. Мана, куни кеча рихлат қилган отасининг шеърини меросига қайта кўз ташлаб, унда “туркман” деган сўзни топа олмади. Ҳолбуки, у ҳам туркман фарзанди эди, туркманнинг дардини куйлаганди.

Бу омиллар Махтумқули ижодига беқиёс куч бериб, гўзал ашъорининг тиллардан тилларга, эллардан элларга кўчиб юриши

учун замин яратди. Ана шулар Махтумқулининг туркий халқлар орасида биринчи бўлиб ўз халқининг миллий шоири даражасига кўтарилиш имконини берди. Шу билан бирга у, ўн саккизинчи аср туркман адабиётида ўз ҳамюртларини бирдамликка, ҳамжиҳатликка чорлаган мутафаккир сифатида тарихга кирди. Махтумқули ижодини бир дарахтга қиёсласак, унинг илдизида миллийлик, ватанпарварлик, инсонийлик ғоялари таянч бўлганлигини кўрамыз.

Махтумқулининг ҳаёти ҳақида сўз кетганда, ўқувчилар унинг ҳаёти билан боғлиқ рост ва ёлғон фожеаларга атайин урғу берилган, деган фикрга бормасликларини истардим. Биз унинг ҳаёт йўли ҳақида гапирар эканмиз, барча маълумотларни ўзининг шеърларига асосланган ҳолда келтирдик.

Бу ҳақда шоирнинг ўзи ҳам айтиб кетган:

*Гар тутса ҳолимдан хабар, қуруқ дарахтдан қон чиқар,
Инсон шароримдан асар топса, танидан жон чиқар.*

Махтумқули ҳамон отасининг вафотидан ўзига келолмай, кечалари тушида падари бузруквори билан мулоқот қилиб юрган кезлари унинг бошига яна бир мусибат тушди. Тўғриси, бу хонадонга ажал танда қўйгандек эди. Бу сафар қаттол ўлим Махтумқулининг жондан азиз ўғилларидан бирини олиб кетди. Чопқиллаб ўйнаб юрган етти ёшли Муллабобакнинг нима сабабдан вафот этгани бизга маълум бўлмаса-да, ўша пайтларда авж олган юқумли хасталиклар унинг умрига зомин бўлгани эҳтимолга анча яқин.

*Ҳовлимнинг мевали боғи,
Узилди юрагим ёғи,
Суюнчим, елкамнинг тоғи,
Рози бўлгил, Муллабобак!*

Махтумқули яна беихтиёр “устимизга ҳижрон ўти сепилди” деган мисрасини эслади. Ҳар гал шу мисрани эслаганида, тақдир ҳукми олдида инсон қанчалик ожиз ва ночор эканин англаб,

ўзини қўярга жой тополмасди.

Ана шундай ғам-андух ичида юрганида, бир куни ногаҳон қизилбош қўшини яна овулга бостириб кирди, яна ҳамма ёқни ғорат қилишга, талашга тушди. Паст-баланд кулбалар ўт ичида қолди. Ҳатто бешиқда ётган болалар ҳам ёна бошлади, босқинчилар оғиллардан чорваларни ҳайдаб чиқишди. Овулни қонга ботиришди. Қаршилик кўрсатишга қурби етганларни ваҳшийларча қиличдан ўтказишди.

Хотин-халаж, болаларнинг ноласию, қиличлар жаранги бутун овулни тутиб кетди. Қизилбошлардан беш-олтитаси Махтумқулининг ҳовлисига ҳам бостириб кирди. Аёллар биқиниб олишганди. Махтумқулининг хотини ҳам ёлғиз ўғли Иброҳимни бағрига босганча, ўзини панага олди.

Босқинчилар уйни ва устахонани ағдар-тўнтар қилиб чиқишди. Қўлга илинган нарсаларни, китоб-дафтарларнинг айримларини ўзлари билан олиб, қолганини уй билан қўшиб ёқиб юборишди. Бу пайтда Махтумқули, Човдур ва қишлоқнинг анча-мунча эркаклари Темете деган жойга, ғалла ўримига кетган эдилар. Улар то уйларига қайтганча, қизилбошлар ўлжаларни олиб, ҳаммаёқни ер билан яксон қилиб, тоғ орқали ортга қайтиб кетдилар.

*Ошиқлардан ўтди шиқнинг ҳаваси,
Тортилди, ёзилди дўзах пардаси,
Тоғдан ошиб қизилбошлар тўдаси,
Гўзал элим вайрон қилди, найлайин.
ёки:*

*Махтумқули, қўли боғлиқ, паришон,
Ажаб достонимдан қўймади нишон.*

Овул оқсоқоллари бўлган воқеани ҳар тарафлама таҳлил қилишаркан, овулда қизилбошларга сотилган жосус бор, деган шубҳага боришди, йўкса, овулда қайси пайтда эркак зоти камроқ бўлишини босқинчилар қаердан билади? Яна, нега улар айнан

Махтумқулининг уйига бориб, китоб ва қўлёзмаларни йўқ қилишди? Демак, Махтумқули уларнинг нишонидан бўлган.

Буни оқсоқоллар, овул кадхудолари, Махтумқулининг ўзи ҳам ич-ичидан тасдиқлаб турарди. Нахотки, улар аввало Махтумқулини йўқ қилиш учун овулга киришган бўлса? “Мен туфайли овулдошларим шунча озор чекишдими?” Бу фикр шоир юрагининг бир четидан кемириб келмоқда эди.

Албатта бундай босқинлар жавобсиз қолмасди. Гўклангнинг чапдаст йигитлари бундай пайтларда дарҳол отга миниб, қизилбошлар юртига босқин уюштиришар, қасос ўтини сўндириб қайтишарди. Туркман ўз орини бошқаларга оёқости қилдириб қўймайди. Аммо, ўч олганинг билан бегуноҳ шахид кетганлар тирилармиди? Овул марказидаги уйдан олиб чиқиб кетилган, ёндирилган қўлёзмалар, бебаҳо китобларни ҳам ортга қайтаришнинг иложи йўқ.

Отаси бу китобларни қанчалик эъзозларди. Бу китобларда қанча-қанчадан дурдоналар, сир-синоатлар яширин эди. Эҳтимол, шу пайтгача тадқиқотчиларимизни ўйлантириб келаётган қанчадан-қанча жумбоқларнинг ечими ўша китоблар билан бирга ёниб кетгандир?

Бу воқеалар орадан икки юз эллик йил ўтганидан кейин ҳам ўқувчини жунбушга келтириши турган гап. Махтумқулининг ўзи юрак қони билан битилган асарлари, отасидан мерос қолган бебаҳо китобларнинг йўқ қилиб юборилганини қандай қабул қилди экан? Бу кўргиликка қандай бардош берди экан?

Шундан сўнг қишлоқ оқсоқоллари, мулла Давлатмаматнинг дўстлари Махтумқулига Хива томонларга кетишни маслаҳат беришди. Хива томонга жуда кўп гўкланглар кўчиб боришганди. Махтумқули уларнинг орасида ўзини анча хавфсиз ҳис этиши, шунингдек, Хива мадрасаларида ўқиб, илмини, тажрибасини ошириши мумкин эди.

Гарчи оиласини ташлаб кетиш унинг учун ҳар қанча оғир

бўлмасин, илм-маърифатга бўлган ташналик Махтумқулини Хива тарафга бошлади. Ўзи билан бирга анчагина қоғоз ва қалам ғамлаб олди. У энди ҳаммасини бошидан бошлашга шай турган ёш қаламкашга ўхшарди.

Ҳар гал юртидан кетаётганида, уни Човдур кузатгани чиқарди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Бу гал ҳам бутун ўтган-кетган воқеалар унинг кўз ўнгидан ўта бошлади. Айниқса, яякаю ёлғиз жигарбанди, тўққиз ёшли ўғли Иброҳим унинг кўз олдидан кетмасди. Карвонга қўшилиб, чўлу биёбонлардан Хивага кетиб бораркан, шоир ҳамон оғир хотиралар гирдобидан кутулолмасди.

У йўқ қилинган қўлёмаларни яна қайта тиклай олармикин? Шеър, фикр худди қушга ўхшайди. Унга ўз вақтида тузоқ қўйиб, тута олсанг – омадинг келгани. Қўлдан чиққан ўлжани тутиш эса ҳар қандай моҳир овчининг қўлидан келавермайди. Буни Махтумқули жуда яхши биларди.

Чунки, Менгли олиб қочилганда йўқолган қўлёмаларидаги қанча-қанча шеърларини хотирасига таяниб тиклашга уринса-да, ҳаммасини тўлиқ тиклай олмаганди.

Гарчи Хива четдан қараганда, нисбатан тинч-осойиштадек кўринса-да, у ерда ҳам ўзига яраша ички низолар, ғавғолар ҳукм сурарди.

Тарихдан маълумки, Нодиршоҳ ҳукмронлиги даврида Марв, Сарахс, Чоржўй, Амударёнинг юқори қисмида анчадан бери яшаб келган кўп сонли ўтроқ туркманлар шоҳ зулмидан қочиб, Хива хонлиги ҳудудига кўчиб ўтишган. Кейинчалик Туркмансахро, Дехистон, Дурунга яқин ҳудудда яшаган туркманлар ҳам ўша тарафларга силжий бошлашган.

Албатта, бу кўчиш бир қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. 1744—1745-йилларда туркманларнинг ўзбеклар билан бирга кўтарган исёнини Нодиршоҳнинг вакили Алиқули шафқатсизларча бостирганди. Ушбу исён ҳар икки миллат

вакилларининг ўртасида бирдамлик, ҳамжиҳатлик етишмагани сабабли кутилган натижани бермади. Қайтага ҳар икки томон ўртасида бир-бирига бўлган ишонч пасайган эди.

Тарихдан шу нарса маълумки, тирикчилик, ҳаёт тақозоси билан ўз юртини тарк этган мусофирларни бошқа жойда ҳар доим ҳам кучоқ очиб кутиб олишмайди. Қолаверса, кўчиб келган туркманларнинг одамови, қайсарлигини ҳам унутмаслиги керак. Чунки, бировларга бўйин эгмаслик, мағрурлик – туркман халқининг қон-қонига сингиб кетган хислатлардан саналади. Туркман руҳи асрлар давомида бу халқнинг ўзлигини сақлашида катта ўрин тутаиб келган. Ана шу буюк куч туркманни Ер юзидан тамомида йўқолиб кетишдан асраб қолди.

Хива ҳукмдорлари, маҳаллий зодагонлар туркманларнинг ўта чорасиз вазият сабабли бу тарафларга бош олиб келишганини жуда яхши билишарди. Шунингдек, улар 1744–1745 йилларда гўкланг ва ёвмут қабилаларининг бир қисми Нодиршоҳ кўшинида хизмат қилгани ҳолда, бошқа бир қисми афғонларга кўшилиб, Эронга қарши уришганини ҳам Хива катхудолари унутмаган эдилар.

“Туркманга ишониб бўлмайди, кеча Эронга қарши бош кўтарган, бугун Хивага қарши исён чиқариши мумкин” деган қарашлар ҳам пайдо бўлганлигига шубҳа йўқ. Қолаверса, Хиванинг шундоқ ёнгинасида, Манғишлоқ туркманларининг 1677 йилда Астраханга кўчиб кетиб, ўз хоҳишлари ила рус фуқаролигини қабул қилишгани, кейинчалик Устюрт, Балакан туркманлари ҳам уларга эргашишгани ҳаммага маълум эди. Гарчи улар гўкланг қабиласига мансуб бўлишмаса-да, игдир, човдур, абдол уруғларига мансуб эдилар ва уларнинг ҳам томирида туркман қони оқарди.

Хиваликларда «туркманлар руслар билан яширинча тил бириктириб, устимизга босиб келиши ҳам мумкин» деган хавотир ҳам йўқ эмасди. Гарчи туркманнинг отидан, ҳайбатидан

хавотир олишса-да, унинг аввалги куч-қудрати, салоҳияти қолмаганидан кўпчиликнинг хабар бўлмади.

Мана, Махтумқули Хивада ана шундай ҳолатлар, фикрлар ва қарашлар ҳукмронлик қилаётган бир пайтда бу юртга сафар қилаётир. Юз йиллардан бери Шарқнинг илм-маърифат марказларидан бири сифатида яшаб келган Хивада ҳар қандай даврларда ҳам мактаб ва мадрасалар ўз фаолиятини тўхтатмаган.

Маълумки, Ибн Сино даврида Маҳмуд Ғазнавий Балхда, Ғазнада, Нишопурда ҳам мадрасалар қурдирган. Бу мадрасалар ўз даврида Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ҳудудларидаги илк ўқув масканлари ҳисобланади (Л.Салдатзе маълумотлари). Бу илгари ўқув масканлари, илм-фан, маърифат бўлмаган дегани эмас, албатта. Бу пайтлардан бошлаб, илм-фан мадраса кўринишини олган, холос.

Махтумқулини Хивага чорлаган сабаблардан яна бири – отаси Давлатмамат Озодийнинг ҳам шу ерда ўқиганлиги эди. Отасининг изидан бориш ҳар бир фарзанд учун фахру ифтихор туйғуларини уйғотади.

Бизга маълум бўлмаган сабабларга кўра, Махтумқули ҳали Хивада таҳсилни бошламасдан туриб, Бухорога кетади ва шу шаҳардаги Кўкалдош мадрасасида биров муддат таълим олади. Бироқ, бу ердаги муҳит унга маъқул келмагани сабаб яна Хивага қайтиб келади. Ҳар қалай ривоятларда шундай келтирилади.

Бу қанчалик ҳақиқатга тўғри келишини англаш қийин. Махтумқулининг бизгача етиб келган шеърларида Бухорода кечган даврлари ҳақида маълумот учрамайди. Шундай қилиб, Махтумқули Хивадаги Шерғозихон мадрасасида жойлашади.

Шерғозихон 1717-йилда А.Бекович-Черкасский экспедиция аъзоларини қиличдан ўтказгани тарихдан яхши маълум. Бу экспедиция Хивага нима мақсадда келганини ўқувчи яхши билса керак. 1713-йилда туркманлардан бўлган Хўжанафас Астраханга боради. 1714 йилнинг бошларида Пётр I билан

учрашади. Пётр I нинг Ҳиндистонгача бўлган худудни эгаллаш истаги бор эди. Мазкур экспедиция ҳам ана шу мақсадда ташкил этилади. Шерғозихон экспедициянинг мақсадини англаб, унинг барча аъзоларини қиличдан ўтказганида, Хўжанафас ҳам бу қирғиндан омон қолмайди.

Хон ўз мадрасасини 1713 йилда қурдиради. Бу муассаса мамлакатдаги энг нуфузли таълим даргоҳларидан бири мақомига эришади. Махтумқули нега айнан шу мадрасада ўқишни ихтиёр этганлигини англаш қийин. У албатта хоннинг кечмишидан, рус экспедициясига нисбатан кўрган қаттол чораларидан ҳам хабардор эди. У Хўжанафаснинг Пётр I билан муносабатлари ва экспедиция таркибида қатл этилганини ҳам биларди. Бу ҳақда у кўп фикр юритгани табиий.

Мадраса Махтумқулининг дунёқараши, тафаккури кенгайишида муҳим ўрин тутди. Бу ерда у билимини оширди, янги-янги диний ва дунёвий адабиётларни ўрганди, кўпгина маърифатли инсонлар билан танишди, ҳамфикр бўлди. Хусусан, у мадрасада араб тилини чуқур ўрганди, бу тилдаги китобларни бемалол ўқиб, мағзини чақа оладиган даражага эришди.

Айрим ривоятларга кўра, Махтумқули бу ерда Ҳазрати Полвон исмли кишидан таълим олган. Бу мударрис шоирнинг ижодига ва илмий камолотига катта таъсир кўрсатган.

Бошқа бир ривоятда Махтумқули бу ерда Нурий Козим ибн Баҳр исмли суриялик олим билан танишгани, у билан узоқ сафарларга чиққани айтилади. Умуман, Махтумқулининг Хива, Бухоро шаҳарларида кечган йиллари билан боғлиқ бундай ривоятлар анчагина.

*Умрим-эй, гул умрим-эй,
Сўлибдир фигон билан,
Оташ устина тушиб,
Куйибдир тан жон билан.*

Ҳа, инсон ўз қалбига қулоқ тутиши ҳам керак. Албатту

бундай шеърларни бошқа шоирлар ҳам ёза олади. Бу ерда оҳанжамали сўзлар ҳам учрамайди. Аммо, нима учундир, бу сўзлар сизни дарров ром этади, шоирга чин қалбдан ишонасиз, унга ҳамдард бўласиз, у билан бирга қувониб, бирга ғам чекасиз. Юрак қони билан битилган байтлар ана шундай қудрат касб этади.

Махтумқули Хивага келиб, бу ердаги юртдошлари, шунингдек маърифатли, зиёли инсонлар орасида доврўғ қозонди. Шарқда кўнгилга яқин инсонларни ўз уйига чакириб, меҳмон қилиш одати бор. Шу одатга кўра, Махтумқули Хивадаги жуда кўп хонадонларда меҳмон бўлиб туз тотди. Анга шундай давраларда туркман элининг бугунги аҳволи, истикболи ҳақида ҳам сўз боргани аниқ. Бу суҳбатларда Хива билан Туркмансахро алоқалари, Хива хонлигининг Аҳмадшоҳ Дурроний давлати ва руслар билан муносабатлари ҳам қизғин муҳокама қилинарди. Бундай мунозараларда Махтумқули туркманларнинг бирдамлиги, бирлашиб ҳаракат қилиши лозимлиги хусусида сўз юритарди. Аҳмадшоҳ Дурронийдан ўз халқининг умиди узилмагани ҳақида ҳам тўхталарди. Кейин суҳбатлар ўз-ўзидан адабиёт, маънавиятга бориб тақаларди. Одатда Шарқ халқларида оқсоқолларнинг панд-насихатини тинглаш, улардан маслаҳат сўраш, фикр алмашиш кенг тарқалган. “Қари билганни пари билмас” деган нақл ҳам бежиз айтилмаган. Ана шундай суҳбатларда ёшларнинг билими, фикрлаш даражаси ўсади. Хатолар ва камчиликлар бўлса, ана шундай гурунгларда тўғирланади.

Турли мажлислар, мушоираларда ҳам ёшлар устозларнинг панд-насихатлари, мушоҳадаларни диққат билан тинглашарди. Бундай мажлислар ҳам албатта Махтумқулида ўчмас таассуротлар қолдирарди.

Хивада мулла Давлатмаматни таниган, билган одамлар кўп эди. Отасининг ҳурматини қилиб ҳам, Махтумқулини ана

шундай обрўли йиғилишларга чақиришарди.

Хивадаги таҳсил йилларида Махтумқули тасаввуф оқимининг етакчи билимдонлари билан ҳам танишди. Мусулмон шарқи тарихида илм, фан, маданият юксак тараққий этган ерда албатта тасаввуф ҳам ривож топганини кўриш мумкин. Албатта, Махтумқули тасаввуф таълимоти, унинг умрбоқий ғоялари билан аввалдан таниш эди. Шарқ мумтоз адабиётининг бирор таниқли вакили йўқки, унинг ижодида тасаввуф ғоялари ўз аксини топмаган бўлса. Хусусан, мулла Давлатмамат шеърларида ҳам тасаввуфий қарашлар яққол сезилиб турарди.

Шу боис Махтумқули тасаввуф таълимотига ҳар доим катта ҳурмат ва қизиқиш билан қарарди. У Хива мадрасасида тасаввуф тарихини, Имом Ғаззолийдлан бошлаб, жуда кўп Шарқ фалсафаси вакилларининг асарларини чуқур ўрганди.

Мансур Халлож, Насимий, Аҳмад Яссавий, Ҳожи Бектоши Валий, Жалолоддин Румий, Юсуф Ҳамадоний, Абулфазл Сарахсий, Абу Саид Маъналий сингари тасаввуф салафларининг ижоди билан яқиндан танишди. Вақти келиб, бу асарлар, бу фикр-мушоҳадалар унинг ижодида ҳам ўзининг яққол таъсирини кўрсатишини у ҳали билмасди. Бу ҳақда чуқур ўйламасди ҳам.

Айни дамда уни кўпроқ бошқа нарсалар ўйлантирарди. Уни кўпроқ Ватан соғинчи, ўз миллатдошларининг бугунги фожеий аҳволи кўпроқ ташвишга соларди. У битта нарсага умид қиларди: ҳали туркманлар яна бирлашиб, ҳамжихатликни йўлга қўйиб, азалий буюклигига, куч-қувватига қайта эришадилар! Халқи яна ўз обрў-эътиборини, нуфузини қайта тиклашига унинг ишончи комил. У ўз шеърларида армон билан куйлаган “ажаб айёмлар” келишини сабрсизлик билан кутади. Бахтли кунларни ўз кўзлари билан кўра олишига ҳам ишонарди. Ана шундай ташвиш, ана шу дард, ана шу интиқлик уни бир лаҳза бўлсин тарк этмаган, дейишга тўла асосимиз бор.

У Хива атрофларидаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий муҳит билан танишиб чикқач, Махтумқули қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудларга ҳам саёҳат қилади. Қорақалпоқлар ҳам азалдан ўзбеклар сингари туркман эли билан бир дарёдан сув ичиб, яхши-ёмонлар кунларни биргаликда бошдан кечириб келишган. Шу сабаб Махтумқулини қорақалпоқлар ўз фарзандлари сингари суюб қарши олишади. Тез орада унинг шеърлари бу элда ҳам шуҳрат топа бошлайди. Унинг шеърлари шу қадар тез оммалашдики, ҳатто қорақалпоқлар унинг туркман эканини ҳам деярли унутиб қўйишган, уни худди ўз шоирларидек қабул қила бошлашган эди. Бахшилар унинг шеърларини куйга солиб, қорақалпоқ лаҳжасида ўз тингловчиларига етказиб беришарди. Бердақ, Ажиниёз сингари қорақалпоқ шоирлари ижодида Махтумқулининг шеърлятига хос бўлган жиҳатлар яққол кўзга ташланади.

Бугун ҳам ўзбек, қорақалпоқ тўйларини Махтумқули шеърлари асосида куйланган қўшиқларсиз тасаввур қилиш қийин.

Махтумқули Манғишлоқ, Астрахан, Ставрополь туркманлари яшайдиган ерларга ҳам саёҳатга борган. Бу халқларнинг турмуш тарзи, маданияти билан яқиндан танишган. Аммо, бу сафарнинг уч асосий сабабини санаб ўтиш ўринлидир. У денгиз йўли билан келган туркманларни топиб, улардан акалари Абдулла ва Муҳаммадсафонинг дарагини суриштирган, Менглини сўроқлаган, шу билан бирга бу ўлкалардаги русларнинг туркманларга, туркманларнинг русларга бўлган муносабати билан қизиққан.

Махтумқули илк бор русларни яқиндан кўриш, улар билан танишиш имконига эга бўлганди. У бу буюк халқ ҳақида қандай фикрда бўлгани, қандай хулосага келгани бизга қоронғи. Умуман, унинг ушбу саёҳати ҳақида халқ орасида юрган ривоятлардан бошқа, қўлга илинарли маълумот йўқ ҳисоби.

Махтумқулининг Астарахань, Ставрополь туркманлари орасида бўлганининг асосий далили у ерларда кенг ёйилган “Бахтимқули” достонидир. Улар Махтумқулини айнан шундай аташади. «Бахтимқули» достони “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра” достонларига ўхшамаса-да, ўзига хос ахлоқий-маънавий мазмундаги достон ҳисобланади. Достон Махтумқули шеърлари асосида яратилган бўлса-да, унинг ичида халқ томонидан тўқилган айрим шеър ва термалар ҳам ўрин олган.

Махтумқули бу саёҳатдан сўнг яна Хивага қайтиб, ўқишини давом эттиради. Бирок, у камхаржликдан биров азият чекарди. Узоқларда қолиб кетган оиласини ҳам кўп ўйларди. Ахир бу оилада битта ҳам эркак киши қолмади. Уларнинг аҳволи нима кечди экан? Баъзан ўғли Иброҳимни кечалари тушида кўриб чиқарди. Яна акалари, Менгли ҳақидаги эзгин хаёлларга бериларди.

Неча йиллардан бери дараги чикмаган Менглининг ҳоли нима кечди экан? Тирикмикин? Тирик бўлса, қандай азоблар чекиб юрган бўлса? Балки, бахтини топгандир? Яхши бахтли ҳаёт кечираётгандир? Махтумқулини эслаб кўярмикин?

Махтумқулининг айна шу дамларида муҳаббати ўта илоҳий ва беқиёс аҳамият касб этганини айтиб ўтмоқчимиз. Бу туйғулар Махтумқулининг ҳақиқий, тўғри фикрлар мантиғидан юзага келганди. У ҳар қанча вақт ўтмасин, Менглидан бошқасини сева олишини тасаввурига ҳам сиғдирилмасди

Охирида “мен қайтсам-да, кўнглим қайтмас ёр, сендан” деган бир ҳақиқат юз кўрсатади. Юқорида келтирилган сабаблар, эҳтимолки биз идрок этмаган ва ўқувчиларимизнинг тасаввурига уйғонган сабабларга кўра, Махтумқули умрбод Менглини қидирган, уни кутган, ундан кўнгил узолмагандир? У Менглининг севгисига, вафодорлигига ишонганидан кейин ана шундай аҳволга – жуда мураккаб бир аҳволга тушди.

*Ул мор қувиб жилгалардан, шайтон билан қилар ҳамроҳ,
Қилгил озод, Менгихоним, мен мискинни қилмай гумроҳ..
Махтумқули, исминг сенинг бўлсин керакдир Фирогий,
Мор қўлиндан тиндим десам, келди ҳижроннинг яроғи.*

Махтумқули Хивада ўтган йилларида илмини чуқурлаштириш, ижодий дунёқарашини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратди. У отаси мулла Давлатмаматдан, Ниёзқули охундан олган билимларини янада оширди. Шарқда қадимдан чуқур ўрганилиб, тадқиқ этиб келинган илми нужум, риёзиёт, жўғрофия, фикҳ, тарих, ҳандаса каби диний ва дунёвий илмлардан сабоқ олди. Шу билан бирга тиббиёт, араб тили грамматикаси, шеърят назариясини мавжуд адабиётлар орқали чуқур ўрганди. Шу билан бирга бу заминдан етишиб чиққан буюк алломалар, мутафаккирларнинг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишди.

Ўзини англамаган одам ўзгани ҳам англамайди. Ҳар бир китобни ўқиётганда, албатта унинг муаллифи қалбига кириб боришга, у ҳис қилган нарсаларни туюшга интилиш керак. Шунда китобда ёзилмаган кўп нарсалардан ҳам воқиф бўлиш мумкин. Китобнинг кўпчиликка маълум бўлмаган бошқа, яширин жиҳатлари ҳам юзага чиқади. Буни ўтмишда яшаб ўтган олим ва шоирлар яхши тушунганлар.

Не бўлса билгайсан элат хаёли,

Дардлилар олдида мен Луқмон бўлсам. – дейилган шеърда ҳам қирққа яқин шахс ва унинг асарлари номи ҳурмат билан тилга олинади.

1944 йилда Эроннинг Оқтўқай овулида Махтумқулининг эвара-жиянлари ёзувчи Қилич Қулиевга “Мухтасар” номли бир асарни совға қилишади. Бу асар ҳозир Туркманистон Фанлар академиясининг Қўлёзмалар институтида сақланади. Бу китобнинг қиммати шундаки, у Давлатмамат Озодийнинг ўз қўли билан кўчирилган ва китоб хошияларида Махтумқулининг

дастхати билан битилган қайдлар ҳам учрайди.

«Мухтасар» асарлари кўчирилган хаттотларнинг саҳифалардаги қайдларига қараб, Озодий ва Махтумқулининг нақадар юксак қомусий билимларга эга бўлганларини англаш мумкин.

Шерғозихон мадрасасида ўқиган йиллари илм ва шеърят бобида Махтумқули тамомила бошқа оламга тушиб қолди. Бу оламда унинг ўрганганлари келажакдаги манзилларга элтувчи йўлларни ёритувчи шамчирок бўлди.

Шоир мусофирчиликда ҳар қанча мухтожлик кўрган бўлса-да, ҳалоллигини, ор-номусини, ғурурини қўлдан бермади. Бу ҳам унинг отаси ва устозлари берган сабоқлар натижаси эди. Бу ҳақда у ўзининг “Елдим тут” номли шеърида ҳам ёзади:

*Оч бўланг ҳам, борма, элга, тилакка,
Кўкдаман, де, бошим етган фалакка!
Чўлда қолсанг ҳеч тополмай кўланка,
Эрам боғи ичра соя топдим тут.*

Махтумқулининг бу шеъри Навоий, Фузулий ижодидан таъсирланиб ёзилгани сезилса-да, унинг ижодида айнан шу шеърнинг ўрни бўлакча. Ана шундай руҳий лаҳзаларни усталик билан тутиб, фақир юракка қувват бахш этувчи ғояни ана шундай таъсирчан баён этиш фақат доҳийларга ярашадиган ишдир.

Бу оптимизм, мағрурликнинг ошкора нишонасидир. Албатта нимани ёзмоқ муҳим, аммо қандай ёзмоқ янада аҳамиятлироқдир.

Худди “Елдим тут” сингари шеърлар Махтумқули ижодининг босқичма-босқич ўсиб борганидан дарак беради.

*Ғарибсан, йиғлама, шердек бўларсан,
Ёки:
Золимлар хор бўлар, қолар оёқда,
Ёки:*

*Ғам чекма, ғариб одам,
Беклар, шоҳлар қолмаслар—*

сингари сатрлар ҳам ана шундай тадрижий ривожланиш натижасидир.

Махтумқули Хивада ўтган уч йил давомида бирор марта она қишлоғига бориб келганми-йўқми бу ҳақда ҳам аниқ гап айтиш қийин. Бу ҳақда маълумот учрамайди. Бу ўринда Махтумқулининг фидоийлиги, оилапарварлигини ҳисобга олсак, бирор карвонга қўшилиб, ўз юртига бориб келган бўлишини тахмин қилиш мумкин.

Ниҳоят, ёз кунларининг бирида уни овулидан чақиртириб юборишади. Ҳар қалай Махтумқули бу хабардан бирор нохушлик ҳидини пайқамаган бўлса керак. Чунки, унинг “Шерғозихон” мадрасасидан кетар пайтида ёзилган шеърдаги жўшқинлик, кўтаринкилик кайфиятидан буни сезса бўлади:

*Жўшқин юрагимда мавж урар, ётмас,
Қайнар, ғазабланар, ҳеч лойга ботмас,
Илм-таълим олган сени унутмас,
Кетар бўлди, хуш қол, гўзал Шерғози!*

Махтумқули бу мадрасадан бир умр миннатдор бўлиб кетди. “Сенда таълим олдим, очилди тилим”, “Ақлим қисқа эрди, косам қайнади”, “Илм-таълим олган сени унутмас”, “Асло унутмасман тилло эшигинг” сингари мисралар шундан далолат беради.

Шеърнинг саккизинчи бандида Каъбадан, падардан жудо бўлганини ҳам айтиб ўтади. Бироқ, мисралар оҳангидан айрилик ўти совуб, дард бироз эскирганини ҳам сезса бўлади.

Шу банддаги “машаққат” деган сўзга алоҳида эътибор қаратгим келади. Бу ўринда ҳам Менгли назарда тутилмадимикин? Ахир бахтсиз якун топган севги қиссасини яна қандай номлаш мумкин? Махтумқули Менгли билан бироз муддат даврон сурганди, мана неча йилдирки, унинг фироғида фарёд чекиб, машаққат чекиб юрибди.

Албатта, бу дардини у иккинчи аёлига сездирмасликка, унинг олдида Менглининг номини тилга олмасликка уриниб келганини ҳам аввал айтиб ўтдик. Мана бу мисралар фикримизни тасдиқласа ажбмас:

Кўнгил бердим бир бевафо маҳбубга,

Кўлдан чиқди, яна жонга дард бўлди.

«Жони ёнган Тангрисини қарғар» деганларидек, Махтумқули гоҳо Менглини бевафоликда айбласа-да, барибир кўнгли ундан совумади.

Мана бу мисралар ҳам бежиз битилмаган бўлса керак:

Қўрқарам, ёр бизни чиқарар ёддан,

Ўзга ерда макон тутиб, юрт тутиб...

Шундай қилиб, Махтумқули уч йил туз ичган, таълим олган гўзал Хивадан кўнгил узолмай она қишлоғига қайтаётир.

Гарчи у Хива атрофида яшаган туркманлар унинг ҳамжихатлик, бирдамлик ҳақидаги фикрларини қўллаб-қувватласалар ҳам, нимадандир чўчиб туришларини сезганди.

У ўз ҳис-туйғуларини ақл хуржунида олиб қайтарди. Шу билан бирга, тасаввуф ҳақидаги қарашларини ҳам чуқурлаштирди. У Хивадан қайтаркан, ўзини анча улғайгандек, йигитлик фасли билан хайрлашгандек сизди ўзини. Бадбахт ҳам ғавғоли кечган ёшлик онларини эслади...

Замонанинг ёмонлиги сабабли эл-юртидан, оиласидан хавотири ҳам орта бошлаганди. Чунки, у туркман элининг одатларини яхши билади. Ўлим тўшагида ётган бемордан “аҳволинг қалай” деб сўралса, “шукур, яхшиман” деб жавоб қайтаради. Ўлим ҳақидаги хабарни ҳам ётиғи билан “фалончи сал оғирлашиб қолибди” деб етказишади.

Шу боис ҳам Махтумқули ўзининг тўйга чақирилганини сеза бошлаганди. То Қорақумдан, Деҳистон кенгликларидан кечиб, тоғли Геркез қишлоғига етгунича кўнгли озурда бўлиб боради.

Унинг қиш-куз ойлари шиддатли кечадиган чўлдан қанчалик машаққат билан кесиб ўтгани “Шифо бер” шеърисида ўз аксини топган:

*Бу чўлда раҳм айла ғариб ҳолима,
Оламни яратган Субҳон, шифо бер.*

Махтумқули ўз овули, ўз яқинларини қаттиқ соғинганди. Оила аъзолари, қўшнилари, қариндошлари даврасини соғинганди. Аммо, дилга яқин инсонлар суҳбати унинг кўнглига сиғмаслиги маълум бўлди.

Уйда ўн икки ёшли ўғли Иброҳим бетоб ётарди. Ўғлининг бу аҳволга тушишида кимнингдир қўли бордек эди. “Замондир” деган шеърисида унинг кимдандир қаттиқ ранжигани кўринади.

*Айтинг номуссиз йигитга,
Бугун унинг замонидир,
Йигсин Қорун каби молин,
Хазина бўш давронидир.*

Ушбу шеърни эса, Хивадан қайтган пайтларда ёзган:

*Ёлғиз фарзанд рўйин кўриб,
Келибман Хивадан йўртиб,
Чўл ичинда бедов суриб,
Келдим, ҳақнинг фармонидир.*

Шу тариқа, ёвуз ажал Махтумқулининг яккаю ёлғиз жигарбандини бағридан юлиб кетади.

*Бир жайрон олдирса қўлдан улогин,
Бола сасин тинглаб, солар қулогин,
Тўка-тўка кўзёшининг булогин,
Маърай-маърай изламасдан бўларми?–*

сингари марсиялар дунёга келади.

Бу ғам, бу ҳасрат уни буткул букиб қўяди. Бир пайтлар, Мулла Давлатмамат кучга тўлган пайтларда худди бозордек сершовқин, гавжум бўлган, меҳмонларнинг қадами узилмаган, эртаю кеч қозон қайнаб, атрофида болалар қувнаб юрган бу

хонадон ҳам ҳувиллаб қолди.

Ана шундай аҳволда яна шоирнинг ўша армонли мисраси ҳаёлимизга келади:

“Устимизга ҳижрон ўти сепилди”.

Ҳали ўттизга қадам қўймай туриб, Махтумқули қанча-қанча яқинларини тупрокқа берди, яна қанчасидан тириклай айрилди. Бу ҳаётга келиб у нима кўрди? Ўзи бу оламда яшашдан бирор маъни қолдими?

Яна ғарибдек мунғайиб қолган кўнгил бу дори дунёдан узилди, ҳаммасига қўл силтади. Наинки бу уй, бу ҳовли ёки бу қишлоқ, балки бутун олам унга тор қафас бўлиб туюларди. Қаерларгадир бош олиб кетгиси келарди. Лекин қаёққа боради? Ҳозирга қадар кўзи тушмаган ерга, одам оёғи, қуш қаноти етмаган жойларга кетиб қолгиси келди.

У ҳозир ҳаммадан, ҳатто ўзидан ҳам қочгиси келарди.

Энди бир дам қарорим йўқ,

Бу манзилда турорим йўқ.

Янги аза эски мотамларни уйғотди. Махтумқулининг бу дунёга боғлаб турадиган зурёди ҳам қолмаганди. Зурёдсизлик, айниқса, ўғил фарзанд кўрмаслик туркманларда ҳар доим катта муаммо, бахтсизлик саналиб келган. Бу – ўчоғингни кул босиши, эшигингнинг ёпилиши, изингнинг йўқолиши демакдир. Демак, энди сенинг наслингни ҳеч ким давом эттиролмайди. Дунёдаги миллиардларча одамларникидан тамоман фарқ қиладиган сенинг қонинг сендан кейин бошқа томирда оқмайди. Демак, бу оламдан ном-нишонсиз кетасан. Ана шундай бадбин ўйлар Махтумқулини илон бўлиб чақарди. Ўғлининг ўлими Махтумқулини Менглидан кейинги аёли билан боғлаб турган риштанинг ҳам узилишига сабаб бўлди. Шундан сўнг бу аёлнинг ҳаёти қандай кечгани ҳақида аниқ маълумотлар ҳам, ривоятлар ҳам йўқ. Унинг Махтумқули билан неча йил яшагани ҳам номаълумлигича қолаётир.

Махтумқулининг бошига тушган бу мусибат даврнинг бошқа фожиалари билан қоришиб кетди.

Аҳмадшоҳ Дурронийдан ҳамон бир мадад етиб келмасди. Яна унинг қошига, Афғонистонга бориш фикри туғилганди. Бир тарафдан қизилбошлар билан билан адоват, қирғин-босқинлар ҳамон давом этарди. Азалий ғанимлар гўклангларни кўз очирмай қўйганди.

Пичоқ бориб суякка қадалганди. Ё қизилбошни тоғ кечиб, бу тарафларга қадам босмайдиган қилиш керак ёки улар билан сўнгги томчи қон қолгунча курашиб, қаҳрамонона жон бериш керак! Учинчи йўл қолмаганди.

Ҳар икки йўл ҳам курашни, сон-саноксиз қурбонларни талаб этади. Ҳатто ғалаба қозонилган тақдирда ҳам қанчадан қанча мард йигитларнинг боши кетади. Шу пайтгача савашларда, жангларда, чопқинларда тобланган, кўзи пишиб, эти қотган Човдур воқеалар сахнасида олдинга чиқади. У аллақачон эл ичида Човдурхон номини олганди.

Туркманлар фақат давлат бошчисини эмас, тадбиркорлиги, довюраклиги ва диловарлиги билан ном чиқарган одамларнинг ҳам исмига хон қўшиб чақиривади.

Човдур ҳам бу мартабага эга бўлиш учун қанчадан-қанча машаққатли йўлларни кечди. Мана, насиба тортиб, Махтумқулининг дўсти Човдурхон номини олди. Унинг бу даражага эришишида Махтумқулининг ҳам хизматлари бўлганини айтиб ўтиш лозим. Сабаби, Махтумқули гўкланг қабиласининг энг кўзга кўринган оилаларидан бирининг вакили эди. Шу билан бирга у ўз шеърлари билан ҳам анча-мунча ном чиқарганди. У дўстига бағишлаб ҳам бир қанча шеърлар ёзган.

Човдурхон ўз эли, қавмдошлари учун жуда кўп қаҳрамонликлар кўрсатган. Қуйидаги биргина мисол ҳам буни исботлаб турибди: Аҳмадшоҳдан хабар олиб келишга Човдурхонни юбормоқчи бўлишади. Нима учун Махтумқулини

бу гуруҳга кўшишмади?

Албатта, Махтумқули ҳам ўз халқи учун жон олиб, жон беришга тайёр. Аҳмадшоҳ билан музокараларни қўллаб-қувватлаганларнинг ҳам бири айнан унинг ўзи эди.

Қадимий туркман одатларига кўра, домла, дин арбоблари, олим кишиларнинг фарзандларини хатарли ишларга, урушларга юборишмасди. Махтумқули Аҳмадшоҳнинг ёнига борган пайтлар эса, анча тинч, барқарор замонлар эди. Ҳозир эса вазият кескин. Тоғ этакларда, Марв атрофларида қизилбошлар ва қожорлар жанг қилишга тайёр бўлиб туришибди. Қолаверса, бошқа туркман қабилалари ўртасида ҳам низолар тингани йўқ. Шуларни назарда тутиб, Махтумқулини овулда олиб қолишди. Қолаверса, бу оиланинг бошига тушган кулфтларнинг шусиз ҳам ҳисоби йўқ.

Афғонистон эса бу пайтда йил сайин юксалиб, чегаралари кенгайиб, куч-қувватга тўлиб борарди. Шоҳ хазинаси янги босиб олинган ҳудудлардан келтирилган олтин-кумушлар ҳисобига бойиб бормоқда эди.

Аҳмадшоҳ мансуб бўлган абдол қабиласи энди унинг шарафига дурроний деб юритила бошлаганди. Бу сўз дурларнинг дури деган маънони билдиради. Эҳтимол турли ўлкалардан талаб келтирилган дур-жавоҳирлар сабаб унга шундай лақаб беришгандир?

Аммо, 1763 йилда унинг оғир хасталикка чалиниши тобора юксалаётган салоҳиятига соя солди. Айтишларича, унинг бурун бўшлиғида саратон ўсмаси пайдо бўлган эмиш.

Човдурхон шоҳ қабулига унинг 1769 йилдаги Машҳал юришидан аввал бордимикин, кейинми – хабаримиз йўқ. Ҳар қалай Махтумқулининг шеърларини ўрганиш жараёнида Човдурнинг шоҳ ҳузурига боргани аниқлашади. Мана бу мисраларга ҳам бир эътибор беринг-а?

Истар – қўлдан чиқар давлат ҳумоюн,

*Дуо қилиб, тўқар бўлдик ёшимиз,
Тилагим дуч қилгил, гўзал Аллоҳим,
Эрсин бўлди, кетди қизилбошимиз.*

*Хизир келган чўлда эллар ёйилсин,
Юрт биномиз қоим бўлсин, қўйилсин,
Чилла маст норларимиз ойилсин⁷,
Бир субрада адо бўлсин ошимиз.*

*Дарвишлар кўнгли жам турсин номоза,
Йигитлар йигласин суҳбата-соза,
Элимиз улашсин туганмас ёза,
Тўқсон тўлиб, тамом бўлсин қишимиз.*

*Туркманнинг боғланса бир ерга бели,
Қурутар Қулзумни, дарёйи Нили,
Така, ёвмут, кўкланг, язир, алили,
Бир давлатга хизмат қилсак бешимиз.*

*Махтумқули айтар жонин боринда,
Мусулмонни қўйма кофир қўлинда,
Ёвмут, гўкланг кирсин бирлик йўлига,
Ул Камолхон афғон бўлсин бошимиз!*

Махтумқули бу шеърда кўплаб туркман уруғларини бирликка, ҳамжиҳатликка чорлайди. Туркманда куч ҳам, номус ҳам, ғайрат ҳам бор. Фақат бирикув, оғзибирлик етишмайди. Агар шу хислатлар ҳам бўлса, уни ҳеч ким енга олмайди. Бунга Махтумқули чин дилдан ишонарди.

Хўш, бу шеърда номи тилга олинган Камолхон афғон ким бўлди экан? Кўпгина олимлар бу Аҳмадшоҳ Дурронийнинг бошқача бир оти дейишади. Шунингдек камол сўзи бу ерда ном

---

⁷ Ойилсин – ўзига келмоқ, хушига келмоқ, деган маъноларда.

эмас, сифат тарзида ҳам ишлатилган бўлиши мумкин. Камол сўзи комиллик, етукликни билдиради. Бу ҳар қалай айрим олимларимизнинг фикри.

Лекин бу ўринда эътибор бериш керак бўлган бошқа жиҳатлар ҳам бор. Бутун эл-юрт шоҳ деб кўкка кўтарган инсонни хон деб аташ унинг кўнглига тегиши мумкин эди. Қолаверса, Шарқда асосан насли мўғулларга бориб тақаладиган ҳукмдорлар хон деб аталган.

Аҳмадшоҳнинг эса, мўғулларга алоқаси йўқ эди. Шу боис унга хон деб аташ шоҳга нисбатан менсимаслик ёки ҳурматсизлик бўлиши мумкин эди. Кейин, бу шеърда Махтумқули бутун туркман уруғларини бирлашишга чақиради. Маълумки, Махтумқули то отаси вафот этмагунча, бундай кенг қамровли, халққа хитоб билан юзланган шеърларни ёзмаганди. Сабаби, туркман одатларига кўра, катта турганда кичик гапирмайди. Ота тирик бўлса, унинг олдини кесиб ўтиш одобсизлик саналган.

Бизнинг фикримизча, Камолхон афғон Аҳмадшоҳнинг туркманларга бош қилиб юборган одами бўлиши керак. У 1769 йилда туркманларни Машҳад юришига сафарбар этиш учун юборилган. Чунки, 1753–1755 йиллардаги сингари, энди туркманларни икки энли хат билан йўриғига сололмаслигини Аҳмадшоҳ яхши биларди. У бир марта туркманларни чув туширганди. Камолхон афғон Туркмансахрога келиб, ташвиқот-тарғибот ишларини олиб борган, шоҳ кўшинига даъват этган, одамларни ўз тарафига оғдириш мақсадида шоҳ номидан совғасалом (бошқача айтганда пора) улашган бўлиши ҳам мумкин.

Табийки, Камолхон афғоннинг бу ҳаракатлари бесамар кетмайди. Аҳмадшоҳга нисбатан сўна бошлаган халқ ишончи яна аланга олади. Ахир, халқни шундан бўлак чораси ҳам йўқ эди. Камолхон афғон халққа, маҳаллий бек ва оқсоқолларга нималар дегани аниқ бўлмаса-да, уларнинг қўйинини пуч ёнғоққа

тўлдиргани аниқ. Ҳатто кўпни кўрган Махтумқули ҳам, Човдур ҳам яна Афғонистондан умидвор бўлишади. Бироқ, энди улар олдингидек кўр-кўрона ишонч билан урушга киришмадилар. Аввал Аҳмадшоҳ билан учрашиб, кенгашиб, кейин жангга киришни мўлжаллашди.

Демакки, Човдурхон ҳам айна мақсад билан йўлга чиққанди.

Ўша кезларда Аҳмадшоҳ ўз давлатининг шимолий ғарбий чегараларидаги хавфсизликни таъминлаш мақсадида Шохруҳнинг устига юриш бошлайди. Гарчи Шохруҳнинг кўзи ўйилган бўлса-да, кўзи очиклардан кўра узоқроқни кўра оларди. Шу боис, 1748 йилдан бери ҳукмронликни қўлдан бермай келарди. Ҳукмронликни ҳам айнан Аҳмадшоҳнинг кўмагида қўлга киритган эди. 1755 йилдаги қўзғолон пайти уни енгган ҳам, яна қайта ўз ўрнига тайинлаб кетган ҳам Аҳмадшоҳ эди. 1769 йилда яна саркашлик қила бошлаганида, Аҳмадшоҳ унга ўз кучини кўрсатиб қўйгиси келди. Машҳад тез таслим бўлди. Шохруҳ эса, аввалгидай ҳийлакорлик қўллаб, яна ўз ўрнида қолди. Аҳмадшоҳ Дурроний ҳам эронликлар билан зиддиятга бора олмасди. Уларнинг туркманларга қарши сиёсати зарба бериш ҳам унга фойда келтирмасди. Қолаверса, Аҳмадшоҳ кўшинида анча-мунча қизилбошлар хизмат қилишарди.

Катта ўғлини шоҳ қизига уйлантириб, орадаги муносабатларни янада мустаҳкамлаб олган Аҳмадшоҳ энди бутун фикри-зикрини Ҳиндистон тарафга қаратганди. У Ҳиндистонни талон-тарож қилишда қизилбошларнинг ҳам кучларидан фойдаланди. Шу билан бирга Аҳмадшоҳ бу юришларда Ҳирот туркманларининг кўмагига таянган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Турли манбаларда Аҳмадшоҳ Ҳиндистонга етти мартадан тўққиз мартагача кўшин тортиб боргани ҳақида маълумотлар келтирилган. Бундай жангларда кўшинингда туркман бўлмаса, ғолиб чиқишинг қийин.

Камолхон афғоннинг туркманлар орасига келишидан мақсад

хам шу эди. Махтумқули ҳозирга қадар топилган икки шеърда унинг номини тилга олган. У айни дамларда кимгадир эргашишмаса, туркман қабилаларининг бош қовуштириши қийинлигини англагани учун ҳам юқоридаги мисраларни битади. Зотан у отасининг “орзулама хонни, бекни, султонни” деган сўзларини асло унутмаган эди. У халқига озгина ёрдами тегадиган ҳар қандай ишга умид кўзи билан қарарди. Шу боис, у Камолхон афғон номини хайрихоҳлик билан тилга олган бўлиши мумкин.

Човдур хон эса, жўнаб кетади. Аммо, шу кетганича ундан хат-хабар бўлмайди. Маълум бўлишича, у ана шу сафар асносида номаълум хасталикдан вафот этган. Унинг йўлига кўз тутиб ўтирган қабиладошлари танг аҳволга қолишган, нима қилишни билишмасди.

*Аҳмад подишоҳдан хабар олмоққа,
Умид этди эллар Човдур хон учун.
Сог саломат бориб қайтиб келмоққа,
Ўнгмади иқболлар Човдур хон учун.*

Махтумқули елкадош дўсти, сирдоши, кадрдони Човдур ҳақида иккита марсия ёзса-да, кўнгли таскин-тасалли тополмайди. У дўстининг ўлимидан қаттиқ изтиробга тушган, ўзини қандай юпатишни ҳам билмасди. У Човдурдан айрилиш билан дунёдаги сўнгги таянчидан ҳам маҳрум бўлганди.

Махтумқули Човдурхонни қанчалик ўзига яқин олгани, Човдурга қанчалар боғланиб қолгани унга атаб ёзган учинчи шеърдан ҳам яхши кўриниб туради.

*Човдурхон, қарогим, кўнгил тирагим,
Сен вафот этибсан зорлар ичинда,
Гўклангда полвоним, элга керагим,
Халқни қўйиб кетдинг норлар ичинда.*

Бу марсиялар шоирнинг қонли кўзёшларига қоришиб ёзилганди. Човдурнинг ўлимидан сўнг Махтумқулининг бу

дунёга эътимоди қолмаганди. Албатта, дунёга шубҳа билан қарай бошлаган шоир Аҳмадшоҳ Дурронийга асло ишонолмасди. Шу тариқа бир пайтлар юрагида барқ урган “ажаб айём”лар ҳақидаги орзулари ҳам хазонга юз тута бошлади. Халқнинг қайга боришини билмай, йўлбошчисиз аро йўлда қолгани ҳам бунинг исботи эди.

Махтумкули туркманнинг аянчли тақдирини, овулларнинг тўзиб-тарқаб кетишини, турли касалликлар, очарчилик ва бошқа иллатлар сабаб одамларнинг қирилиб битаётганини ўйлаб қон йиғларди. Айниқса, Аҳмадшоҳ Дурроний Шохрух билан қуда бўлганидан сўнг, туркманларга янада қаттиқроқ босим ўтказа бошлаганини кўрган Махтумкули тинч, хотиржам бўла олармиди?

Маҳаллий хон ва бекларнинг Эрон тарафга қараб дум ликиллантиши, Ватан, миллат, эл-юрт қадрининг тобора пасайиб бориши Махтумкулининг хаста қалбини янада ғамга ботирарди. Ана шу дард-аламлар эса, унинг жўшқин ва ғамгин шеърларига кўчарди.

Ғоҳида туркман халқи, хусусан гўклангларнинг Аҳмадшоҳга ихлос қилиб, кўп нарса йўқотганини, энг ёмони бу хатода ўзининг ҳам етарлича улуши борлигини ўйлаб, виждони баттар қийналарди. “Нега отамнинг айтганини қилмадим, нега элнинг гапига қулоқ солмадим” дея ўз ёғига ўзи қовриларди.

*Биз истадик турфа ёрон,
Қисмат бизни этди ҳайрон,
Ким Эрон кетди, ким Турон,
Ким Исфаҳон, Табриз ошди.*

Шоирнинг эл-юрт учун чеккан ҳасрати умумхалқ дарди билан кўшилиб кетди.

*Фирогий сўзлар дардини,
Тулкилар отди гурдини⁸,*

---

⁸ Гурд – бўри.

*Талашди туркман юртини,
Эга бўлган бир хон истар.*

Иложсизлик Махтумқулини буткуллай андух ботқоғига ботирганди. Ўтмишини ўйлагани сари юраги эзилади, ўйламасдан ҳам яшаб бўлмайди.

*Махтумқули айтар, бахтим беваждир,
Насибим, тақдирим, иқболим кечдир,
Ниятим Каъбадир, хаёлим ҳаждир,
Ихлосим бор ҳаж тавофин этмоққа.*

Унинг бутун умиди энди ёлғиз Аллоҳдан эди.

Юқорида айтганимизек, Махтумқули Шерғозихон мадрасасида ўқиб юрган кезлари тасаввуфга қаттиқ қизиқиб қолганди. Қалбида бу илмга нисбатан кучли иштиёқ туғилганди. Аммо, турмуш ташвишлари уни анчагина чалғитиб қўйганди.

Мана энди Махтумқули дунё ғамларидан қўл силташ учун тасаввуфга юз бурди.

Тасаввуф нима?

Бу саволга узил-кесил жавоб қайтариш жуда қийин. Ҳатто бу борада анча мукамал асар саналмиш “Ислолда тасаввуф ўчоқлари” (Москва, 1989 й) номли китоб муаллифи Ж.С.Тримингем ҳам тасаввуф сўзига муносиб таъриф топиб беролмаган.

Сабаби бу оқим жуда мураккаб, унинг моҳиятини бир-икки оғиз сўз билан ифода этиш қийин. Баъзилар тасаввуф сўзининг ўзагини юнонча “софизм” (донишмандлик) билан боғласа, бошқа бир гуруҳ уни араб тилидаги “суф” (бўз) сўзидан келиб чиққан деган фикрни илгари суради.

Шарқда шухрати кенг ёйилган тасаввуф марказларида янги солик (аъзолар)ни қабул қилишнинг антиқа синов усуллари бўлган: масалан, тирик илоннинг бошини чайнаш, чўғ устида ялангоёқ юриш, нафасни тутиб туриш... Албатта, янги соликнинг бундай имтиҳондан қандай ўтгани ўқувчини

қизиқтиради. Тасаввуф илми ҳақида шу пайтга қадар жуда кўп асарлар битилган. Бинобарин, ўқучилар учун бу хусусда батафсил ёзиб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак. Қолаверса, бу хусусда муфассал ёзилса, суҳбатимиз анча чўзилиб кетиши аниқ.

Тасаввуф ҳақида шеърларнинг аксариятида ошиқ-сўфийнинг висолга – Аллоҳга яқинлашиш, қовушиш, бутун куч-қудратни ана шу буюк мақсадга етишиш йўлида сафарбар этиш, босқичма-босқич ўзни ҳам руҳан, ҳам жисмонан тайёрлаб бориши акс этади. Тасаввуф шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат сингари босқичларни ўз ичига олиб, сўнгги босқич сўфийнинг тўғридан тўғри олий мақсадга – Ҳаққа қовушиши билан якун топади.

Махтумқулининг айнан тасаввуфий қарашлар асосида ёзилган шеърларига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Уларни Менглига бағишланган ишқий шеърлари билан чалкаштириб юбормаслик керак. Юқорида айтганимиздек тасаввуфий шеърлар бир қарашда оддий инсонга муҳаббат таронасидек туюлса-да, унинг замирида Ҳаққа бўлган илоҳий ишқ ётади. Кўпчилик эса, ана шу тафовутнинг фарқига бормаслиги мумкин.

Менглига аталган шеърларнинг барчасида реал ҳаёт манзаралари, инсон руҳий кечинмалари аниқ кўрсатилган. Бу шеърларда Менглининг қиёфаси ўқувчининг кўз ўнгидан аниқ-равшан намоён бўлади. Унинг тасаввуфий шеърларида эса, ижтимоий масалалар умуман кўзга ташланмайди. Бошқача айтганда, зийрак ўқувчи Махтумқулининг маиший ва тасаввуфий мазмундаги шеърларни диққат ва эътибор билан ўқиса, бу тафовутларни англаб олади.

Тасаввуф ҳақидаги шеърлар худди бир ўқ билан икки куённи уришга ўхшайди. Тасаввуфдан беҳабар одамлар бундай шеърларни худди оддий, ишқий мазмундаги назмий асарлар сифатида қабул қилишади.

Махтумқулининг тасаввуфий шеърларида ҳақиқий комил инсон сиймоси намоён бўлади. Ана шундай бетакрор шеърлар билан у ўтмишдаги буюк тасаввуф шоирлари қаторидан жой олади. Шоирнинг “Ошиқ бўлмишам”, “Қизмали бўлдим”, “Қолмас-о”, “Кўрдингми?”, “Қолмақолни найларам”, «Ичмайин жомим», «Бирёна бўлдим энди», «Кўзим тушди» сингари шеърларни шулар қаторига киритиш мумкин.

Махтумқули тахмина 1769 йиллардан бошлаб, тасаввуфга бутунлай берилиб, тариқатга бутун борлиғини бахш этса-да, ўзини ҳар жихатдан поклаб, сўфийлар хирқасини кийса-да, жон чекиб Яратганга муножот тарзидаги асарларни битса-да, бу азоблар унинг кўнглидагидек натижа бермади. Бунда турли хил тушлар, тушда унга илҳом шаробини ичирганлар, уни буюклар даврасига олиб кирган ёронлар ҳисобга кирмайди – унинг бирдан-бир мақсади – хоҳ тушда бўлсин, хоҳ зикр чоғи хушдан айрилган пайтда бўлсин, Ҳақ жамолини кўришдан иборат эди.. Аммо бу нияти ҳеч амалга ошмасди.

*Фирогий, неча вақт ўлди, хабар топмасман ул ёрдан,
Ёнарман оташи ишқда, бу не тархус таваллодур?*

Хайриятки, туркман халқининг пешонасига Махтумқулидек буюк мутафаккир битган. У қандай ҳолатга тушмасин, қалбини безаган юксак, самовий истак ўз ижобатини бир лаҳза бўлмасин топа олмади. Бунда бирор ишорат ҳам кўрмади. Узоқ вақт кутган, гарчи тахайюлга чўмса-да, дунё ташвишларидан тўла халос бўлолмаган Махтумқули яна ижтимоий ҳаётга соғлом ақл билан қайтади:

*Кел, кўнгул, бошингни чиқар тумандан,
Якка қолдинг зам уйида дард билан.*

Бошидаги туман тарқалганидан кейин яна Махтумқули турмуш ташвишларига шўнғийди. Туркман халқининг тақдири, ҳаёти яна унинг қалбини ларзага сола бошлайди. У тушкунликка берилиб, ўзини тасаввуфга бахш этган пайтида халқнинг аҳволи

янада оғирлашган эди.

Қани у аввалги Туркмансахро? Карвон-карвон ипаклари билан дунёга ёйилган шуҳрати қайда қолди? Қани у, бир пайтлардаги туркман буғдойи? Кўзни оладиган алвон тусли туркман гиламлари учун бир пайтлар тожирлар ҳатто жонини беришга ҳам ҳозир эди. Қани ўша дунёга машхур гиламлар?

Уруш-жанжал авж олган бу маконни ҳатто карвонлар ҳам четлаб ўтаётир. Савдо қилишга мол бўлмаса, улар ҳам нима қилсин? Юрт хароба саройга ўхшарди. Ҳаммаёқда қашшоқлик, турфа касалликлар ўз тўрини ёйган. Ўз тинчини ўйлаган хонлар, беклар халқдан юз ўгириб, Эрон ҳукмдорлари билан хоинона тил бириктиришган.

Махтумкули ана шундай оғир бир вазиятда дунёдан юз бўриб, сўфийликка берилса, инсофдан бўлармиди? Кези келганда айтиш лозимки, Махтумкулининг тасаввуфга берилган даври қанча давом этгани ва бу ҳолат қандай кўриниш касб этганини билмаймиз. У қаландарлик хирқасини кийиб ўз уйдан бош олиб кетдими, “ҳув Аллоҳ” дея узлатга чекиндими, – бу томонлари ҳали шоир ҳаётининг атрофлича ўрганилмаган жиҳатларига киради.

Шу боис аниқ гап айтиш қийин. Нима бўлган тақдирда ҳам, бу йиллар давомида шоир тасаввуф тарихи, ўз даврининг етук мутасаввифлари, уларнинг фаолияти, ўн саккизинчи асрдги тасаввуф марказлари билан яқиндан танишган бўлиши керак.

*Сен нечук Махтумқули ёмонлигинг унутмадинг,
Гоҳи гоҳи золим ўлдинг, кўрганингдан қайтмадинг,
Гоҳи гоҳи сўфий бўлдинг, ҳеч ҳаромдан тотмадинг,
Билмадим сен қайси бўлдинг, белли бир иш тутмадинг,
Не сипоҳийлик билан бўлдинг, не муллолик билан.*

Шу ўрин яна бир нарсани эсдан чиқармайлик: 1769 йилда Аҳмадшоҳ Дурроний Машҳадга юриш қилиб, Шохрух билан куда бўлиб, яна Шохрухни ўз ўрнига ўтказиб қайтганидан

кейин, барча туркманлар билан бирга Махтумкули ҳам иложсизлик, мавхумлик, тушкунлик гирдобиде қолади. Ўша даврдан то Аҳмадшоҳ Дурроний ўлганига қадар, яъни 1773 йилгача, Махтумкули тасаввуфга чандон берилган деб ҳисоблашга асосимиз бор. Биз бу ўринда унинг тасаввуф оқимида сузган йиллари ҳақида жуда қисқа маълумот бердик. Бу денгиздан бир томчи холос. Унинг тасаввуфий шеърлари, тасаввуфга бахшида йиллар алоҳида тадқиқотларнинг, бутун-бутун китобларнинг мавзуси бўлиши мумкин. Бу туркман ёхуд туркий адабиётнинг ҳали тўла ўрганилмаган саҳифаларидандир.

Ҳозирга қадар асосан, тасаввуфнинг адабиётдаги инъикоси ҳақида ёзилган бўлса, эндиликда инсон ва жамият тамаддуни ривожиде тасаввуфнинг иштироқи, кўпгина халқларнинг руҳий такомиллашув жараёнида бу оқимнинг аҳамияти, қолаверса, этнографик нуқтаи назардан тасаввуфнинг бугунги ҳаётимиздаги ўрни ҳақида кўплаб асарлар яратилиши керак.

Тасаввуф гарчи ислом негизиде ривожланган бўлса-де, унинг илдишлари исломиятдан аввалги даврларга бориб тақалиши кўпчиликке маълум. Унда қадимги Хитой, ҳинд, юнон фалсафасининг ҳам унсурларини кўриш мумкин. Бу заминда бир пайтлар зардўштилик, Будда, насронийлик динлари ҳам кенг тарқалганини эътиборга олсак, бу таълимот қанчалик олис ва ранг-баранг тамаддун таълимотларидан озуқа олганини англаймиз.

Манбаларга кўра, Хитой ва бошқа Шарқ ўлкаларига кенг ёйилган Будда таълимоти ҳам дастлаб бизнинг заминимизда кулоч ёя бошлаган. Насронийлик ибодатхоналари эса, 11 асргача фаолият кўрсатиб келган. Демак, ушбу динлар бутун Марказий Осиё халқлари, жумладан туркман халқининг маданиятида ҳам ўз изини қолдирган. Бу жуда катта тажриба мактаби демакдир. Бундай тарихга жаҳондаги камдан-кам халқлар муяссар бўлишган.

Яна Махтумқули даврига қайтайлик. 1773 йилда Аҳмадшоҳ оғир касалликка чалиниб, эллик ёшдан ўтганда вафот этди. Махтумқули эса бу пайтда қирққа тўлганди. Унинг “ажаб айём” ҳақида умидларининг энг сўнгги учқунлари Аҳмадшоҳнинг ўлими билан кулга айланди. Ҳаёт муаммоларига тайинли ечим топа олмагани, Аҳмадшоҳга, “ажаб айём”га ишонгани учун пушаймон бўлади, ўтмишдаги хатоларини қайта сарҳисоб қилиб, афсус-надоматга ботади:

Нодон манам, тушдим фалак тўрига,

Қанча кутдим, ажаб айём келмади.

Чидолмасман энди ҳижрон зўрина,

Қанча кутдим, ажаб айём келмади.

Бу пушаймонларнинг кўпи Аҳмадшоҳ Дурроний билан боғлиқ. Эсингизда бўлса, у сал аввалроқ:

Биз устадик улуғ ёрон,

Қисмат бизни этди ҳайрон, –

деганди. Энди эса, ҳаётнинг паст-баландларини пухта ўрганиб бўлгач:

Хонга ҳамроҳ бўлма, феълинг озмаса,

Шоҳ қизини олма, Худо ёзмаса,

Ёки:

Ғариб тушсанг, албат очар айбингни,

Дўст бўлиб яшасанг буюк хон билан.

Ёки:

Эл ичида шоҳлар, хонлар,

Заҳарли бир мора дўнди, –

дея фарёд чекарди. Демак, бу ўринда Аҳмадшоҳ Дурронийга ишора бор. Чунки, у туркман элидан мадад олди-ю, қийин вазиятда эса ёрдам бермади. Шундан сўнг Махтумқули олий табақа вакилларида тамомила умидини узди. Уларнинг феъли, табиати ҳақида узил-кесил хулосалар чиқарди.

Махтумқули Афғонистонга борганидан, Аҳмадшоҳни мақтаб шеърлар ёзганида қаттиқ пушаймон бўлади.

Сиёсат – осмонда сузиб юрган бир булутга ўхшайди. Булутга ҳамроҳ бўлган одам охири афсусда қолади.

Кетар бўлдим йигитликда иш билан,

Ҳар ёна чопибман, юпун бош билан.

Ёки:

Аввали англамадим, билганлара бош эгдадим,

Бу балода кимса йўқ мен бенаводан гайри.

Бу сатрлар орқали балки Махтумқули “Ўғлим-Озодим” айтишувидаги воқеаларни, отасининг жон койитиб, “орзулама хонни, бекни, султонни” деган деган ўгитини эслагандир? Сиёсат майдони ўзини бошқалардан устун қўйишга интилаган инсонлар билан лиқ тўла эканини Махтумқули ўз тажрибасида ўрганиб чиққанди.

“Бошқалардан ажралиб туриш” деганда Мавлоно Жалололдин Румий билан боғлиқ бир ривоят ёдимга тушди:

Айтишларича, муридлари пул тўплаб, Румий ҳазратларига бир улов олиб бермоқчи бўлишибди. От қиммат бўлгани учун битта эшак сотиб олишибди. Бироқ, ҳазрат Румий эшакка ҳам минмай пиёда юраверибдилар.

– Мавлоно, эшакка минишни ўзингизга эп кўрмадингиз, чоғи, – деб сўрашибди шогирдлари.

– Бунинг уч сабаби бор, – дебдилар мавлоно. – Биринчидан, Аллоҳ юрсин деб одамзотга иккита оёқ бериб қўйган. Нега ўз оёғим бўлгани ҳолда, бошқа бир жонзотга ўз юкимни ортаман? Иккинчидан, эшакка минсам, бошқалардан баландроқ кўринарканман. Одамлардан юқори кўринишга интилиш кибр бўлади. Мен кибрни ёмон кўраман. Учинчидан, мен эшак миниб юрсам, эшакнинг боши менинг бошимдан олдинроқ юришини кўрдим. Бу эса, менга маъқул келмади...

Махтумқули Аҳмад Дурронийдан, фақат ўзи, дўст-

биродарларигина эмас, балки унга ишонган қанча-қанча одамлар ҳам у билан бирга алданганига энди шубҳасиз ишонган эди. Шу боис, Аҳмадшоҳ ҳақидаги иддаоли фикрларини чуқурлаштиришни истамайди. Бир банд билан Махтумқули-Аҳмадшоҳ воқеалари тамом бўлади ва бу мавзуга бошқа қайтилмайди.

*Келди қора бало, элни овлади,
Даҳан очиб, тили билан ялади,
Ваҳшат ила кўрганини талади,
Узоқ кутдим, ажаб айём келмади.*

Умуман, қирқ ёшда Махтумқули дунёга янгидан боқишга, фикр-мулоҳазаларини қайта сарҳисоб қилишга киришди.

Умр – камондан отилган ўқ экан. Бир зумда ўтиб кетаркан. Бироқ, бу ғавғоли замонда, келажакда уни яна қандай кунлар кутаётир? Нотинч долғали давр денгизида чайқалиб сузаётган тақдир кемаси уни қай юртларга, қай қирғоқларга олиб кетаркин?

* * *

Иккинчи бўлим

*Ёлгончига айланиб, олтмиш сари қўл кердинг,
Фонийни боқий билиб, роса елдинг-югурдинг...*

Отасиз-онасиз, қариндошларсиз, дўстсиз, Менглисиз, зурёдсиз, қанотсиз қолган Махтумкули тин олиб, ўтган ҳаётига жиддий назар солди. Умрининг йигирма йилини Аҳмадшоҳ Дурронийга умид боғлаб ўтказди. “Туркманлар Аҳмадшоҳга юз қаратсалар, унинг атрофида жипслашсалар, ҳамжиҳатликка эришадилар, эр изидан бориб, эр бўладилар, Афғон давлатидан ибрат олиб, ўз давлатларини кура бошлашади, Аҳмадшоҳ кўшничилик, қон-қардошликни юз-хотир қилиб, ёрдам беради”, деб ўйлаган Махтумкулининг орзулари сароб бўлиб чиқди. Аввало туркманларнинг ўзи ҳаммалари бир бўлиб, Афғонистонга мойиллик билдирмадилар.... Кейин Аҳмадшоҳ Дурроний ҳам ўз сўзида турмади.

Шундай қилиб, Махтумкули вайронага айланган ўчоғининг бошида яккаю ёлғиз қолаверди. Ўчоқ тикламоқчи бўлганлар қани? Ўт ёқадиганлар-чи? Ўт-ўчоқнинг атрофида ким ўтириб гурунг беради? Бир маҳаллар уйим деб, юртим деб кўкрагига муштлаб юрган туркманлар энди ҳар тарафга тарқаб кетаверадими? Кучларни жамлаб, қувватини бу буюк тоғлар, бу кенг саҳроларга сиғдира олмаган туркманлар Ҳиндистон, Хўтан, Рум, Ҳалаб ва Бағдод тарафларга йўл олди. Хўтанда хон, Бағдодда бек, Румда, Эронда шоҳ бўла билган туркман энди ўз элига, ўз юртига эга чиқолмаса, бу нима деган гап? Қадим замонлардан бери, асрлар мобайнида бўлиниб-тарқалиб, ҳар тарафга ёйилиб, ёт элларга ўз қудратини кўрсатиб юрган асл туркман қадимги Нисода, буюк султон Санжар гуллатган Марви шоҳи жаҳонда, Деҳистонда яшайверса бўлмасмиди? Дарз кетган жойни тузат-да, яшайвер! Эҳтимол туркманнинг ўзи худди шундай яратилгандир? Бир маконда яшаб, бошқа борар ери

бўлмаса-да, отга мингашаверганини қандай тушуниш мумкин? Ё туркманлар Ўғузхоннинг “бир жойда турма” деган насиҳатини ўзларига байроқ қилиб олдиларми? Буюк Юнус Эмро:

Келинг дўстлар, танишайлик,

Ишни осон қилайлик,

Севайлик, севилайлик,

Дунё ҳеч кимга қолмас – деб турганда, бу тарқоқлик кимга керак бўлди экан? “Кўсага ҳамма биттадан тола берса, соқолли бўлади” деган нақлни туркман оға унутдими?

Ҳа, бу Ватан буюк фарзандларни етиштириб берди. Аммо шу фурсатда унинг ўзи эгасиз қолди. Чор тарафда эса ёвлар от ўйнатиб юрибди. Нима қилмоқ керак? Жавоб бера оладиган мард борми? Йўқ, Бунинг бошқа бир сабаблари бор!

Туркман ўзини таниганидан бери унинг атрофидагилар бу элни парчалаш, бўлиш сиёсатини олиб бордилар. Бу жанговар халқ парчаланмаса уни енгиб бўлмаслигини, агар у бирлашса, жуда катта кучга эга бўлишини билишарди. Махтумқули шуларга кўзи етгани учун ҳам, куйидаги сатрларни битганди.

Элнинг куни бўлмаса, шоҳлар тахтдан тушар-кетар...

Ўз юртидан шоҳ чиқмаганининг сабабини Махтумқули туркманнинг ана шу эркинлигидан, ўзбошимчалигидан деб билди. Туркманлар ажалдан кўрқиб, Азроилни сизлайдиганлардан эмас.

Ҳар бир туркман ўзича шоҳ. Шундай экан, у бошқа бир шоҳга қандай қилиб бўйин эгсин? Туркманларнинг Аҳмадшоҳга бир овоздан бўйсунмаганларининг сабабларидан бири мана шу!

Ғаройиб ҳодиса: туркманнинг қайсарлиги, мағрурлиги унинг бирлашиб, тил бириктириб, қудрат касб этишидан ҳам сақлайди, тарқалиб, йўқ бўлиб кетишига ҳам йўл бермайди.

Хўш, унда нима қилиши керак? Агар ана шу хислатлар, ғурур ва ифтихор туркманни йўқ бўлиб кетишдан асраган бўлса, демек бу куч халқни бахтли қилишга ҳам қодир. Бунга

Махтумқули қаттиқ ишонарди. “Тангри ягона, ота-она ягона, лафз ҳам битта бўлади” деган нақл халқ ичида бежиз ёйилмаганини у яхши биларди.

Фахр-ифтихор лафзи ҳалол одамдагина бўлади.

Махтумқули фақат бир йўл билангина мақсадга ета олишини биларди: Миллий ғурур туйғуси бора-бора қабилаларнинг, уруғларнинг бирлашишига, ягона давлат кура олишига сабаб бўлади. Махтумқули анча йиллар давомида бутун дунёнинг турли пучмоқларига тарқаб-тўзғиб кетган туркийзабон халқларни, шу жумладан туркманларни ҳам битта мақсад йўлида бирлашишларин орзу қилди, шу мақсад учун ёниб-куйди.

Тақдир тўфони туркманларнинг бир бўлагини Шарқий Туркистонга ташлади, уларнинг кўпчилиги уйғурлар ва салир туркманларидир. Ҳиндистонда маскан тутганлари ҳам оз эмас.

Ҳиротда, Рум диёрида ҳам катта миқдордаги туркманлар яшайди. Ироқда, Сурияда яшаётган туркманлар ҳам Марказий Осиёни ўз ватанлари деб билишади. Астраханга кўчиб кетган туркманлар то ҳануз ўз ватандошлари билан бориш-келиш қилишади. Агар ана шу тарқоқ эл бирлашганда эди, қизилбошлар ҳам тавбасига таянган бўларди. Зўр келганда улар ҳам аслида туркий қавм эканини эслаб қолишармиди?

Мана, Махтумқули ҳам шундай ўй-хаёлларга берилиб, ўз олдидаги мақсадларга эришиш йўлларини изламоқда. Худди шу сабаб ҳам:

Аллоҳ қанот берса, Ҳиндистон учай,

Узоқ кутдим, ажаб айём келмади, –

деган сатрлар ёзилди.

Шоир бу ўринда нега Ҳиндистонни эсга олди экан? Ахир у “Аллоҳ қанот берса, Румистон учай” дейиши ҳам мумкин эди-ку? Йўқ, унақа демайди. У турмуш шарт-шароити, тарихий воқеликдан келиб чиқиб, унинг натижасида юзага келадиган

фикрларга эргашади. Ҳиндистон тилга олинишининг ўзига яраша сабаблари кўп. Ҳинд-туркман муносабатлари (савдо-иқтисодий, ҳарбий, маданий ва маънавий соҳалардаги алоқалар, анъана ва урф-одатлардаги муштарак жиҳатлар ва ҳоказо) қадим замонлардан бери давом этиб келаётгани туркманларнинг Ҳиндистон ҳақидаги турли маълумотларга, Ҳинд заминига, унинг бой табиатига бўлган қизиқиши – буларнинг барчаси бирлашиб, халқнинг Ҳиндистон ҳақидаги тасаввурларини шакллантирган. Бирор ёқимли овоз этишса, ҳинд овозига ўхшатадиган, чиройли ранг кўрса, ҳинд қушларини эсга оладиган, бирор файзли маконга бориб қолишса, “Ҳиндистондек обод макон экан” дейдиган бўлишган. Халқнинг руҳига ўрнашган бу каби тасаввурлар дostonларга ҳам кўчиб ўта бошлаган.

Махтумқули ана шундай миллатдошларидан далил изламоқчи, улар билан суҳбатлашмоқчи бўлади. Қолаверса, Ҳиндистон – юксак тамаддун, буюк мутафаккирлар, олимлар, донишмандлар, мунажжимлар юрти. Балки улар туркман халқининг қачон, қандай ҳолатда бахти очилажаги, қандай йўл тутилса, “ажаб айём” келишини башорат қила олишар?

Муҳаммад Шоҳ Туркман Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган пайтларда Нодиршоҳ зўрлик билан олиб қайтган Товус тахти ҳам, “Кўҳи нур” олмоси ҳам аслида шу диёрнинг мулки эди. Шу билан бирга Махтумқулининг саёҳатга ошуфта қалби Ҳиндистонни бориб кўриш иштиёкида ёнарди. Тўғрироғи, у Ҳиндистонни, шу билан бирга, бутун дунёни кезиб чикмоқчи эди:

Кўнгли айтар, гаши айлаб,

Олам-жаҳонни кўрсам.

ёки:

Кўнглим истар, кезсам, дунё-оламни...

Махтумқули Ҳиндавийлар дини, марҳумларнинг жасадини

ёқадиган миллат ҳақида ўқиган-эшитган бўлса ҳам, уларни ҳам ўз кўзи билан кўргиси келарди. Унинг қизиқишлари, гарчи ўзи ҳаётнинг турли зарбаларга учраса-да, худди болалик пайтидагидек ўзгармасдан қолганди.

Бу борадаги яна бир вазиятни чамалаб кўрайлик: Ҳиндистоннинг бошқа мамлакатларга олиб чиқадиган йўллари ҳам кўп, дейлик. Махтумқули ўз халқининг етарли даражада орқада, махдудлик ичида қолиб кетаётганига кўзи етганди. Балки ана шу махдуд халқани бузиб чиқиш истаги Махтумқулининг “Ҳинд сори юзланишга” ундагандир?

У пайтлар узоқ сафарга отланиш учун жиддий тайёргарлик кўриш керак бўлмаганини биламиз. Шоирлик анъаналарига кўра, янги танишган шоирларга ўз китобларини эсдаликка бериш учун шеърий қўлёзмаларини бир неча нусха кўчириб ҳам кўйганди.

У айна дамда овозаси чиққан катта шоир эди. Исми, шеърлари тилдан-тилга ўтиб юрарди.

Исмим тушди элдан-элга,

Нақш этарлар дилдан дилга.

Махтумқулининг хаёлида Ҳиндистон янада жонланиб, яқинлашиб борарди. Йўлга чиқаётган ҳар бир одамда бўлгани каби Махтумқули ҳам узоқ сафар олдидан кўнглидаги оғриқли нуқталарни ёдга олади. Ҳеч қачон унута олмагани, севикли Менглиси шу кунлар унинг тез-тез эсига тушиб, эзгин хотиралар азоблай бошлаганди. Сабаби, Менглининг ҳам оқ юзида ҳинди хол бор эди-да!

Балки, Ҳиндистонда Менглини учратиб қолар? Агар у ерда ростдан ҳам Менглини учратиб қолса, юраги қувончдан ёрилиб кетса керак.

Агар у ҳаёт бўлса, кимнингдир оиласини гуллайтиб ўтиргандир? Унда Махтумқули қандай қилиб, бир инсоннинг

ҳасми қошига бош эгиб, юкуниб боради? Уни кўриб қолса, ўзини тутиб тура олармикан?

Тўғриси, Менглини кўриб қолса, қай аҳволга тушиши мумкинлигини Махтумқули тасаввур ҳам қилолмасди. Айрилиқнинг бир ёмон томони шу эканки, вақт ўтгани сайин севгилингнинг қиёфаси туманга қоришиб боравераркан.

Лекин Менглига бўлган муҳаббати, ишқи шу қадар кучли эканки, ёши қирққа етиб, ундан ажралганига йигирма йилдан ошган эса-да, бу кучли оташ алангаси кучайса кучайдики, пасаймади. Менгли исмининг ўзи Махтумқули учун бир олам мўъжиза эди.

Менгли Наврўз айёмининг эриб кетишга тайёр турган оппоқ қоридек беғубор. Менгли – бу дараларларни гумбирлатган телба сел. Менгли – бу осмонга арғимчоқ ташлаган камалак. Менгли бу – жаннатнинг энг тотли меваси. Менгли – бу оламнинг ибтидосию интиҳоси. Махтумқулининг қалбидан Менгли ана шу тахлит жой олганди. Унинг “Ҳиндистонда хаёлим” деб номланган шеърида ҳам шундай сатрлар бор:

Менгли жонга ўт солар,

Ўти жисмимда қолар.

Махтумқулининг ёлғизлик оташида ёнаётгани аниқ. Ўлганлар-ку ўлди-кетди, аммо тириклайин йўқолган оғаниларидан ҳам то хануз дарак йўқ. Гоҳида акаларини эслаб, юраги эриб оқади:

Бу қардошсиз фонийда

Нечук ўтар аҳволим?

Махтумқулининг бутун фикру зикри Ҳиндистон тарафга оққанида:

Кўнгил йўлга равона, Ҳиндистонда хаёлим, – деган сатрлар дунёга келади.

Махтумқули энди Ҳиндистонга отланаман деб турганида, қизилбошларнинг катта қўшини яна туркманлар устига тўкилди.

Бу гал уларнинг асосий нишони Туркмансахронинг марказий шаҳарларидан бири Гургонга йўналган эди. Гарчи уруш унча узоққа чўзилмаса-да, ҳар икки тарафдан анча қурбон берилди. Гургон теварагидаги туркманлар тил бириктириб, қизилбошларга қақшатқич зарба бердилар. Ана шу жангда Эроннинг бўлажак шоҳлари Оғамуҳаммаднинг акаси, Фатҳалининг отаси Ҳасанқули ўлдирилди.

Гургон атрофидаги жанглар 1774 йилда бўлиб ўтади ва туркманларнинг ғалабаси билан тугайди. Бу ғалабанинг ҳарбий нуқтаи назардан катта аҳамияти бўлмаса-да, сиёсий ва руҳий таъсири кучли эди. Ғалаба туркман халқини бирдамликнинг кучини англашга, ўз қудратига ишонишга даъват этди, туркман миллий ғурурини янада орттирди. Албатта бу Махтумқулининг жўшқин ижодига ҳам таъсир қилмасдан қолмади:

*Курганим аслида билгил, бу заминнинг михидир,
Эрур ул эркин мудом, туркман биноси.*

Сиз бу мисралардаги ғурур, ишонч ва кўтаринкиликка бир эътибор беринг-а? Шунда Махтумқулидан бошқа бирор шоир бундай шеърни ёза олмаслигига амин бўласиз.

У ана шундай кўтаринки кайфиятда Ҳиндистонга йўл олди. Йўлда кетиб бораркан, халқининг яширин қувватига, эртами-кечми барибир бирлаша олишига ишонч билан тўлиб-тошиб борарди.

Йўл-йўлакай кўплаб азиз-авлиёларнинг табаррук хоки ётган қадамжоларни зиёрат қилиб ўтди. Хусусан, ўз устозлари, халифаси Абу Саид Манолийнинг, Абул-Фазл Сарахсийнинг мазорлари ёнидан ўтаётганида, ҳар бирининг бошида Қуръон тиловат қилди.

Марвда тўхтаган карвон нафас ростлаш учун юқини туширган дамда Махтумқули Ҳожа Юсуф Ҳамадонийнинг чакалакзор ичида аранг кўриниб турган мақбарасини топиб бориб, дуо ўқиб қайтди. Гиштлири орасида не-не синоатларни

сақлаганча, сукутга толган Марви шоҳи жаҳоннинг қадимий деворлари, эски биноларнинг харобалари унинг юрагида маҳзун ҳисларни уйғотди. Ҳамма иморатлардан юксалиб турган Султон Санжар мақбарасига узоқ тикилиб турди. Шу туришида у Салжуқий султонларнинг, бу шаҳарнинг бир пайтлардаги буюк шуҳратини, кечмишдаги дунёга таралган довруғини хотирлади.

Қани ул шуҳратлар, қани ул шонлар?

Ана ўша даврон бу шаҳарга яна қайтиб келармикин?

Бу музофотларга муқаддас Ислом дини бошқа жойларга қараганда олдинроқ кириб келганди. У пайт 651 йил эди. Кейинчалик Умар Хайём, Ибн Синолар бу шаҳарнинг илмдорларидан қониб-қониб, илм оби-ҳаётини ичишганди. Буюк Навоий ҳазратлари бу кентда гўзал бир масжид қурдирган эдилар. Бундай ибратли ишларни санаб саноғига етиш қийин. Сабаби Марви шоҳи жаҳон – Буюк Ипак Йўлидаги бир олтин халқадай шаҳар эди. Марвни кўрмай кетган сайёҳ бир умр армонда ўтарди.

*Улуғ Марви шоҳи жаҳон,
Вайрон бўлди, чекар фигон...
Махтумқули, очса даҳон
Забондир муқом қошида.*

Махтумқулининг “Марви шоҳи жаҳон” деб номланган бир достони ҳам бор.

У даврлар Ҳиндистонга борадиган яқин йўл Афғонистондан, Хайбар довонидан ўтарди. Гарчи Аҳмадшоҳнинг ўлиmidан сўнг, тахтга унинг ўғли Темуршоҳ ўтириб, мамлакатнинг умумий кўриниши ўзгармаган бўлса-да, бу юртнинг шуҳрати Аҳмадшоҳ Дурроний пайтидагидек эмасди.

Карвон афғон диёри бўйлаб борар, Махтумқули ҳам хотиралар юки остида хаёлга чўмган эди. Аҳмадшоҳ Дурронийдан алданиб қолгани, унга атаб қасидалар битгани учун айни чоғда қаттиқ пушаймонлик майини сипқормоқда эди.

Бу пушаймон, бу армонлар умр бўйи уни таъқиб этиши аниқ.

Хонга ҳамроҳ бўлма, феълинг озмаса,

Шоҳ қизини олма, худо ёзмаса...

Ёки:

Махтумқули яхши кўрарди ишин,

Қирқидан сўнг жоҳил⁹ бўлса одамзод, –

сингари шеърлар ҳам ана шундай туйғулар маҳсули эди.

Бу сафар асносида кўрган-кечирганлари ҳақида на Махтумқулининг ўзи, на-да унга тегишли манбалардан бирор маълумот топиш мумкин.

Ҳар қалай узоқ сафарга чиққан карвон аҳли кўпдан-кўп воқеаларни бошидан кечиргани аниқ. Махтумқули шу чокқача кўрмаган ерларни кўрганида, Айниқса Афғонистонни, жанубдаги киш бўлмайдиган худудлардан ўтганида тили, урф-одатлари, қадди-қомати, қиёфаси, кийиниши бошқача одамларни кўрганида кўнглида хаяжон уйғонарди. У дунёнинг янгича, хилма-хил манзараларини кўраётганидан шод эди. Бир ялангликдан ўтиб боришаркан, “қора чодирлилар” деб аталадиган қавмни кўрди. Улар қоп-қора чодирлар тикиб, шунинг ичида умргузаронлик қилишар, уларнинг бадани ҳам, кийимлари ҳам қоп-қора эди. Фақат қоронғида кўзининг оқи, тирноғи ва тишларидан уларни фарқлаш мумкин эди.

Қора чодирлиларнинг бир оқсоқоли карвондагиларни чойга чақирди. Аммо карвонбоши узр айтиб йўлида давом этди. Негадир қоп-қора ранглардан чўчидими, ё бошқа ерда тўхтаб тин олишни ихтиёр этдими, бу ерда дам олгиси келмади.

Шарқ мамлакатларида карвонлар ўта эҳтиёткорлик билан йўл босадилар. Агар карвон аҳли бирор нарсадан салгина шубҳага тушса ҳам, шу ерда тўхтамай ўтадилар. Баъзи карвонларнинг қуролланган махсус отлиғ кўриқчилари ҳам бўлади. Катта карвонлар-ку ҳар доим зарурий эҳтиёт

---

⁹ Жоҳил – ёш, балоғатга етмаган, ақли қуюлмаган, деган маъноларда.

чораларини кўриб ҳаракатланишлари қадимдан маълум. Йўл-чўлни, муомалани яхши биладиган карвонбоши қароқчи-йўлтўсарлардан холи деб билган манзиллардагина тўхтаб, ҳордиқ чиқаришади.

“Карвон кўрса қароқчи қувонар” дейдилар. Карвонлар шамол-бўрондан, ваҳший ҳайвонлардан ҳимояланишнинг ҳам чораларини кўриб кўядилар. Тўғри келган ерда нафас ростлайдиган карвонлар кўп ҳолларда аламдан бошларига муштлаб қолади. Эҳтиётингни қилмасанг, даладаги қашқирлар тўдасига ҳам дуч келиш ҳеч гап эмас. Карвон кўрса, кўз олдинда қум тўзғитиб, кўз очирмайдиган, қўрқинчли сас чиқариб, шу тўс-тўполонда туяларни, отларни кекирдагидан оладиган, қонини сўрадиган ваҳшийлар ҳар қадамда учрайди. Уларнинг номини қизилча бўри дейишади. Хуллас, карвоннинг душманлари оз эмас. Махтумқули кўшилиб кетаётган карвон ҳам бу хатарлардан холи эмасди.

Бир овулда тунаб, эрталаб йўлга тушишганида, бир тўда ярим-яланғоч одамлар карвоннинг йўлини тўсди. Уларнинг юз-кўзларидан талончилик нияти йўқлиги кўриниб турарди. Карвон аҳли уларни четлаб ўтмоқчи бўлди, аммо бу иш бермади.

– Йўқ, йўқ, биздан осонликча қутулиб кетолмайсизлар, – дейишди улар. – Биз лўлилар (белуж тилида бу сўзнинг “газанда” деган маъноси ҳам бор) очимиздан ўлаётганимиз йўқ-ку? Қўшиқ тинглайсизларми – бош устига, ҳозир қўшиқ айтиб берамиз. Товонимиз билан ерни тепиб рақс тушайликми, – яна бош устига! Истасангиз, қип-қизил чўғ устида сакраб томоша кўрсатамиз. Айтинг, нима қилсак, кўнглингиз шод бўлади? Айтинглар, сиз бой, биз гадолармиз, сиз буюрасиз, биз бажарамиз. Сизлар садақа бермоқчи эмассиз, биз эса олмасак ўламиз. Буйруқ беринг, қуллуққа биз шаймиз. Фақат садақа беринглар! Аёлимга беринг, қизимга, ўғлимга, жиянимга, тоғамга... хув ўрнидан туролмайдиган отамизга ҳам савоб учун

бир нима ташлаб кетинг. Беринг, беринг, бери-и-и-инг!

Айтишларича, лўлиларнинг таомилига кўра, улар меҳнат қилиб нон топмайдилар. Тиланиб, ялиниб, алдаб, баъзан ҳатто ўғирлаб олишса олишадики, аммо белкурак, чўкич, кетмонни қўлга олиб ишламайдилар.

Қадимда бир авлиё уларга раҳм қилиб, экиб тирикчилик қилиши учун буғдой берибди.

– Шуни албатта экинлар, ҳар донингиз минг бўлади. Тиланчилик балосидан қутуласиз.

Лўлилар миннатдорлик билан буғдойни олиб қолишибди. Аммо, шу кечанинг ўзида буғдойни қовуришибди, эртаси куни эса уни ерга эккан киши бўлишибди. Табиийки, бундай буғдой униб чиқмайди. Кейин эса, пайғамбарга “ана кўрдингизми, худонинг иродаси шунақа, биз ерга уруғ сепсак ҳам униб чиқмайди” дея яна ўз билганларича яшаб кетишган экан. Карвон ана шундай воқеаларни кўра-кўра, йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Хайбар довонидан ошди.

Мана, эртақларда, дostonларда таърифланган Ҳиндистон! Махтумқулининг ёшликдаги орзуси. Шарқнинг ўн саккизинчи асрдаги уч устунидан бири: Туркистон, Румистон, Ҳиндистон.

Махтумқулининг қадами етганида Ҳиндистон қай аҳволда эди? Бу пайтда Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласидан бўлган Оламгир Иккинчи ҳукмронлик қиларди. Ҳиндларнинг катта қисми Англиянинг Ост-Индия компанияси исканжаси остида эди. 1770 йиллардан бошлаб Бенгалия ҳам инглизларнинг қўл остига ўтди. Улар Ҳиндистонни французлардан ҳимоялаш баҳонасида бу худуддаги ҳукмронлигини янада мустаҳкамлашга интилдилар. Ўн олтинчи-ўн еттинчи асрларда Ҳиндистонни гуллаиб-яшнатган фаровонлик, тўкинчилик ўрнини унда-мунда очарчилик, қашшоқлик эгаллай бошлаганди.

Ҳинд халқининг касталарга бўлиниши ҳам мамлакат тараққиётига катта тўсиқ бўлиб келди. Инглизлар бундан

усталик билан фойдаланишди. Мустамлакачилар маҳаллий аҳолини шафқатсизларча эза бошлашди. Бобурийлар даврида тўпланган, ҳинд халқига табиат томонидан инъом этилган, Аҳмадшоҳ Дурроний ташиб улгурмаган бойликларни энди инглизлар очкўзлик билан талай бошладилар.

Бу ҳол ҳинд халқининг сабр косасини тўлдирган эди. Пичок бориб суякка қадалганди.

Ана шундай воқеаларни, жараёнларни Махтумқули ўз кўзлари билан кўрди. Мустамлакачиларнинг йўлини тўсишга, ҳатто инсофга чақиритишга ҳам ҳиндларнинг ҳақ-ҳуқуқи йўқ эди. Бу каби камситишлар, куллик тизгинига бўйин эгмаганлар учун кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жазолар қўлланар экан. Буларни ўз кўзлари билан кўрган Махтумқулининг қай аҳволга тушганини тасаввур этиш қийин эмас.

У умрида давомида кўпгина зўравонликларга гувоҳ бўлган эди. Аммо бу каби оммавий шафқатсизликларга ҳеч кўзи тушмаган. Инглизларнинг ўзга юртлардан келиб, шу ерда хўжайинлик қилишга интилишини кўриб, қони қайнади. Халқнинг бундай хор-зор бўлиб яшаётганидан дили вайрон бўлди. Ҳиндистон сафари асносида қалбида жўш урган улуғвор умидлари мана энди яна чилпарчин бўлганидан ўқинди. Ўша лаҳзаларда унинг хаёлидан шу сатрлар ўтган бўлса керак:

Ҳиндистонни оҳу зор хароб айлар...

Бу сатрнинг дунёга келиши бежиз эмас. Халқнинг табиатидаги юмшоқлик, ҳалимлик, ўзганинг қалбига озор етказишдан кўра, ўз кўнглининг оғришига йўл бериш, ёмонлардан ўзни олиб қочиш, тирик жонзотга озор бермаслик, чидамлилиқ, кечиримлилиқ Махтумқулининг эътиборини тортди.

Ҳиндистонда яна бир жиҳат унинг диққатини жалб этди. Бу ерда ҳинд халқи муқаддас деб билган сигирларнинг шоҳи

тескари томонга қараб ўсаркан. Махтумкули бундан ҳам ўзига хос маъно чиқарди. Бу “мен сени сузмокчи эмасман” дегани эмасмикин?

Махтумкули Ҳиндистонга борганида, инглизлар ҳали Дехлига, мамлакатнинг ғарбий қисмларига етиб боришмаган, мусулмонлар, хусусан туркий халқлар ҳам асосан шу ерларда яшашарди. Улар ҳам маҳаллий аҳолининг урф-одатлари, анъаналарига хийла мослашиб, ҳатто тиллари ҳам ёт оҳангга мойиллашиб қолганди.

Буни кўрган Махтумкулининг юрагидаги умид шуълалари сўниб битди. Танишиб, гаплашиб, кўнглига қўл солиб кўрганида, уларда туркийлик руҳи анча ўзгаргани, она Ватан, ота макон улар учун ўзгача маъно касб эта бошлаганини англади. Англадию, юраги қиймаланди. “Биз булардан ёрдам олармиз, деган умид билан келсак, буларнинг ўзи кўмакка муҳтож-ку”

Ватанни тарк этмоқ, гарчи бу тушунча ҳар хил сабабларга асосланиб баҳоланса-да, охир-оқибатдан бу ўзликни йўқотмоқ эканини Махтумкули яна бир бор ҳис қилди.

“Эшит, одам! Ўз юртингдан бошқа диёр сенга ватан бўлолмас!”

Ҳар бир халқ Ватан туйғусини ўзича талқин қилади. Туркманларда “туркманчилик” деган кенг тушунча, чўнг маънони ўзида мужассам этган сўз бор. Айнан шу сўзнинг изоҳи бир нечта китобга жо бўлади. Халқ ўзини англай бошлаган дамлардан бошлаб, бу сўз ҳам бойиб, ривожланиб, кенгайиб келяпти. Бу сўзнинг тушунтириб бўлмайдиган, изоҳлаш қийин бўлган жиҳатлари ҳам бор. Бунга халқнинг ўзигагина хос коди, пароли, сири деб, ўзаро танишув ва тушунмоқнинг энг муҳим қуроли деб қарамоқ жоиз. Эҳтимол бу код барча инсоний туйғулардан юқорироқ турар, шу сабабли уни тўла тушуниб етишнинг имкони йўқдир? Шу боис туркманчиликни

тушунтирмоқ сўзни шамолга совурмоқ билан баробар. Зотан, тушунтириб, сўз билан ифодалаб бўлмайдиган тушунчалар ҳамма халқда учрайди.

Мана, Махтумқули ҳам кўрган-эшитганлари юзасидан ҳар қанча фикр юритмасин, туркманчилик нуқтаи назаридан ўз туйғуларига ҳамоҳанг жавоб ололмади. У ердаги туркийлар, туркманлар эндиликда ҳиндийлашиб кетишган эди. Озчилик кўпчиликка бориб қўшилгач, барибир кўпчилик устун чиққанди. Улардаги туркманчилик туйғуси туманга қоришиб кетганди. Албатта улар орасида ҳам туркман халқи бирлиги учун жон койитадиганлар йўқ эмасди Аммо, шундай бўлса-да, бу ердаги туркманлар бошқа-бошқа майл-хоҳишлар билан яшашарди.

Узоқ-узоқ мушоҳадалар сўнгида Ҳиндистондаги туркманларнинг Туркманистонга, у ёқдаги туркманларнинг эса, Ҳиндистондаги миллатдошларига ёрдам қила олмаслигига Махтумқулининг ақли етиб турарди.

«Туркманнинг яна бир шоҳи кесилибди-да!» дея ўй сурди у армон билан.

Махтумқули Ҳиндистоннинг кўп ерларини, айниқса, мусулмонлар, туркманлар кўп яшайдиган ҳудудларни гоҳ пиёда, гоҳ хўкиз қўшилган араваларда, гоҳ фил устида кезиб чиқди.

“Найлайин ман сафил кезиб, Ҳиндистоним бор менинг!”

У Ҳиндистоннинг ранг-баранг табиатини қизиқиш билан кузатди. Ҳайвонот ва наботот оламини ҳайрат ичида тамошо қилди. Ўз танасини ерга солланиб турган шох-бутоқлари, барглари билан яширишга уринган дафна оғочларини болдирларини ҳаё билан бекитаётган Менглига ўхшатди. Қора қошлари ўртасида ясама хол қўйиб юрган ҳинд қизлари ҳам унга Менглини эслатди.

Юзларида ҳинди холи

Муносиб бир жонон борми?

У ҳамма жойда Менглини излади. Кул бозорларида ҳам

занжирбанд қилинган Менглини қидирарди. Куриган ёғочлар устига хашак ташлаб чайла қуриб яшаётган камбағаллар орасидан ҳам Менглини ахтарди. Тўп-тўп бўлиб кезиб юрган қашшоқ-тиланчилар орасидан ҳам Менгли худди “Махтумқули-и-и!” дея чиқиб келадигандек бўлиб туюларди.

Эҳ, бечора Махтумқули! “Ошиқда онг бўлмас” деганлари шудир-да! Махтумқули сингари буюк қалб соҳиби ўз ихтиёри билан кулик занжирига, гадолик ҳаёт тарзига мойил бўлармиди? Акс ҳолда шу пайтгача бошқа биров билан яшаб кетаверган бўларди. Йўқ, Махтумқули бундан кўра ўзини дарёга отишни афзал биларди.

Ҳа, бу оламда юрак деб аталмиш, гапга кирмас, қайсар бир бало ҳам бор-да!

Ҳиндистоннинг ажойиб табиати, ҳиндларнинг то хануз инглизлар истибдодига бош эгмай келиши Махтумқулига қаттиқ таъсир қилганди. Айниқса баҳор пайтларда бу худуд жаннатдек яшнаб кетади. Хусусан Декан воҳасининг тупроғи нақ олтинга баробар. Ростдан ҳам олтин деса бўлади. Агар чўп суқса – кўкаради. Ўрмонларда ҳали умрида дуч келмаган дарахтларни кўриб, Махтумқулининг ҳайрати ошиб борарди.

Бир дарахт бағридан худди сутга ўхшаш суюқлик оқиб тураркан. Сал тортсанг синиб кетади. Яна бир дарахтнинг шохида ҳар бир одамнинг калласидек келадиган мевалар битаркан. Ҳар бирининг оғирлиги ботмонча келади. Ўрта қисмида мағиз ўрнида қаймоққа ўхшаган ёқимли шира бор экан. Яна бир дарахтдан мушк-анбар ҳиди уфуриб тураркан. Айниқса унинг шохларини оловга ташласа, шунақа хушбўй ҳид таратадики... Яна бир дарахтнинг шохларидан тиш қовлаш учун мисвок қилинаркан.

Турфа маймунлар эса, шохдан-шохга сакраб, тинимсиз чийиллашади. Албатта, ўзга юртда ҳатто шамол ҳам бошқача эсаётгандек кўринади. Бундай жаннатмонанд ўлкани кезиб,

шеър ёзмай бўларканми?

Ҳиндига бахи этмиш ернинг яхшисин.

Иссиқда фақирликдан авратини аранг беркитиб юрган гадоларни кўриб ҳам, сатрлар тизилиб келаверади.

У ҳиндларнинг хосиятини, айниқса филларга бўлган ҳурматини диққат билан кузатди.

Ҳиндистон шаҳарларида, қалъаларда, баланд-баланд иморатларда бўлганида, шоирнинг баҳри-дили очилди. У Дехлида Кутбиддин Элтутмиш минорасини (“Қутб минор”) кўрди. Туядек харсангтошлардан тикланган бу нақшинкор минора Бухородаги, Хивадаги минораларга ўхшаса-да, уларга нисбатан бир мунча маҳобатли, савлатлироқ туюлди. Бу минорага қараб, Ҳиндистоннинг беқиёс куч-қудратини, ғурурини кўриш мумкиндай. Миноранинг шундоққина остида баланд, йўғон устун ўрнатилган эди. Ҳиндларнинг айтишича, бу устун минорадан ҳам аввалроқ тикланган экан. Уни қадим замонларда одам боласи ўз қўли билан ўрнатган бўлиши ақлга сиғмайди. Эҳтимол, бу бошқа бир янада йирикроқ иншоотнинг ажралмас қисми бўлгандир?

Махтумқули неча асрлардан бери нурамай, куламай келаётган бу устунга бир муддат тикилиб қолди. Бу ерда унинг қалбидан кечган туйғулар шеърга синггани аниқ. Аммо унинг бу борадаги шеърлари ҳали топилганича йўқ.

Махтумқули баланд тепаликда кўкка бўй чўзиб турган жомеъ масжидида бир неча марта намоз ўқиди. Бу масжид Ҳиндистондаги мусулмонларнинг энг муқаддас қадамжоларидан эди. Масжиднинг баланд минораларини, кенг ҳовлисини, ҳовли саҳнидаги ҳовузни айтмайсизми?

Бу маконда қанча мўъмин-мусулмонлар пешонасини ерга уриб, Яратганга таваллолар қилмади экан? Уларнинг кўпчилиги эса, фақир уфқаролар, камбағаллар бўлгани аниқ. Махтумқули уларни синчиклаб кузатарди. Ярим-яланғоч, куёшда қорайган,

куйиб-ёнган баданлар, кўзлари ёшли, бағри садпора юраклар, хилма-хил чехраю қиёфалар Махтумкулининг юрагида бир умр муҳрланиб қолди (у кейинчалик бу кечинмаларини “Гузашт айла” шеърисида ҳам акс эттирганди).

Ҳиндистон турли динларнинг вакиллари аҳил яшаётган замин сифатида ҳам Махтумкулининг эътиборини тортди (турли динларнинг бир-бирига сабр-тоқатлилигини, аҳиллигини биз бугунги кунда “толерантлик” тушунчаси остида англаймиз). Оташпарастлик, ҳиндуизм, насронийлик, ислом... Айниқса, ҳиндларнинг ўзлари ясаган кўғирчоққа ўзлари топиниши Махтумкулига жуда ғалати туюлди. У тасаввуфга берилган йиллари Аллоҳ жамолини кўришга қанчалик иштиёқманд бўлиб юрган кезларини хотирлади. Бутпарастлардан ҳар бирининг уйида ўз худоси кўр тўкиб турабди. Эътиқоддаги бундай тафовутлар Махтумкулини бефарқ қолдиролмасди. Зотан қизиққонлик унинг қонида бор. У ҳиндларнинг ўликларни оловда ёқишларини ҳам ўз кўзи билан кўрди. Уларнинг ақидасига кўра, агар жасадлар куйдирилмаса, марҳумнинг руҳи озор топар эмиш.

Етмиш икки миллат кўмар ўлигин,

Сакпараст миллати лошин ёндирар.

Қизиқ, ҳиндларнинг ўлик ёқишлари рост. Аммо, улар сакпарастмикин? Итларга сиғиниш ҳиндларнинг табиати учрамайди-ку? Балки, Махтумкули “сакпараст” сўзини кўчма маънода ишлатгандир? Ёки асрлар давомида қўлғезмаларнинг қайта-қайта кўчирилиши, хаттотларнинг хатолари сабаб “сакпараст” деган сўз пайдо бўлиб қолдимикан? Балки ўн саккизинчи асрларда туркманларда маъжусийларга нисбатан “сакпараст” ифодаси қўллангандир?

Қадимги оташпарастлар, хусусан форсларда ҳам ўликни кўмиш одати бўлмаган. Улар жасадни баланд миноралар устига чиқариб қўйишган. Қарға-қузғунлар лошнинг то суякларини

қолгунча чўкиб битиришган. Агар қушлар жасадга тегишмаса, буни марҳумнинг бадбахтлиги деб билганлар.

Бундай одат исломдан илгари Туркманистон худудида ҳам учрагани тарихий манбаларда ўз аксини топган (С. Демидов маълумотлари).

Куйидаги шеърларни ўқисангиз яна кўп нарса ойдинлашади.

Лочинсиз чўл ерда қолган маслиқман,

Мени кўрган лошлар йиғлар ҳолимга.

У ўз юртида марҳумлар ювилиб-покланиб, кафанга ўралиб дафн этилишини биларди. Астраханда насронийлар жасадларни ёғоч тобутга солиб кўмишганини ҳам кўрган. Бу ерда эса тамомила бошқача манзара.

Шу онда Махтумқули Нодиршоҳнинг динларни бирлаштириш борасида бир пайтлар кўтариб чиққан ғоясини эслади. Фақат динлар эканми? Аслида бир халқнинг бошқа бир ҳаққа қўшилиб, аралашиб кетиши ҳам яхшиликка олиб келмайди. Махтумқули ҳар бир халқнинг ўз йўли, ўзининг яшаш тарзи бор деб биларди. Ҳар бир миллат ўз одат-анъаналарини, тилини, динини, қадриятларини, эрки ва озодлигини кўз қорачиғидек асраши лозим. Бу миллатнинг, халқнинг баркамоллигини, ўсишини таъминлайди.

Етмиш икки миллат бўлак-бўлакдир,

Бу бўлакдан қўшма ўзга бўлакка.

Махтумқули Бобурийларнинг пойтахти бўлган Агра шаҳрида ҳам бўлиб, оламга машҳур Тож Маҳал мақбарасини узоқдан томоша қилди. Унинг гўзаллиги, бетимсол эканлигига ич-ичидан ишонч ҳосил қилди.

Кун чиқиши билан аввал мақбаранинг оппоқ гумбазлари қуёшнинг заррин нурларига чўмилади. Кейин фалакка санчилган оппоқ миноралар қуёш ёғдусига беланади. Унинг пойида оқиб ётган муаззам Жамна дарёсининг мовий сатҳида яна бир Тож Маҳал сирли чайқалади.

Ҳиндистон уйғонмоқда. Азон саслари эшитилади. Кўчаларда одамларнинг шовқини эшитила бошлайди. Дўконлар олдида харидорлар куймаланади. Йўл бўйида шифобахш гиёҳлар солинган халтачаларини тиззаси устига қўйиб ўтирган табиблар мижозларнинг йўлини пойлашади.

Бир бурчакда соқоли кўксига тушган мўйсафид ёшроқ йигитнинг чап кўлига тикилганча фол кўради. Сал нарироқда яна бир саллали ҳинд най чалиб илон ўйнатиш билан овора. Бошқа бир бурчакда яна бирови кўзбойлоғичлик қилиб одамлар ҳайратга солади.

Кўчаларда қора терга ботиб, рикша суриб юрганларга ҳам ҳар қадамда дуч келиш мумкин. Йўл четидаги дарахт соясида яна бир йўловчи хўкизининг устига миниб, оёқларини унинг шохлари орасидан осилтирганча, атрофга олазарак боқади.

Ана, каттакон филга кўшилган хув анави оқ-яшил тусли бўялган кажавада ёшгина жувон чайқалиб боради. Филбон эса, “пўшт-пўшт” лаб одамлар орасидан филига йўл очади.

Ярим-яланғоч, афтода йўловчилар, оёқларининг бошмалдоғига узук, тўпиғигача халхол, бурнига булоқи таққан қиз-жувонлар. Қулоғига сирға, белига қилич тақиб олган йигитлар... Ҳар ким ўз ташвиши билан овора. Бу оломон, одамлар оқими ичида Махтумқули ҳам бор. У ўзининг оппоқ, бўз яктаги, бошида Менгли тикиб берган қалпоғи билан ҳаммадан ажралиб туради. Ҳаммага ҳайратланиб қарайди. Йўловчилар эса, унга эътибор ҳам беришмайди.

Агар унга диққат билан назар солишганда эди, Тож Маҳал аталмиш мўъжизани ўз кўзлари билан кўрган Махтумқулининг қалбини эзиб келган неча йиллик дард бироз муддат чекинганини, анчадан бери эгилиб келган бўйни тикланганию кўнглига бир мунча осойиш инганини англаган бўларди.

Ҳиндистонда Махтумқулига ҳамроҳлик қилаётган таниши ҳам ундаги бу ўзгаришларни сезмади. Олимларнинг тахминича,

Махтумқули ўша ҳамроҳи сабаб санскрит ва урду тилларини ўрганган бўлиши ҳам мумкин.

Унинг ҳамроҳи ким эди? Биз уни то хануз билмаймиз. Шоирнинг ўзи ҳам бу ҳақда оғиз очмаган. Гарчи ёзиб қолдиришни истаган тақдирда нимадир бунга монелик қилгандир? Шоирнинг шундай мисралари бор:

Ҳамроҳ қилдим бозугарни, йўртиб кезиб Ҳиндистонни.

Махтумқули ўз орзулари йўлида Ҳиндистон шаҳар-қишлоқларини кезаркан, кўплаб инсонлар билан ҳамсухбат бўлди. Айниқса, ҳинд мунажжимлари билан қилган баҳсу мунозаралари унинг хотирасида ўчмас из қолдирди.

Бобурийзода ҳукмдор Акбаршоҳнинг бош вазири Байрамхоннинг, асли туркийларга мансуб бўлган шоир Мирзо Ғолибнинг аждодлари билан суҳбатлар қилди, ўша даврдаги ҳинд адабий муҳити вакилларининг даврасида бўлди. Уларнинг ижоди билан танишди, уларни ўз ашъорларидан бахраманд этди.

Махтумқулининг эътиборини бошқа нарсалар ҳам банд этганди: бу ердаги туркманларда туркманчилик анъаналари сақланиб қолганмикин? Улар туркманларнинг муштарак ҳаёти ҳақида ўйлашадими? Туркманни бахтли қилиш учун, ғафлатдан уйғотиш учун ҳаракат қила оладими? Йўқ! Махтумқули бу борада салбий хулосага боргани қайта-қайта ўз исботини топиб турди. Бу чин ҳақиқат эди. Ҳақиқатнинг юзига эса тик қарамок лозим. Мана, миллатни миллатга қўшиб юборишнинг оғир оқибати!

Етмиш икки миллат бўлак-бўлакдир,

Бир бўлакни қўшма ўзга бўлакка.

Махтумқули Ҳиндистонда узок вақт бўлди, кўп сонли элатларнинг ҳаётини ўрганди.

Найлайн ман сафил кезиб, Ҳиндистоним бор менинг.

Бу юртдан қайтганидан кейин ҳам Ҳинд юртининг қиёфаси унинг тасавурида шуълаланиб турди. Махтумқулининг бу ўлка

туркманларидан кутган умиди ўзини оқламаса-да, бу каби пучга чиққан орзулар Ҳиндистон таассуротларига соя сололмади. У кейинчалик Ҳиндистонга яна қайтадан сафар қилишни дилига тугди.

Тахмин қилиб кўрамиз: Махтумкули илк матбуот нашрлари ҳақида ҳам Ҳинд мулкида тасаввур ҳосил қилган бўлса ажабмас. Чунки, нашр этила бошлаган “Бенгал газетт” ўша замонларда Шарқдаги дастлабки босма ахборот воситаларидан эди.

Шоирнинг ҳозирга қадар босилган шеърларида, ўттизга яқин жойда Ҳиндистон, ҳинд сўзлари тилга олинади.

Махтумкули Ҳиндистондан чиққач, Чин-Мочин, Туркистон. Хўтан тарафларга юз бурди.

*Туркистондур хаёлим,
Очгил, Тангрим, сен йўлим.*

Ҳиндистон табиати, бу юртнинг очикқўнгил одамлари, гўзал иншоотлари шоир қалбига чуқур кириб боргани сайин, ўзининг жондан азиз юрти – эгасиз, тарқоқ туркман диёри шунчалик шуълаланиб, соғинтира бошлади. Шундай лаҳзаларда овулда қолган келинойиси, синглиси Зубайда кўз олдига келарди. Ҳиндистонда ҳам дараги чиқмаган, аммо ҳар қадамда ҳинди холли қизларни кўрганида, юрагидаги оловга ёғ сепадиган Менглихонни айни лаҳзаларда қанчалик соғинганини ҳис қиларди. Нега ҳам соғинмасин? Менгли билан яшаган йилларни тез-тез ёдга оларди, эслагани сари бағридаги яралар янада кўпроқ зирқирарди. Бунинг устига туғишган акалари Абдулла билан Муҳаммадсафонинг доғу ҳасратини айтинг! Жигарбандларининг йўлига кўз тикиб, армон билан дунёдан ўтган падари бузруквори-чи? Ҳали-ҳануз қабрида тинч ёта олмаётгандир? Унинг барча қавм-қариндошларини бир жойга тўпласа, битта катта карвон бўларди. Энди бу карвондан санокли одамларгина қолди. Ҳар бир туркман ўзидан ўғил

қолишини, уйининг чироғи ҳамиша ёниқ бўлишини истайди. Аммо, унинг умид чироғи сўниб бораётир.

*Эр йигитда ўғил йўқдир,
Ўчоқ йитиб, юрт инграйди.*

Махтумқули ўз юртини қанчалик соғинмасин, Ҳиндистондан тўғри ватанига қайтмади. Чин-Мочин, Туркистон тарафларга кетишининг ҳам сабаби бор эди. Авваламбор, бу маконларга яқин келдими, кирмасдан ўтса, дилда армон бўлиб қоларди. Бу ўлкалар ҳам худди Ҳиндистон сингари тилларда дoston эди. Қадимий ҳунармандчилик, ипакчилик бу заминда азалдан тараққий этгани ҳам шоирнинг эътиборини тортганди. Қадимий туркманларнинг бир қисми, хусусан салир элати шу томонларда истиқомат қилар, Махтумқули ҳам бу ердаги ўз миллатдошларини кўрмасдан ўтолмасди. Туркман тарихининг ҳали тўла ўрганилмаган саҳифаларидан бири – Отаниёзхон ҳаёт йўлини ўрганиш ҳам Махтумқулини шу сафарга ундаган бўлиши эҳтимол. Ким билсин, биз кўзда тутмаган, биз билмаган яна қанчадан-қанча сабаблар бўлиши мумкин.

Табиийки, Махтумқулининг асосий мақсади – кўҳна дардларига дармон топиш эмас, сарҳадларни бирлаштириш эмас, қалбларнинг тафаккурда, сўзда ва амалда бирлашуви эди. Ҳиндистонда ўз кўзи билан кўрганлари унинг дин борасидаги қарашларига ҳам катта таъсир қилди. Динларнинг турли-туман кўриниши унинг тасаввурида бир эврилиш пайдо қилганди. Барибир кўз билан кўриш бошқача экан.

*Китоб очиб, анча динга дуч бўлиб,
Ислоҳ қайси, Қуръон қайси, билмадим.*

Ёки:

*Бутпарастлар бутдан олса муродин,
Ҳақдан сўрган ҳожатини олмасми?*

Бу шоирнинг ўз-ўзига берган саволлари эди.

Мана, Махтумқули турфа ўй-хаёллар билан янги бир мамлакатга – Чин мулкига кириб борди. Бу юртнинг ҳам табиати, манзаралари гўзал экан-у, аммо булар Махтумқулини Ҳиндистончалик ўзига мафтун этолмади. Одамларнинг калта бўйлари, қисик кўзларига тез кўникиб кетолмади. Ҳиндистонда форс, туркий ва урду тилларида гапиришар, бу тилларни Махтумқули яхши биларди. Аммо, хитойликларнинг тилини тушуниш жуда қийин, ёзувлари янада мураккаб экан. Ҳар қалай уйғурлар Махтумқулининг жонига оро киришди. Улар хитойча гаплашишнинг ҳадисини олишган экан.

Махтумқули бутпарастларнинг роҳиблари билан ҳамсухбат бўлди. Улар ичидан мунажжимларини топиб, ўз халқининг толейидан фол очишни сўради. Улар бу халқ келажаги ҳали анча вақт қоронғилигича қолишини айтишди.

Махтумқули уларга ишонди. Ишонмасликнинг иложи ҳам йўқ эди. У сочлари тап-тақир қилиб қирилган роҳибларнинг нималарга қодирлигини ўз кўзи билан кўрди. Уларнинг бири чордона қуриб ўтирганча, аллақандай афсунларни ўқиб, ердан одам бўйи баландликка кўтарилиб, яна қайтиб тушди. Яна бири бошмалдоғи билан кўрсаткич бармоқ суяклари орасидан ингичка сих ўтказди, бир томчи ҳам қон чиқмади. Яна бири эса, Махтумқули билан ёнма-ён ўтирган ҳолда, бирдан йўқолиб қолди. Бироз ўтиб, яна ўз жойида пайдо бўлиб қолди. У бошқаларга кўринмаслик илмини пухта эгаллаб олган роҳиб экан.

Маълум бўлишича, бу даражага етиш учун узоқ йиллар тинимсиз машқ қилиш, комилликка эришиш, ёлғизликка кўникиш керак бўларкан. Ҳа, одам тинимсиз машқ қилаверса, жуда кўп нарсаларга эриша олади-да. Тасаввуфда ҳам шундай ҳолатлар учрайди.

Махтумқули яна бир юртга кириб борди. Бу ерда кўпхотинлик эмас, балки кўпэрлилик анъанаси мавжуд экан.

Масалан оилада катта ака бир аёлга уйланса, унинг укалари ҳам улғайиб шу аёлга уйланиши мумкин экан. Яна, қизлар ўз ошиқларидан халқа олиб, бўйнига тақиб юрадиган бир тоифа бор экан. Қизнинг бўйнидаги халқа қанча кўп бўлса – бу унга уйланмоқчи бўлган талабгорларнинг кўплигидан дарак бераркан.

Баъзи бир тоифаларда эса, уй эгаси меҳмоннинг иззати учун бир оқшом аёлини унинг ёнига киритиши таомил саналаркан.

Махтумқули шунингдек, бу тарафларда ҳам вафот этган яқинларининг жасадини бир тепалика ташлаб келиш одати борлигини кўрди. “Ўлгандан сўнг одамзод учун алоҳида қабристоннинг нима кераги бор, дунё шундоқ ҳам бошдан оёқ қабрлардан иборат-ку?” дейишди бу қавм вакиллари.

Шу лаҳзаларда Махтумқулининг хаёлидан ушбу мисралар ўтган бўлса ажабмас:

*Одам ўгли қаримаса, ўлмаса,
Қарич ер топилмас экин экмоққа.*

Эҳтимол шу атрофларда бир уйғур Махтумқулига ҳамроҳ бўлган, йўл кўрсатган, таржимонлик қилган бўлса керак. Махтумқули бу мамлакатда Ҳиндистондагидек узоқ ушланиб қолмади. У асосан туркманларнинг салир қабиласи яшайдиган манзилга йўл олди. Салир бобо, Салир Қозон сингари ботир, довюрак қахрамонларнинг наслидан бўлган салирлар (айрим манбаларда солор, салар деб ҳам юритилади) туркман халқининг шаклланишига катта ҳисса қўшган, дунёнинг турли минтақаларига бўлиниб кетган эди.

*Чин Мочинда тахтин қурган,
Эрону Афғонни сўрган,
Ҳиндистон, Хўтанга борган
Отаниёз хон кўринур.*

Шундан сўнг Отаниёзхоннинг бу ерга келиб-кетганининг

яхши жиҳатларини қидира бошлади. У оқсоқлар билан, хонлар, беклар билан бир дастурхондан нон-туз еб, уларнинг кўнглига қўл солиб кўрди, гап орасида ўзининг ҳам бу ерларга нима сабабдан келганини қистириб ўтди. Асосан, қадимий туркманчилик анъаналарига бу ерда қандай амал қилинаётганини зимдан кузатди. У туркманчиликни ҳар доим туркманнинг юраги деб биларди. Азалий урф-одатларига амал қилмай қўйган туркманни эса туркман деб ҳисобламасди.

Махтумқули бу ерда кўнгли орзу қилган манзараларга дуч келмади. Юраги зирқиради. Туркман дарахти яна бир булоғидан мосуво бўлганини англади. Бу ердаги салирлар ўзлари яшаган ўлканигина ватан деб билар, бошқа юртда ҳам туркманлар борлигини хаёлларига келтиришмасди.

Махтумқулининг хаёлида эса, яна ўша фикрлар такроран чарх урарди:

*Етмиш икки миллат бўлак-бўлакдир,
Бир бўлакни қўшма ўзга бўлакка.*

Салирларнинг оқмон ва қорамон қабилалари VIII – XI асрларда (хитойлик салир профессори Юнус бейнинг фикрича эса, ўн тўртинчи асрда) номаълум сабабларга кўра Марказий Осиёдан кўчишади. Ҳар тўданинг карвонлари қай тарафга бурилса, ўша ёққа йўл оладилар. Шу тарика оқмонлар Хитой томонга, қорамонлар Балх ва Марв тарафларга йўл оладилар. Фикримча, Жалолиддин Румийнинг ота-болалари ҳам айнан Қорамон тўпига мансуб бўлишса керак. Улар Балхдан ҳозирги Туркия тупроқларига борганларида, салирлар зич яшайдиган Лоранда ва Кўнё худудларида маскан тутишган. 1277 йилда илк бор турк тилини расмий тил дея эълон қилган Султон Мехмет ҳам – қорамон ўғли эди.

Махтумқули ҳар қанча қайғу-ҳасратга дуч келса-да, туғилган макони эсига тушиб, юраги эзилса-да, у ўзини маҳкам тутди. Туйғуларга эрк бермади.

Унинг яна бир улуғ мақсади Хожа Аҳмад Яссавийнинг қабрини зиёрат қилиб, унинг руҳи покига Қуръон тиловат қилиш эди. Махтумқули тасаввуфий турмуш тарзига, дарвишлар, сўфийлар ҳаётига ҳамиша қизиқиб келганди. Яссавий ва Боқирғоний Махтумқулининг назарида энг идеал шахслардан эдилар. У яна ўзининг тасаввуфга берилган дамларини эслади. Бу икки шахс билан боғлиқ сатрлар Махтумқулининг юрагидан сизиб чиқарди.

Туркистон неча-асрлардан бери тасаввуф марказларидан бўлиб келаётир. Аҳмад Яссавий эса бу мактабнинг энг буюк устуниси эди. У ушбу заминда Яссавия тариқатига асос солди. Халқ орасида “Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хожа Аҳмад” иборасининг кенг тарқалиши ҳам бу улуғ бобомизнинг эл аро юксак мавқе касб этганидан далолат беради.

Буюк сўфийлар, мутасаввифлар Аҳмад Яссавийнинг қаватида бўлишни ўзларига бахт деб билишган. Шу боис одамлар Ясси шахри томон оқиб кела бошлаган. Улар ичида Сулаймон Боқирғоний ҳам бор эди.

Борди қари Боқиргон,

Шул Туркистона сари, – деган эди Махтумқули бир шеърда. Шоирнинг “Ҳайрондадур, ҳайронда” радифли шеърда ҳам бу улуғ зотнинг номлари тилга олинади.

Берди унга Ҳақ раҳмат,

Нури тажаллий, қудрат,

Ҳирқа кийган Хожса Аҳмад

Сайрамдадур, Сайрамда!

Махтумқули ёшлигидан Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларини қайта-қайта ўқиб келарди. Яссига келаркан, ўша дамларни, мадрасадаги сабоқдошларини, гавжум хужраларни эслади. Ниҳоят Яссига ҳам етиб келди. У ўзининг маънавий устозининг мухташам мақбарасига кўзи тушиши билан ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборди. Мақбарага олиб келувчи ўйдим-чуқур йўлларни

отда, эшакда, туяда, фойтунда ўтиб келаётган зиёратчилар орасида пиёдалар ҳам кўпчиликни ташкил этарди. Оёкяланг, йиртиқ-ямоқ кийим кийган, етим улоқ каби бўзлаб келаётган одамлар, анчадан бери юзига қайчию мўйчинак тегмаган, сочсоқоллари ўсиб кетган, нолаю афғон чекиб, кўзларидан шашқатор ёш тўкиб келаётган одамларни кўрди.

Йўл азобидан эзилган, ёрилиб тилим-тилим бўлган бу оёқлар шу пайтгача не-не манзил маконларни ошиб ўтмади, қанча-қанча денгизу дарёларни кечмади экан? Бу одамлар ҳар қадамида, ҳар нафасида буюк пир Аҳмад Яссавий номини зикр этиб келишарди.

Махтумқули дарвишсифат, қаландаршева одамларга ҳам ачиниш, ҳам алланечук ҳавас билан боқди. Уларга қўшилиб кета олмаслигини ўйлаб, кўнгли ўксиди. Чунки, унинг дарди дарвишқаландарларникига қараганда ҳам оғир, унинг юраги ватан дарди, юртдошлари қайғуси ила лиммо-лим эди. Бу қайғуаламлар уни бир умр тарк этмаслиги ҳам аниқ.

Элу юрт гамида ошиқ бўлганнинг

Дунё учун юрагида гам бўлмас.

Махтумқули ўз элидан айро яшолмаслигини яхши билади. У ёт элларга, узоқ ўлкаларга аслида ўз элига янада яқинроқ бўлиш учун кетмадими?

Гўзал юртим, сен деб дунё кезарман.

Махтумқулига умид ва ишонч бахш этган, ҳар қандай тушкунликка тушса-да, кетаётган йўлидан ортга қайтармай, олға босиши учун ғайрат-шижоат бағишлаган куч – унинг ўз халқига бўлган меҳри, маҳрамлиги, ўз элининг кудратига, имкониятларига нисбатан самимий ишончи эди. Махтумқули учун ҳаётдаги энг катта бахт – туркман халқининг иқболи, порлоқ келажаги эди.

Мана, ҳозир ҳам у Хожа Аҳмад Яссавийнинг мақбараси устида тикланган мухташам иморатни олисдан кўриб, кўнглида

минг бир хил туйғу жўш уриб бораркан, Яссавий бобомизнинг эл орасида эришган обрў-эътиборига, сўфийлик ва шоирлик иқтидорига чин дилдан ҳавас қиларди.

Падари бузруквори мулла Давлатмамат ҳам Аҳмад Яссавий даҳосига, унинг валийлик рутбасига бир умр бош эгиб яшаганини эслади. Уларга насиб этган юксак мартабага ўзини ҳам эриштиришини Аллоҳдан ялиниб сўради.

Яссавий мақбарасининг яшил гумбази узоқдан қуёш нурида ярақлаб, илоҳий шуъла сочаётгандай бўлди, мақбарага қараб, юраги қалқиб кетди.

Мана, мақбара биносининг ичига ҳам қадам қўйди. Мана ўша доврўғи тилларда дoston бўлган қирқ қулоқли дошқозон.)Ҳозирги ўлчовда бу қозонда икки тонна таом жо бўларкан.)

Буюк аллома қабри устидаги бу муаззам иншоотни Соҳибқирон Амир Темур қурдирган экан. Аҳмад Яссавий ҳақидаги ривоятларнинг бирида айтилишича, бобомиз – ўз қабрига оёғи билан қирган ягона шахс ҳисобланаркан.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, ул зот пайғамбаримиз (с.а.в)дан узоқроқ яшашни истамай, олтмиш уч ёшдан сўнг ер остига кириб кетганлар. Ер остида қанча вақт умр кечиргани аниқ маълум эмас. Айрим ривоятларда 120, бошқаларида эса, 128 ёшгача ер остида ҳаёт кечирганлари айтилади.

Балки бу шунчаки рамзий бир ҳаракат бўлиши ҳам мумкин. Аммо, ул зотнинг ҳазрати пайғамбаримизга бўлган ихлоси ана шундай юқори бўлганлиги шубҳасиз.

Яссавий ҳазратлари бу дунёи дунда ҳеч бир инсон етиша олмаган обрў-эътиборга, мартабага етишган, дунёнинг султону саркардалари, шоҳ ва ақобирлари ул зотнинг оёқлари остига олтин-кумушларни келтириб тўкканлар. Мана шундай ҳадсиз-ҳисобсиз бойликка, мартабаю обрў-эътиборга қарамасдан тириклик чоғидаёқ узлатни ихтиёр этган зот – Яссавий ҳазратларидир.

У айна дамда худди ёшликдаги дўстининг қабри бошига борган чоғларидагидек ҳазин ҳислар қуршовида қолганди. Бир пайтлар отаси ҳам Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларини ўқиб, унинг ҳаёт йўли ва кароматлари ҳақида ҳикоя қилиб берарди.

*Ё иқлим эгаси Аҳмад Яссавий,
Менинг соҳибжамолимни кўрдингми?*

Махтумқули айна дамда улуғ устознинг оёғи теккан тупроққа пешонасини босаётгани учун ҳам шукур қилди. Қалбидаги раббоний ҳис-туйғулар жўшиб, тўлқинланиб, кўзларидан қайноқ кўз-ёшлари дарё бўлиб оқди.

Шоир энтикди, тўлқинланди, йиғлади. Ўз ҳолига ўзи ҳайрон қолди. Ё раб, бу нимаси бўлди-а? Инон-ихтиёр қўлдан кетиб, кексалик яқинлашаётганидан даракмикин?

Махтумқули кейинчалик ҳам бу лаҳзаларни кўп эслади, ул зотнинг ҳикматларини тез-тез эсга олиб турди:

*Чекканимиз қайғу-ҳасрат,
Бу не ҳодис, бу не уммат?
Туркистонда Хожа Аҳмад,
Унинг номи йитиб бормиш.*

Махтумқули вақти-вақти билан ён-атрофига бўйлашиб қарарди. Дарвешларнинг Яссавийга бўлган садоқати, ихлоси уларнинг кўзларида яққол акс этарди. Улар ўзини унутиб, манглайини тошга уриб, ерларда судрала-судрала, тиззаларини яра қилиб Яратганга ёлворишарди, буларнинг оху нолалари олдидаги Махтумқулининг Яссавийга нисбатан ихлоси, муҳаббати арзимасдек туюлиб кетди.

Ана, уларнинг оху зори дунёни тутиб кетмоқда. Худди бу дунёда Яссавий ва унга вафодор дарвишлардан бошқа ҳеч ким йўқдек.

Аллоҳу Аллоҳ! Аллоҳууу Аллоҳ!

Бу дарвишлар турли эллардан, турли юртлардан келганига

шубҳа йўқ. Демак, Яссавий дунёнинг кўп миллатларига таъсир эта олган. У бутун инсониятни эзгуликка, иймон-эътиқодга, покликка даъват этган. У фақат бир халқ учунгина ижод этгани йўқ, у бутун инсониятга тегишли!

Аслида бундай улуғлар бутун бани башар манфаатини кўзда тутганлар. Хўш, унда нега Махтумқули ўз устозлари, салафларининг йўлидан бормай, фақат ўз эли, туркман халқи учун жон койитмоқда?

Бу савол Махтумқулини узоқ муддатларгача ўйлантириб келди. Кўпдан-кўп мулоҳазалардан, гумонлардан, иккиланишлардан сўнг аниқ бир хулосага келди: ўзга халқларга бахт-саодат, фаровонлик тилаш ҳам – бу ўз халқингга бахт, тўкинлик, ободончилик тилаш дегани экан. Шоир одам “халқим” деб нола чекса – бу бутун инсониятнинг бахт-саодати йўлидаги илтижолари экан. Ўзи туркман халқи учун жон чекиб, туркманни бир ўчоқ теварагида бирлаштирмоқ – пировардда турк дунёсини, қолаверса бутун олам аҳлини ҳамжиҳатликка чорламоқ орзуси эканини Махтумқули аллақачон тушуниб етганди.

Отаси Мулла Давлатмамат ҳам шу фикрда эди. Махтумқулининг ушбу мисралари ҳам ана шу фикрнинг мантиқий давомидир:

Туркийлар боғласа бир ерга белни,

Қуритар Қулзумни, дарёйи Нилни.

Халқ деган аниқ тушунчанинг умумхалқ аталмиш мавҳум атамадан кўра ишончли ва таъсирли эканини Махтумқули яхши биларди. Қолаверса, у тарқаб бораётган халқига “туркманим!” дея хитоб этса-да, бу хайқириқ халқни бирлаштириш, унинг миллий ғурурини юксалтиришга ҳозирча ожизлик қиларди.

Умуминсоний мақсадларга миллий қарашлар ҳам қўшилиб, уйғунлашуви лозим экан – унинг яқдил хулосаси шу эди. У қирқ йиллик умри давомида яратган шеърларидан лаззат олди,

аммо кўнглида ўз элига хизмат қилгиси, унинг мушкулини осон этгиси, уни нурли манзиллар томон бошлагиси келарди.

Ҳозирча эса у қай бир эшикка бормасин, уларнинг кўпчилигини ё ёпиқ, ё эгасиз кўрди. Шу боис, Махтумқули чор атрофдан бостириб келаётган ғам лашкаридан баъзи ҳолларда қочишга ҳам жой тополмай қоларди.

Ана шундай кезларда Менглининг қадри билинади. Қанийди ҳозир у ёнида бўлса? Мард йигитлар жангга кириб, ярадор бўлиб чиққанида, ҳар бири ўз қалбининг соҳибасидан дармон топади. Махтумқули-чи, бу жанг асоратларидан қандай халос бўлади?

*Сенинг малҳаминг йўқ, эй Махтумқули,
Сенинг дармонинг ҳам дардингдан баттар.*

Менгли – унинг кўнгли қасридаги малика эди. У кетгач, қалби вайронага айланди, хувиллаб қолди. Бир пайтлар ортида Човдур сингари суянган тоғи бор эди. Энди дўстсиз қолди. Ҳар доим қаватида турадиган қариндош-уруғлари бор эди. Хешу таборсиз қолди.

У ҳозир шунчалар ёлғизки, ҳатто сояси ҳам ундан қочаётганга ўхшарди.

*Мана сенга ёлғизлик мақоми!
Бу оламда беғам одам борми?*

Махтумқули Ясси шаҳрида юрганида кўплаб дарвишлар билан, кекса қаландарлар билан, шу атрофнинг оқилу донолари билан ҳамсухбат бўлди.

Қозоқ ва ўзбек биродарларимизнинг турмуш тарзи билан яқиндан танишди.

*Қозоқ эчки сўяр, қўч, сизир олмас,
Макони бўлармиш қўчлар ичинда.*

Махтумқулининг кўзларига теран боққан одамлар бошига тушган ташвишлардан воқиф одамлар унинг оддий жаҳонгашта эмаслигини яхши ҳис қилишарди. Ҳис қилгач эса, у билан

яқинроқ танишишга интилишарди. Кейин ўша суҳбатларда шоирнинг шеърлари янграр, саводли кишилар бу шеърларни кўчириб олишарди. Баъзилар ижодидаги ўз қораламаларни Махтумқулига қолдириб кетишарди.

Махтумқули бу шеърларга худди жангга кирган аскар каби ёхуд нам тупроққа ташланган уруғ каби қарар, уларнинг аскар каби ғалаба қозонишига, ёки тўқ уруғдек ҳосил беришига ишонарди. Кўнглидаги ана шу яширин ишонч – унинг ягона ёрдамчиси, туганмас илҳом чашмаси эди.

* * *

Махтумқули ўз ватани томон йўлга тушганида, яна овулидаги воқеаларни, Менглини, дўстларини, тирик қолган қариндошларини бирма-бир эсга олди. Юрагини соғинч олови ўт бўлиб босди. Ахир, уларни сира унутиб бўлмаган эди.

Ҳар юрт, ҳар шаҳарга бориб, қул бозорларини кўрганидан кейин сўраб-суриштирганида, Менглини, акаларини кўрган-билганларни қидириб топиш умиди тўлғанганида, яна юрагида илинж уйғонарди.

У йўл-йўлакай Самарқанд, Бухоро, Хиванинг осмонўпар миноралари, мақбаралари, зиёратгоҳлари ёнидан ўтаркан, марҳумлар руҳига дуои фотиҳа қилиб борди. Айниқса, Бухоро ва Хива унинг ёшлик дамларини ёдга солди. Хивадаги Шерғозихон мадрасасида кечган йилларини то хануз миннатдорлик билан эслайди.

*Ҳар дам унутмасман олтин эшигин,
Кетар бўлдим, хуш қол, гўзал “Шерғози”!*

Бу сатрларни сиз ҳам эсладингиз.

Бухоро ва Хивада жуда катта қул бозорлари бўлган. Махтумқули бу бозорларни юрак ҳовучлаб айланди. Бордию, қўлига кишан солинган, кийимлари тўзиб кетган, бошини қуйи солиб ўтирган афтодаҳол Менглини кўриб қолса, не аҳволга тушаркин?

Йўқ, бундай кўргилик Махтумқулига насиб этмади. Бирок, бу бозорларда эл-юртидан, эркидан айро тушиб, ўзга ўлкаларга жория қилиб келтирилган, Менглига ўхшаш ўнлаб бахтиқаро заифаларни кўрди. Уларни кўриб, юраги тилка-пора бўлди. Инсон тақдири бу қадар фожиаларга бой эканини ўйлаб, ич-ичидан ғазаби тошиб кетди. Қанийди, кўлидан келса-ю, ўз ҳаёти бошқалар учун шунчаки фойда манбаига айланган инсонларни битта қўймасдан озод қилиб юборса. Кошки битта-иккита кулни озод этиш билан бу машъум савдо тугаб қолса? Бу бозор юз йилдирки, тўлмайди, бўшаб ҳам қолмайди.

Махтумқули ўзини шу куллар ўрнига қўйиб кўрди. Хаёли узоқ-узоқларга қочди. Ҳайҳот, кулларнинг устида қамчи ўйнатиб, муртини ялаб харидор чорлаётган кулфурушлар ҳам, шу бечоралардан бирини сотиб олиш учун ҳамён очаётган хожалар ҳам инсон-ку ахир? Ҳар қалай, улар ўзларини инсон, инсонларнинг энг буюги деб билишади. Улар инсоннинг инсон устидан эғалик қилмасдан яшай олишига ишонишмайди. Аслида оёқ-қўлларига занжир солинган бу шўрликларни ҳам она дунёга келтиргани, уларнинг ҳам опа-синиллари, ака-укалари, яқинлари, қалби, ўз эҳтиёжлари борлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўришмайди. Қачонлардир булар ҳам озод эдилар, ўз оилалари, уйлари, рўзгорлари бор эди. Мана энди ўз тақдирларини ўзлари сингари ожиз бандаларга топшириб, уларнинг қўлларига мўлтираб туришибди. Э воҳ, куллар йиғласалар, хожалар куладилар, куллар салгина жилмайса, эгаларига шубҳага тушиб, уларни қийноққа солишади. Банди ҳам, хожаси ҳам Аллоҳ дейди. Қани бунда адолат? Наҳотки, бу золимларнинг зулмию, бечора куллар чекаётган жабру-жафо ҳам қодир Аллоҳнинг иродаси бўлса?

Азалдан туркман халқида қул сақлаш, қул савдоси унча ривожланмаган. Бир ҳисобдан шуниси ҳам дуруст. Бу ибтидоий одат қадим замонларда кенг тарқалиб, инсон ор-номуси,

шаънига нисбатан ҳақорат сифатида яшаб келаётганини баъзи ёшулликлар суҳбатидан, зехнли уламоларнинг асарларидан билиб олганди.

Аслида бу халқнинг қонини, наслини, ҳозирги тил билан айтаганда миллат генофондини тоза, соф сақлаш билан боғлиқ ҳаракат эди. Қул-чўрилар ҳам асосан Эрон томондан келтирилар, бироқ халқ ўз қонини бошқа қонга қўшишни эп билмасди. Айниқса, жория масаласида одамлар жуда эҳтиёткор бўлишган. Босқинчилик ҳужумлари пайтида олиб келганларини ҳам иложи борича бошқа элларга тезроқ сотиб, қутулиш пайида бўлишарди. Уйда ёшгина жория хизмат қилиб юрса, уйдаги бўй етган йигитларнинг тарбияси бузилиши, хаёли бўлиниши, фикри айниши мумкинлигидан хавотирланишган. Ким жорияга қўл теккиздими, унга уйланиши шарт бўлган. “Қўл чўздингми, эгалик қил” деган нақл ҳам шу мақсадда айтилган.

Бу жиҳатдан “қон” сўзи аслик, тарбиялилик, хайрихоҳлик тушунчалари билан боғлиқ бўлган. “Қонига тортибди”, “Қон билан кирган, жон билан чиқар”, “қиз отасига тортади, ўғил онасига”, “қайнатса қони қўшилмайди” сингари нақл ва иборалар ҳам бежиз айтилмаган. Одамзотнинг насл-насаби масаласини-ку, бир четга қўя турайлик, туркман эли азалдан бедов отлар етиштиришда ҳам бу масалага жиддий қарашган. Жонивор қонининг тозалиги энг учқур, кучли отларни етиштириш учун ҳам муҳим эди.

Махтумқули ўз элининг удумларини яхши билар, уларда халқ даҳосининг теран тафаккури яширин эканини ич-ичидан тан оларди.

Азалдан шарқ халқларида “мард” ва “номард” деган тушунчалар бор. Тарбияли, инсофлилик, харомдан парҳез қиладиган, ҳалол иш тутадиган, ожизга раҳм қиладиган, золимнинг жазосини берадиган одамларга нисбатан мард сўзи ишлатилган. Номард эса, унинг акси.

Махтумқули ўз аждодларининг ғоялари, урф-одатларида ҳам, қон софлигига интилишни кўради. Номард мард одамдан дунёга келмаслигига юракдан ишонади. Бу нима, фатализм эмасми? Таълим-тарбиянинг аҳамиятини бутунлай инкор этиш эмасми? Отаси ўғри бўлса, ўғли ҳам ҳар қанча тарбия берма, ўғри бўлиб етишаркан-да?

Ибрат, намуна – кучли восита. Айтилган маслаҳат ҳар қанча ақлли бўлмасин, айтадиган, кўрсатадиган ибратинг ибрат олгулик бўлмаса, ёмонлик енгади. Мана, халқ ақл-идроки ана шундай жиҳатларни, шарт-шароитни ҳисобга олган ҳолда юзага келади, юксалади. Бу борада ҳаётдан жуда кўп мисол келтириш мумкин. Ген масаласида то хануз ечимини топмаган жумбоқларнинг кўплиги ҳам шундан.

Хивадаги ўзбеклар, қорақалпоқлар, туркманлар – Махтумқулининг узоқ қариндошлари уни жуда илиқ қарши олишди. Унинг шеърлари аллаққачон бу тарафларда доврўғ солиб бўлган, минглаб қалбларни забт этиб улгурганди. Хонандалар, бахшилар унинг шеърларига куй басталаб, қўшиқ қилиб юришарди.

Демак, шоирнинг:

Махтумқули, сўзларим созга қўйса уз бўлар, –
деган мисралари ўз ижобатини топибди.

Хива хонлигидаги туркманлар Махтумқули шеърларидаги ўтли даъватларни таъсирланиб ўқишар, аммо амалда бирлашиш йўлида бирор ҳаракат сезилмасди. Бунда қабила бошчиларининг қўли борлигини Махтумқули яхши биларди. Чунки, қабилалар қанча тарқоқ, оғзиола бўлса, бошчиларнинг ҳокимияти шунча узоққа чўзилади-да.

Махтумқули Туркмансахродан, Атрек бўйларидан, Қарикалъадан, бошқа томонлардан кўчириб келтирилган, қочиб келган гўклангларнинг турар-жойларини бориб кўрди. Агар юрт обод, замона тинч бўлганида, улар бу ерларда эмас, ўз

юртларида, бир пайтлар жаннатнинг бир бўлаги ҳисобланган маконларда яшаган бўлишарди.

Махтумқули бу ерда кўп таниш-билишлари билан юзлашди. Улар билан бирга кечган воқеалар ёдга олинди. Қадрдон овулининг бир чеккасига кўзи тушгандек бўлиб, кўнгли кўтарилди. У олис муддат денгизда сузиб, ниҳоят олисдан ерни кўриб қолган денгизчидек, тинимсиз кудуқ қазиб, ниҳоят сувга етишган дехқондек сизди ўзини.

Яқиндаги Атрек, Гургон тарафлардан келган мусофирлардан ўз юрти, таниган-билганлари ҳақида қайта-қайта сўради. Хушxabарга ташна кўнгил бу хабарлардан қаноат ҳосил қилармиди? Кўнгил-ку, ўз йўлига, кўзнинг нигоронлигига қандай чора топиш мумкин? Ахир кўзлар тезроқ ўз юрти, ўз эли, ўз яқинларини кўрмаса, сабр-тоқат иш берадимми? Бу ердаги одамлар ҳам яхши сўзга, дилкашлар суҳбатига интиқ эдилар. Яна, атроф-жавонибга донг таратган, ҳар бир сўзи шеърга дўниб, юракларга кириб борган, улуғ Махтумқули билан юзма-юз суҳбатлашиш ҳам бахт эмасми?

Махтумқули шеър, сўз, ҳикмат кадрили қанчалик юқори тутса, бу ерликларнинг ҳам ихлоси бундан кам эмас экан.

Мана, қоронғи тушиши билан катта майдонда гулхан ёкилиб, шеърият, кўшиқ, маърифат шайдолари жамланишди. Шеър кўшиқлар оҳанглари олис-олисларга тарала бошлади.

Мана, Махтумқули завқу шавққа тўлиб шеър ўқимокда. Тингловчилар шеърнинг гўзал оҳангига, унинг замиридаги пурмаъно ҳикматларга тобе эдилар. Барибир ҳам тингловчиларнинг чанқоғи қонмади.

Сабаби бу шеърларда шу ерда ўтирганларнинг кўнгилиларидаги изтироблар акс этган эди. Шеърлардаги сўзларнинг ҳар бири ўтирганларнинг қалбига кириб бормокда эди.

Махтумқули бу шеърлари орқали ҳар кимнинг юрагидаги

туйғулар шамойилини чизиб берган эди.

Бундай таъсирли шеърлар ёд олинмаслиги, кўчирилмаслиги мумкинми? Бу шеърларни тинглаган одамлар ўзларининг инсон эканини яна бир бор дилдан ҳис қилди. Шундай шеър ёзган инсонни кўриб турганидан қувонди. Бахтиёр сизди ўзини. Бу улуғ бир ифтихор эди. Инсон бўлиб туғилишдан ғурурланиш туйғуси эди бу. Махтумқулига ҳам кераги шу эди.

Инсоннинг энг кучли тарафи бу унинг сўзидир. Ўз сўзи шу қадар қудрат касб этганини кўриш – шоир учун улуғ бахт, буюк эҳтиром. Шоирнинг чўккан кўнгли шу ерда буюкликка интилди.

Бандасиман, сўзга харидор қулнинг.

Махтумқули Қорақумдан ўтадиган карвон етиб келгунча Хивада бўлди. Шу орада унинг хаёлига яна бир янги фикр келди: агар туркманлар ҳозир бирлашмасалар ҳам, бирлашиш ғоясини уларнинг онгига қуявериш керак, вақти келиб бу ишлар ўз самарасини берар? Қолаверса, ўзидан мисол: унинг шеърлари ҳам бу ғояларнинг халқ ичида тез тарқалишига хизмат қилиши мумкин экан. Эҳ, кўлингдаги қиличнинг дами ўткир эканини билишинг учун ҳам фурсат керак экан-да!

Махтумқули: “бу ниятларим амалга ошмасдан, ҳаммаси тескариси бўлиб чиқиши ҳам мумкинми?” дея ўзига ўзи савол бериб кўрди. Унақада туркман халқи Ер юзидан тамоман йўқолиб кетади-ку? Аммо, Махтумқули бу пайтларда туркман халқининг асрлар бўйи чиниқиб, товланиб келаётган олий хислатлари – ғайрат-шижоати, зехн-фаросати, ўтмиш даврларда бошига тушган ташвишларни мардонавор енгиб келаётганини ёдга олиб, бу халқнинг келажаги ҳам шунга яраша ёруғ бўлишига ишончи ортди. “Бундай халқ тарқалиб кетиши мумкин, аммо барибир қачондир қайта бирикади. Ҳар қалай ҳеч қачон тарих саҳнасидан йўқолиб кетмайди. Сабаби, бу халқ неча марта йўқ бўлиб кетиш хавфи туғилганда ҳам, охир-оқибат омон қолган. Бу борада унинг тарихий тажрибаси катта...”

Бундан фикрлар Махтумқулининг хавотирли кўнглига озми-кўпми таскин берди. Унинг дастлабки фикри туркманларни тезда бирлаштириш эди. Аммо тарихий ҳақиқат, халқнинг муайян бир даврдаги ҳол-аҳволига тушуниб етиши учун вақт керак экан. Бирлашмоқ дегани – ажрашиб кетиш сингари тез ва осон амалга ошадиган иш эмас экан, балки бу ғоя йиллар, асрлар ўтибгина ўз самарасини бериши мумкин. Махтумқулининг энди-энди бунга ақли ета бошлади. Лекин кўнгилни кўндириш қийин, у бу эзгу ишнинг тез орада амалга оширишин истаган экан. Умр эса, вафо қилмайди, ўз оқимида оқаверади.

Ақл ва кўнгил зиддиятига Махтумқулининг умрида илк бор дуч келиши эмас. У бунга кўникиб ҳам кетган. Бу шоирликнинг асосий шартларидан биримикин? Ана шундай хаёлларга берилиб, узундан-узоқ карвон йўллари бўйлаб кетиб бораркан, Махтумқулининг фикри-ўйи яна кадрдон овули томон оқди. У худди йигирма яшар йигит каби тоқатсизланиб, тезроқ юртига етиш ҳавоси билан ошиқмоқда. Карвоннинг эса ўз йўли, ўз тезлиги бор. У Қорақумнинг кўз илғамас кенгликлари, баланд-баланд барханларидан ошиб ўтиб, қанча кудук ва сардобалар ёнида тўхтаб, охири бир водийга етди. Чўлларда паррандаю даррандалардан омон ўтиб келган карвон энди қароқчи-йўлтўсарлардан эҳтиёт бўлиши керак.

Узоқдан тоғларнинг боши қорайиб кўринарди. Ўпқасига оқиб кирган таниш, кадрдон хаводан у яна эски хотираларини титкилашга тушди. Бир тепалиқдан ошиб ўтишганида, беш-олти този ит шиддат билан елиб бораётганини кўришди. Шу пайт уларнинг ёнидан бир туркман отини қичаб, салом бериб ўтди. Унинг чап қўли жиловни маҳкам тутган, ўнги қўлида ўтқир кўзли ов қуши – лочинни маҳкам тутиб олганди.

Махтумқули бу овчи йигитга ҳавас билан қараб қолди. Мана, туркман саҳросининг асл эгаси! Йўрғалаб бораётган отингдан, йигит! Искандарникидек мағрур бошингдан сенинг! Тоза,

самимий, беғубор юрагингдан! Ана шундай мард йигитлари бор эл Ер юзидан йўқолиб кетармиди?

Бундай элнинг қалъаси мустаҳкам бўлади. Туркманнинг ғанимлари азалдан жуда маккор бўлишган. Улар истасалар, бирлашиб, ҳар лаҳзада туркманни яксон қила олардилар. Аммо, туркманнинг биноси мустаҳкам.

Ана, отини сапчитиб, оқ телпагининг шокилаларини ҳавода ҳилпиратиб бораётган йигитга қаранг: “Душман босди!” десанг бас. Шу лаҳзада унинг ўзи олғир лочинга айланади, оти ўқ бўлиб олдинга отилади. Ё ғанимни ер тишлатади, ё ўзи ҳам мардларча ҳалок бўлади. Унинг бошқа бир нияти йўқ. Сабаби, Гўрўғли – унинг оғаси, Дада Кўрқут – отасидир.

Улар ўз авлодларига оқ телпак кийдиришаркан, бошинг оқ булутдан паст бўлмасин, деб дуо қилишади. Йўлинг оқ бўлсин, ниятинг Ҳақ бўлсин, лафзинг пок бўлсин, деб ният билдиришади. Отинигни, қиличингни, эркин ўйнат, ўктам ва жасур бўл! Аммо, раҳм-шафқатни, ожизларга мурувватни ҳам асло унутма, деб насиҳат қилишади.

Махтумқулига қайтайлик. Йўл-йўлакай, таниш-билишлар, кадрдон чехралар, ёқимли сўзлар тобора кўпроқ учрай бошлади.

Бир довонга чиққанларида ҳув узоқдан иккита баланд минора кўриниб, довондан пастлаганларида, яна кўздан йўқолди. Улар Деҳистоннинг миноралари. Қадимда мўғуллар тўп-тўпхонаси билан етиб келганида, Али ибн Суккарий деган бир қудратли шайх шу миноралардан бирига чиқиб, дуо ўқиб, босқинчиларнинг кўзларини боғлаган, шу тарика шаҳарни кўздан ғойиб қилиб қўйган экан. Махтумқули ана шу ривоятни, бу ерлар ҳақида ўқиган-эшитганларини бирин-кетин эсга олди.

Деҳистон. Тобора ерга сингиб, нураб бораётган қалъа деворлари, масжидлар, мадрасалар, зилол сувли ариқ ва анҳорлар. Худудсиз қабристонлар. Деҳистоннинг Машҳади Мисриён (мисрликлар мозори) деб номланиши ҳам кўп нарсадан

хабар беради. Қадимги ошиқ-бахшилардан бири Ҳиммат Қақажон шундан деганди: “Учта Миср бор: Улардан бири Хива атрофларида, иккинчиси Машҳади Мисриён, учинчиси эса, ўша, ҳамма билган Миср.

Мана, яна бир исбот: Андалибнинг “Насимий” достонида “Қайси Мисринг азизисан, хонисан?” деган мисрага дуч келамиз.

Дехистонни қурган бунёдкорлар жуда ақлли ва доно бўлгани сезилиб туради. Улар меъморчилик ва архитектура борасида ҳам чуқур билим ва тажрибага эга бўлишган. Улар ер усти бинолари билан бирга, ер ости иншоотларини қуришга ҳам алоҳида эътибор беришган. Қалъалар, минораларнинг бел қисми ёғоч қопламалар билан қопланган. Бу кўриниш эса фақат Шарқ архитектурасига хос.

*Тоғ саридан гузар солсанг,
Ул ерда юрт айлаб қолсанг,
Шул жойингдан назар олсанг,
Улуғ Дехистон кўрунур.*

Бу сатрлар Дехистоннинг ўтмишда қолган шухратини, бу заминга буюк инсонларнинг қадами текканини кўрсатади. Масалан, Абу Али ибн Сино дунё ташвишларидан ҳориб-чарчаган пайтларида Дехистонга келиб, дам олган, ҳордиқ чиқарган.

Бу томонларда Шамоли Дехистоний исмли шоир яшаб ўтгани ҳам айни ҳақиқат. Махтумқулининг:

*Дехистоннинг бағрида,
Боди сабони кўрсам,*

деган сатрларида шу шоир Шамолини назарда тутмаганмикин? Махтумқули Дехистонни ҳайрат билан кузатди. Унинг тарбияси шуни тақозо қиларди. Марказий Осиё халқларида қадимдан тарбия масаласига жиддий эътибор берилади.

Қирқ ёшдан ўлимни ҳамиша ёдда тутиб яшаш керак, бир куни ўлишинг кераклигини ҳеч қачон унутмаслик лозим. Унда бу кайфиятни қандай тушуниш мумкин? Бу одамларни баттар тушқунликка туширмайдими? Бу ўзини ўлимга тайёрлаш эмасмикин? Одамлар нима учун “ютганинг – ўзингни, чайнаган – гумон” деган нақлни кўп такрорлашади? Йўқ. Бу борада марказий осиёликларнинг ўз тушунчалари бор. Нақлни такрорлашдан мақсадлари ҳам ўзгача. Одам боласи ўлимни эсга олганида кўнгли юмшайди, қаҳр-ғазабдан тушади, нафсига ҳай беради, ёмонликларидан воз кечади. Яхши амалларни кўпроқ қилишга ошиқади. Рўпарангда турган одамнинг ҳам эртамикечми ўлиши ҳақиқат эканлиги сенда унга нисбатан қисматдошлик туйғусини уйғотади.

Махтумқули ана шундай анъаналар таъсирида тарбия топган инсон.

Йўлнинг равиши энди уйга қараб йўналди. Туяларнинг товони тоғ тошларини босиб ўтаётир. Неча кунлардан бери юмшоқ кум устида тўйноғи ейилган отлар энди эҳтиёткорлик ила оёқ босишарди. Куз шамоллари вақти-вақти билан даралар оралаб эсар, салқинга ўрганмаган баданлар эса жунжика бошлаганди.

Боғларда изғирин дайдиб, сарғайган япроқларни аёвсиз силтайди, Бандидан узилган тилларанг барглар бир муддат ночор чарх уриб, кейин тупроққа бош қўяди.

Атрофга қуриган тоғ гиёҳларининг хушбўй ҳиди таралади. Бундай маҳзун манзаралар қайси шоир қалбни тинч қўйиши мумкин? Махтумқулининг қалбини ҳам маҳзун манзаралар эзиб ташлади. Олдинги куз ойларида уйига сиғмай, соғинч тўла қалбини овунтира олмай, тоғу тошларга чиқиб, шеър битиб, ўзини ўзи алдаб юрганди. Ҳозир ҳам бир жуфт сатр унинг оромини ўғирлаган, тезроқ қоғозга тўкилиш учун талашаётибди. Ўйчан куз кайфияти ҳам шоир хаёлини турли тарафларга

тортқилайди. Кузда тирик жон борки, ўз уйига қайтиб, ошиёнида жон сақлашга ошиқади. Балки бу йил кузда акалари Муҳаммадсафо билан Абдулла ҳам она овулларига қайтишган бўлса-чи? Шундай хаёл билан Махтумқули соч-соқоллари ўсган, кийган кийимлари илма-тешик бўлиб кетган акаларини кўз олдига келтирди. Ана, улар нурай бошлаган ота уйи эшиги олдида маънос қиёфада жовдираб туришибди.

“Бундай маъсум қарашлар менга ҳам насиб қилармикин? Менгли-чи, у ҳам қайтиб келмадимикин? Эй-й сорбон! Мени тезроқ ўз маконимга етказ! Анави тоғлардан учиб ўтишнинг имкони йўқмикан? Манави дарёлардан сузиб ўтсак-чи? Фақат тўхтамай йўл босишимиз шарт. Балки, фалакнинг ўзи бизга асраб қўйган яхши кунларини энди юборар? У бизга ҳам кулиб боқар? Йиғлаган одам умр бўйи йиғлаб ўтаверадими? Кулган одамнинг кулгуси абадийми?”

Карвон қўнғироғини эшитган болалар йўлга югуриб чиқа бошлашди. Мана, карвон қўл етгудек яқинликда кириб келаёттир. Балки ширинликлар олиб келаётгандир, хуштаклари ола-була тўплари бордир? Ана, карвоннинг энг олдида тўнини этагини ҳилпиратиб Махтумқули келмоқда. У қишлоқ бошидаги уйдан чиққан оқсоқол билан кўшқўллаб сўрашди. Унинг кўзларига синчиклаб боқиб, бир маъно уқишга уринди.

“Агар юрак чин ихлосли юрак бўлса, рўпарасидаги одамнинг пинҳон ғамларини ҳам сеза олади!”

Болалар кела солиб Махтумқулининг оёқларига ёпишишди. Уларнинг ортида бир гуруҳ эркак ва тўда-тўда хотин-халаж кўзга ташланди. Қиз-жувонлар қариндошлиги бўлмаган эркакларни кутиб олишга чиқмайди. Бу туркманлар анъанасига хилоф. Аммо, бу овулда ҳеч ким Махтумқулини бегона деб билмасди. Ҳамма учун кадрдон, ака, ука, фарзанд, дўст мақомида эди.

Овулдошлари Махтумқулининг ёлғиз боши билан

қайтганини кўриб, яна таъблари хира тортди. Ахир кўпчилик Махтумқули ўз яқинларини, акаларини ва аёлини излаб кетганидан воқиф эди-да!

У пайтлар овулдош дегани қариндош, биродар, дилдош деган маънолардан олис эмасди. Қисматдошлик, кулфат ва хурсандчиликни ҳам бирга кечириб, фақирона турмуш тарзи бутун овул аҳлини бир оилага айлантириб қўйганди.

Махтумқули овулдошлари бирма-бир сўрашаркан, ҳар бирининг кўзларида улкан дардни, қайғуни кўрди. Овулдаги турмуш тарзи ўзгармагани, вазият аввалгидек қолганини бир қарашдаёқ сезди.

Ҳали қатта жазо олдинда турарди. У уйига бир ўзи сўппайиб қирадимми? Янгасининг кўзига қандай қарайди? Келинойиси бутун умидлари чилпарчин бўлиб, юм-юм йиғласа, қандай чидаркин? Зубайди сингисини келиб, кўз-ёш тўкиб, “акаларимни топиб келмадингизми?” деб сўраса, нима деркин?

Махтумқули қарвон аҳлидан мадад кутди. Ҳар қалай уларни уйида меҳмон қилса, уйдагилар бегоналарнинг олдида бўзлаб, кўзёши қилишдан тийилар?!

Мана ўша, аввалги ҳовли. Эракнинг қўли тегмаганидан сўнг ҳар қандай уйдан файз кетади. Бу ҳовли ҳам нураб, чўкиб, файзсиз бўлиб қолган. Эшиги очик уйнинг ташқи бурчагида келинойиси сассиз йиғлаганча уни қарши олди.

Махтумқули ҳали узоқ йўл босадиган қарвон аҳлини бир оқшом ота уйида меҳмон қиладиган бўлди. Қарвондагилар Махтумқулининг ташқари ҳовлисидан жой олишди.

Махтумқули уларни жойлаштириб, уйга келган-кетганлар билан саломлашаркан, янгаси билан холироқ гаплашишга ошиқмади. Аёл юзларини беркитганча ўз уйига кириб кетганини кўриб, юраги баттар эзилди.

Майли, аёл бироз йиғлаб, юрагининг ҳовурини босиб олсин, Махтумқули у билан кейин гаплашади.

Кўп ўтмай, унинг келганини эшитган синглиси Зубайда ҳам овулниг нариги бурчагидан учиб келди:

– Ваҳ акажоним, келдингизми? – дея унинг бағрига отилди. – Энди овулдан узоққа кетманг, сизни кутавериб, кўзларимиз тўрт бўлди-ку! Сиз ҳам катта акаларим сингари йўқолиб қолдингизми, деб кечалари билан ухлолмай чиқардим. Шукур, эсон-омон қайтиб келдингиз...

Бир томонда янгасининг армонли кўз-ёшлари, бир ёқда ҳамон Менглининг ҳидини, ёдини бағрида сақлаб келаётган уй Махтумқулини эзгандан эзарди.

Биринчи оқшом-ку, карвондагилар билан бирга тунади. Эртаси куни карвон йўлга чиққач, Махтумқули яна азобли ёлғизлик исканжасида қолиб кетди.

Танҳолик шоирнинг юрагини худди нон кемираётган сичқондек аёвсиз ғажирди. Унинг қулоғи остида ҳам фақат ёлғизлик нағмаси жарангларди.

Овулдаги ҳолат, овулдошларининг маҳзун ҳаёти ҳам унинг қайғу-ҳасратларини орттирди. Гўкланг хонлари ўз бошларини омон сақлаш учун Эрон тарафга бож тўлай бошлашибди. Уларнинг форс ҳукмдорларига яширин совға-саломлар жўнатиб, ялтоқланиши ҳам шоирнинг кўнглини оғритди.

Ўзига ишонган, бир пайтлар эл ичида обрў қозониб, ортидан одамларни эргаштира оладиган қанча инсонлар тарқалиб кетибди. Кимдир Эрондан ошган, яна кимдир Румистонга кетган, бошқа биров Ҳиротга юз бурган бўлса, кимлардир Манғишлоқ, Озарбойжон томонларга йўл олган...

Қаршиликка учрамаслигига ишонч ҳосил қилган эски душман – қизилбошлар, қожорлар яна ҳаддидан оша бошлаганди. Аввалдан ғариб бўлиб яшаб келган элнинг аҳволи энди янада ачинарли тус олганди.

Бундай аҳволни ўз кўзи билан кўрган Махтумқулининг ҳолатини тасаввур қилиш қийин эмас:

*Ёр сийнамада доғ устина дард қўйди,
Дард устина мурч тўкибдир туз билан.*

Шундан сўнг Махтумқули қандай қилиб ўзини қўлга ололсин? Эндиям аввалгидек ақли теранлигини сақлашга унинг курби етармикин? Ёки у ҳам юзларча оқилларни, шоирларни, саркардаларни ўйнатган турмуш ноғорасига муқом қилиб кетаверсинми? Шунча пайтгача қалбини ёндириб келган ниятларига қўл силтасинми?

«Эй, иши тескари кетган Махтумқули!, – дея у ўзини ўзи койиди. – Сен ғурбатдаги туркманларни бу ердагилар билан бирлаштирмоқчи бўлиб, йўл излаган эдинг, келгунингча булар ҳам тарқаб кетишибди. Энди-чи, чўпонсиз сурувга айланиб қолдикми?»

Ўзидан, элидан, ҳаётдан ҳам хафа бўлиб кетди. Бу ғамлар бирлашиб, унинг юрагини ёргудек бўларди. Ана шунда шоирнинг аввал-охир ёзган шеърлари орасида энг қаҳрлиси туғилди:

*Одам ўглин солдинг туганмас гама,
Ёш-қари йўлингда саргардон ҳамма,
Бир мода эшакдай келибсан дама,
Қошиғи гам билан тўли дунё-ҳей!
Махтумқули, дунё сирин туймассан,
Бир кун кўрганимиз эрта қўймассан,
Неча вақтдан бери ерсан, туймассан,
Йиқилгин, йўқолгин, лўли дунё-ҳей!*

Эвоҳ, одамгарчилик, олижаноблик туйғуларининг кадрсизланиши, одамларнинг тубанлашуви, дин пешволарининг нафсга қул бўлиб, қўл очишлари, хон ва бекларнинг ҳаққа бевафолик қилиб, ғанимлар билан тил топишуви, ўғри-каззобларнинг, сатанг-беҳаёларнинг кўпайиб кетиши, халқнинг хаёлида “нажот йўли қолмади” деган тушунчанинг кучайиши Махтумқулини чуқур изтиробга соларди.

Ҳар қанча таянч изламасин, тополмади, руҳан юксалишга интилганди, бўлмади. Сел суви бир жунбушга келгач, то тингунича кутишдан бошқа чоранг йўқ экан.

Кейин ғам кўлида ҳасрат кемасини суришингга тўғри келади. Хўш, у бу кемада қанча вақт сузаркин?

Бу ғам лашкари аввалгиларига ўхшамайди. Дардинг янгиланганида, эски дардларнинг ҳам азоби ортавераркан. Менглининг фироғи, Отаси мулла Давлатмаматнинг вафоти, акаларининг йўқолиши, буларнинг ҳар бири алоҳида бир бахтсизлик эди.

У даврларда Махтумқули Аҳмадшоҳдан умид қилганди. Халқидан умидвор бўлганди, бир куни орзуларимиз амалга ошар, деган илинжда эди.

Ўша кунлардаги умид, ишонч, илинж – барчаси ҳавога созурилди. Ҳаммаси халқнинг ўзига боғлиқ эди. Халқ ҳам барча умидларига қўл силтаб тарқай бошлабди.

У халқига қанчалар ишонганди. Аммо бу ишонч чилпарчин бўлди. У энди ўз халқини койиб тергамоққа мажбур эди. Болалигидан адолатсизликка, жоҳилликка, иллатларга нисбатан нафрат руҳида тарбия топганди. Афсуски бу иллатлар ҳозир бутун атрофини ўраб олган...

*Мен нетайин, эй дўстлар, чорасиз иқболимга,
ёки:*

Махтумқули мискинман, кўнглим уйи номаъмур,

Сўзга яқин бандаман, хайрим каму шаррим зўр,

Ўзим халққа ноқабул, иқболим кеч, бахтим шўр,

Одамни ботқоқ секин-аста комига тортганидек, Махтумқули ҳам тобора ғам лойи ўзига ботиб борарди.

Кўмилди дарёлар, йиқилди тоғлар,

Етимлар кўзёшин тўка бошлади,

Ўррамси¹⁰ дан бўлган ҳаромхўр беклар,

---

¹⁰ Ўррамси – ҳароми, бузук, ифлос.

Юртни бир ёнидан йиқа бошлади.

Бу кунлар, бу ойлар, балки йиллар Махтумқули умрининг энг оғир дамлари эди. Унинг қалбига чўккан ғам, бир, беш, ўн шеър билан арийдиган дард эмасди. Аслини олганда, бундай ғамни шеър билан енгиб бўлармикин? Ҳар нечук, дарднинг шеър бўлиб юракдан тўкилиши бироз бўлса-да, унга тасалли берар, бундай пайтларда унинг вужудини эгаллаган қаҳр ҳам бироз чекинарди. Аммо кўп ўтмай, ғам-алам уни яна ўз измига оларди:

*Яхиш йигит қадрин ўз эли билмас,
Бошига иш тушса, ёнига келмас,
Ул марл йигит зорлар, дарди янчилмас,
Дод айлаб, “ё элим” демоқ билан у.*

Махтумқули ўзининг бу қадар ёлғиз ва бахтсизлигидан баъзан ўзи ҳам ҳайрон қоларди. Шоирлиги, ижодини, ватанпарварлигини бир четга қўйиб, уни оддий инсон сифатида тасаввур қилганимизда ҳам, унинг қанчалар сабрли, иродали, матонатли эканини сезамиз.

Демак, Махтумқули ўзининг дард-аламлари билан ҳам беназир, улуғ инсон даражасига эришган.

У ана шу хусусиятлари билан ўз овулдошлари, аҳли туркманнинг эътиборини тортмоқ бўлади. Аммо ҳар қанча уринса-да, унинг бу умидлари самара бермайди, унга бирор кимса елка тутмайди.

*Махтумқули, четга олгил ўзингни,
Аниқ бил, ўярлар икки кўзингни,
Тинглаган йўқ, зое этма сўзингни,
Энди сендан хабар олган бўлмади.*

Шоир энди ўз элидан гинахонлигини яшириб ўтирмайди. Ўрни келганда, шуни айтиб ўтиш керакки, ўз даврининг илғор фикрли одамлари, улуғ мутафаккирларнинг кўпчилиги аҳли замондан, эл-юртдан ўпка-гина қилиб ўтганлар. Махтумқули

ҳам улардан бири эди:

*Ўзини юнгосоқол этар,
Бузилган элга бош бўлган.*

Ёки:

Оғзи бир бўлмаган уйга бош бўлманг.

Ёки:

Оғзи ола қавмларга бош бўлманг! –

деган сатрлар ҳам ана ўша кайфиятдан туғилган бўлса, ажабмас.

Аммо, ҳар қанча кучли бўлмасин, қалб оташи уни Ватандан, эл-юртдан узоқлашишга ундаса-да, шоирнинг бу оламга сиғмай турган юраги ҳам уни яна бир ёқларга бош олиб кетишига тўсқинлик қиларди.

Қочганим – кўпликдир, истагим – хилват.

Шоирнинг ақл-тафаккури – юксақдан туриб порлаган, ўтмиш ва келажакнинг сарҳадларига боқиб, эзгуликни намоён қила олган идроки уни эл-юртдан чекинишдан сақларди. Шундай бўлиб келган ва умрининг охиригача шундай бўлиб қолди.

Махтумқули оғир ғамларга ботган пайтларда ҳам, қалбининг бир четида эзгуликдан умид узмай тураверди. Ҳар хил туйғуларга берилиб, гоҳ у томон, гоҳ бу томонга ўтиб юрмади. Ана шундай дилгир кунларда:

Насиҳатим, элинг билан қасд бўлма, –

деб насиҳат қилмоққа ҳам ўзида куч топа олди.

Махтумқулининг бу ноласи ўзини элдан юқори қўйиш, эл кўзидан йироқлашиш мақсадида эмас, аксинча эл билан янада жипслашмоқ, ўз келажagini элдан айри ҳис қилмаслик мақсадида айтилган ҳикматдан таркиб топган эди. Бу худди ўзига нисбатан очлик эълон қилган одам очликни ўлиш эмас, балки мақсадга етиш учун восита сифатида қўллаши каби эди.

Ўз халқининг феълени яхши билан шоир шу йўл билан уни туртиб, огоҳлантириб қўймоқчи бўлади, бу сатрлар хали

вужудига доридек сингмаса-да, вақти келиб онгига таъсир ўтказишига ишонади. Аммо, шоир бу билан чекланиб қолмайди. Жўшқин туйғулар унда турли-туман фикрлар уйғотади.

У ҳар қанча юксак инсон бўлса-да, ўз элидан айрилиб кетишни истамайди. У юксалса, халқи билан бирга юксалади. Бинобарин, шоирнинг Яратганга юзланиб, нола чекишида ҳам халқини юксакликда кўриш, пок кўриш, мард, сарбаланд кўриш орзуси бор.

*Эй, Яратган, арзим бордир олдингда,
Мардни номард, номардларни мард қилдинг,
Дунёнинг иқболин тутиб қўлингда,
Ҳар тулқидан қоплон қилдинг, гурт қилдинг, –
сингари,
Одам ўғли йиғлар, юракда оҳи,
Тингламас қардоши, қодир Худойи,
сингари,
Ҳақ таоло, бу не, нечук аҳволдир,
Тоза деб ичганим қумли чиқибдир.*

Бевосита Ҳаққа юзланиб айтилаётган шикоятларнинг асл моҳиятида қандай фикрлар борлигини сезяпсизми? Шоир бундан-да ўткир ва кескинроқ мисралар битган бўлиши эҳтимолга яқин. Аммо улар бизгача етиб келмаган.

Махтумқули диний, руҳий, сиёсий, маиший идеалларини илгари суриш асносида “дунё, ақлим етмас, бундай эсарсан” деган фикрларни ҳам айтади. Бу сўзларни у нафақат дунё, балки, ҳаёт йўлларида учраган кимсалар мисолида ҳам айта оларди.

Шоир дунёнинг асл мақсад-моҳиятига теран назар ташламоқчи бўлади. Ўзидан аввал яшаб ўтган инсонларнинг дунё ҳақидаги фикрларини жамлаштириб, ўз мушоҳада элагидан ўтказса-да, бу фикрлар исботини ўз ҳаёти мисолида кўрган бўлса-да, барибир қоникмади. Шоир бу масалани янада теранроқ

тахлил этгиси келарди. Шу пайтгача жавоби топилмаган саволларни у ўз йўлида девор қилиб тиклади. Ҳар гал боши ана шу деворга такрор-такрор урилди.

Ана шу девор остида хайрона Махтумқули машҳур сатрида шундай дейди:

Дунё, ақлим етмас, бунча эсарсан.

“Саволни тўғри бериш ҳам илмнинг ярми”, дейдилар. Бу кўз илғамас, идрок етмас олам ичра гўзал суратда ва сийратда яратилган шўрлик одамзоднинг чанг мисоличалик қадри йўқлиги, у – дунёнинг қўлидаги қадрсиз ўйинчоқ эканлиги Махтумқулининг қалбини қонга тўлдириб юборади. Бу дард-аламлар йиғилиб, бир куни портлади. Дунё эса, бундай “портлаш”ларни кўп кўрган. Дунё бепарво: “Портласанг портлайвер, ўзингга жабр қиласан” дегандай, беписанд кузатиб тураверади. Ахир унинг олдида Махтумқули ким? У сингари буюкларнинг ўнтаси, юзтаси куйиб, ўтиб кетса ҳам, бу дунё пинагини бузармиди?

Махтумқули дунёнинг моҳиятини тугал англаб етмаган бўлса-да, унинг учун одамзоднинг ҳеч қанча қадри йўқлигини аллақачон англаб етганди. Махтумқули ғам қўлининг тубигача тушиб борди-ю, инсон тақдирига нисбатан жонкуярлигини бир лаҳза бўлсин унутмади. Ғамгин шеърлар, дунёнинг ишларидан норозилик акс этган мисралар охирзамон ҳақидаги сатрлар бу давр оралиғида жуда кўплаб яратилди. У шеърларининг аксариятида одамзод Еру кўк ва ундаги нарсаларга мутлак ҳукмфармо эмаслигини чуқур таассуф билан ёдга олади.

Эй ёронлар, билиб бўлмас,

Не иш келар бошимизга?

Ёки:

Ўрта ерда дона тўкиб,

Тўр қурибдир тошимизга.

Ёки:

*Ширин жон айрилса тандан,
Қум тўкилар лошимизга.*

Ана шу пайтларда ғам-ҳасрат ҳаддан ошиб, унинг учун ҳеч нарсанинг қиммати қолмаганда, Махтумқули ўзи ёзган шеърларни йиритиб оловга отмоқчи ҳам бўлар, аммо қандайдир илоҳий куч уни бу йўлдан қайтарарди.

Бундай пайтларда ҳали шеър экан-ку, инсоннинг ўз жонига қасд қилиш ҳоллари ҳам кўп учрайди. Аммо, бу ҳолатлар ҳақида Махтумқулининг қўлимиздаги шеърларида озгина ҳам ишора сезилмайди. Бу шунчаки бир тахмин холос.

Махтумқули бу сафар узоқ ғам чекди. Эҳтимол бу йиллар унинг умридаги энг ғамбода дамлардир?

Охири, унинг бошидаги туманлар тарқаб, фикр-хаёлларида яна ҳаётга нисбатан умид уйғонди. Бу илинжнинг боиси яна ўша нажот фариштаси саналмиш Менгли, акалари, вафот этган жигарбандлари хотираси, паришон халқининг фожеий қисмати эди.

Ҳа, ажабланманг, ғам – ғамдан асрайди. Понани пона билан чиқарадилар.

Махтумқули ҳамма нарсага “бор-э” қўл силтаб кетолмасди. Ана шу хислати уни яна ҳаётга қайтарди. Унинг қалбида аввалгидек кечиримлилик туйғуси уйғонди. Бу дунёда берилган умр зиёсидан вужудига ёруғлик, қувват инди.

Бу уйғониш даври тахминан унинг эллик ёшлардаги вақтига тўғри келади. Эллик ёш билан боғлиқ шеърларида у умрнинг нақадар тез ўтиб ўтиб кетаётгандан афсус чекади. Яна Менглини излаб топиш қайғусига тушади. Узоқ синовлардан, турмуш зарбаларидан кейин ҳам унинг Менгли ҳақидаги пок хислари совумаганини кўриш мумкин.

Мана унинг эллик ёшда ёзган шеърларидан бири:

Кекса тоғлар бошин эгиб ўтирса,

*Сабо келиб, орзум ёра етирса,
Ортга қайтиб, ёр жавобин келтирса,
Ҳавас билан исмин ёзсам достона!*

Ёки:

*Мажнун манам Менглихоннинг ўтида,
Ёниб-қуйсам, йўқдир унинг ёдида,
Фарҳод-Ширин, Зухра-Тоҳир отида,
Таълим олиб, бўлдим мен ҳам парвона.*

Худди мана шу шеър ҳам Махтумқулининг Менгли билан турмуш қурганидан дарак беради. Бу фикрга шубҳа билан қаровчилар шеърнинг умумий мазмунига, ҳар бир сатрига, ҳар бир сўзига диққат билан қарасалар кифоя.

Махтумқулининг Менглига бўлган севгиси машҳур муҳаббат дostonлари қахрамонларининг ишқи каби юксакроқ, ғамгинроқ, умрбоқийроқ.

Ана шу севги шоирни буюклик ва мангулик чўққисига олиб чиқмадими?

Шу муҳаббат унинг иккинчи умрини таъминламадими? Унинг лол тилига лафз бериб, орзу-истакларига қанот бахш этмадими? Унинг идрок чашмасини қайтадан очмадими?

Балки ўша пайтларда Эрон тарафдан келганларнинг бирови Менглининг дарагини топиб келтиргандир? Эҳтимол уни қидириб топиш учун яна бирор василаи сабаб юзага келгандир? Нима бўлганда ҳам, Махтумқули яна Менгли хаёлига тушгани рост.

Техрон атрофларида гаров тариқасида тутиб турилган уч юз уйлик туркман оилалари ҳам бу ишда Махтумқулига ёрдам берган бўлиши мумкин. Кези келганда айтиш керакки, бу уч юз уйли туркман бошқа қавмдошларининг Эронга ҳужумининг олдини олиш мақсадида гаровда ушлаб турилганди.

Бу кунларда Менглининг хаёли эртаю кеч Махтумқулига тинчлик бермай қолганди. У билан бирга яшаган йиллар

ойларга, кунларга бўлиниб, ҳаётининг энг тотли лаҳзалари қайта-қайта кўз ўнгида жонланаверарди.

Махтумқули ҳам инсон эди, у ҳам қачонлардир Менглига сал қаттиқроқ гапирган, оз бўлсада дилини оғритган пайтларини эслаб, кўнгли вайрон бўлади. Вақтида унинг қадрига етмагани учун ўзини айблайди.

*Фалак элга расво қилди, айирибдир зоримдан,
Не иш қилсам, хабар топғум мен ул Менгли ёримдан.*

Махтумқули қалбида мавж-урган яхши-ёмон ҳислар борки, барчасини тортинмай, яширмай қаламга олади. Масалан, у Менглининг дардларидан чекиниб, бир мунча ўзини тутиб олган пайтларида ҳам ёрини унутгиси келиб, шод ва беғам яшагиси келганини, аммо бунга қурби етмаганини тан олади:

*Гузаримни банди қилсам, ҳар кунда қирқ очадир,
Оби Кавсар зилолимни ичибдир гузаримдан.*

Яна бир мисол:

*Менгли хоним, айёмингдан, кўрқиб бора билмас бўлдим,
Кўз била қаро қошингдан, ҳам юзимга силмас бўлдим,
Жаллодлар мен банди қулни занжир билан банд айлаюр,
Агар сен ҳам қўлламасанг, ночор ожиз жон найлаюр?!*

Махтумқули бу сафар на жаллоддан, на занжирдан ҳайиқди. Бир фикр ҳамиша унинг хаёлидан кетмасди: “кетсанг қайтиб ўтирма, бу эл-юртингга қўл силтаб, бош олиб узоқларга кет!”.

*Қисмат бўлмас, кетсам узоқ йўлларга,
Насиб қўймас, кетар йўлим боғлар, ҳей!
Ҳайрон Мажнун бўлиб, чиқсам чўлларга,
Бориб маскан тутай сизни, тоғлар, ҳей!*

Гоҳида Махтумқулининг ақл-идроки унга қарши чиқади. Бу ички кураш сатрларда ўзини кўрсатиб қўяди:

*Кел, кўнгил, мен сенга ўғит берайин,
Йироқ қилма, кўрар кўзинг, элингни.*

Ёки:

*Эшит, одам, туққан юртдан
Гайри меҳрибон юрт бўлмас. –*

сингари сатрлар бунга мисол бўла олади. Эътиборли томони шундаки, у ана шундай йўллар билан эл-юртга бўлган эҳтиромини сақлади, сақладигина эмас, юксалтирди, бу ҳиссиётга алоҳида эътибор берди. Махтумқули ижодининг бошқалардан фарқли томони ҳам шунда – эл-юрт, туғилиб ўсган макон, она Ватан мавзусини ёзма адабиётда муваффақият билан ёрита олганида эди.

Бу борада шоирнинг ўзи ҳам, унинг лирик қаҳрамони ҳам бир йўналишда – чинакам ватанпарварлик йўлидан боради. Бинобарин, Махтумқулини элдан айро ҳолда кўриш ё тасаввур қилишнинг ўзи Махтумқулини тан олмасликдир.

Аслида миллий шоир мақомига ижодкорлар ана шу аломат сабабли сазовор бўладилар. Боши тумандан тозаланиб, боргани сари, ўтган йилларнинг қанчалик ғамгин эканини билгани сари Махтумқули йилларнинг залворини чуқурроқ ҳис этарди.

Бахтимнинг сиёҳи рангдир кўмирга, – деганди шоир бир шеърида.

Шу билан бирга, у ёшликдаги орзуси – Румистон, Каъбани кўриш иштиёқида ёнарди.

*Баландда Ҳиндистонни,
Орқада Туркистонни,
Авлиёлар уммони,
Ул Румистонни кўрсам.
Ёки:*

*Махтумқули хуш бўлса,
Оқса дийдам, ёш бўлса,
Имоним йўлдош бўлса,
Борсам, Каъбани кўрсам, –
сингари шеърлар эсингиздадир?*

Л.Салдадзенинг “Ҳасрат юксакликда қолиш учун берилади”

деган фикри тўғри чиқди. Махтумқули буюк ғамдан бошини тик тутиб чиқди. Бироқ, у ғамдан тўла озод бўлолмасди, қолган умрида ҳам қайғу-ҳасрат унга ҳамроҳ бўлиб қолаверди. Мана шу ғам-ҳасратдан қутилиш чорасизлиги, Навоий сўзлари билан айтганда, унинг дардларига бир чора бўлди.

Шу кунларда гўкланг хонларининг бири Махтумқулининг овулига катта азият етказди. Молини суриб, ҳайдаб кетиш дейсизми, ўтовигача талон-тарож қилишми, солиқ ё ўлпонми, хуллас буларнинг барчаси овул аҳлининг суяк-суягидан ўтиб кетганди.

Хон навкарлари орасида қизилбошларнинг вакиллари ҳам бор эди. Ўрни келганда айтиш лозимки, туркманларининг бир қисми душманнинг кўли баланд келганда, у билан тил бириктириб, у томоннинг хон ва бекларига совға-салом, ҳадя-пешкаш жўнатишдан чарчамасди. Улар қайси қабилага қачон, қай тарафдан зарба бериш мумкинлигини ҳам душманга яширинча етказиб туришарди. Ўз халқи ғалаба қозона бошлаганда эса, бундай мунофиқлар бир думалаб ватанпарвар бўлиб кўринишга ҳаракат қилишарди.

Ҳа, афсуски, ҳар қандай замонда душман болтанинг сопини ўзидан чиқаришга уриниб келган. Туркман тарихи ҳам бундай хиёнат ва хоинлардан холи эмас. Махтумқули бундай кимсаларни анчадан бери кузатиб юрарди. У иккиюзламачи, қаллоб кимсалардан нафратланар, бироқ, шеърларида, суҳбатларида уларнинг сотқинлигини фош қилишдан ўзини тиярди. Бора-бора унинг ҳам сабр-тоқати тугади. Ғазаби тўлиб-тошди.

Бир ривоятда шундай дейилади: Хон ва унинг навкарларига Махтумқули бир ўйин кўрсатишни кўнглига тугиб қўйди. Овулдошлари ҳам Махтумқулининг ортидан эргашиди. Шоир йигитларни бошлаб бориб, бир даранинг икки тарафида тош тўплаб қўйишни, овулдагилар ҳаммаси шу дарадан чиқиб

кетиши, улардан сўнг душманга навбат етганида тепадан туриб, унинг бошига тош ёғдиришни буюради.

Ниҳоят босқинчилар келаётганидан хабар беришади. Овулдошлар кўч-кўронини от-эшакларга юклаб, мол-ҳолини ҳайдаб, дара томонга кетишади. Душман уларнинг изидан тушади. Шу пайт кучли жала қуйиб, кўпчиликнинг кўч-кўроинини оқизиб кетади. Бу селда Махтумқулининг ҳам еттита китоби оқиб кетади. Улардан бири “Тўтиқуш тили достони” эди.

Шоир кейинчалик анча вақт бу китобларини қўлдан бергани учун афсус-надоматда юрди. Хуллас, овул аҳли бир амаллаб дарадан ўтиб олгач, навбат душманга етади. Шу пайт “Ё Аллоҳ” деган ҳайқириқ бутун дарани тутиб кетади. Ёв устига тоғ тепасидан сандиқдек келадиган харсанглар юмалай бошлайди.

Шундан сўнг анчагача бу овулга ҳеч ким бож ё солиқ сўраб келмаган экан. Бу албатта халқ тилида юрган бир ривоят. Аммо, шоирнинг ушбу мисралари бу ривоятда жон борлигини кўрсатади.

*Махтумқули, аяма жон,
Бел боғлаб, кий газабдан тўн,
Ҳаддан ошди бу золим хон,
Охир тўр қурмали бўлди.*

Бу ғалаба кичкина бўлса-да, жуда кўп қалбларга тиргак бўлди. Махтумқулининг ҳам қалби бундан таскин топди, бироз бўлса-да, хоотири жам бўлди.

Ана ўша кезларда Махтумқули азалий орзуси – ҳар бир мусулмон учун фарз бўлган Каъба зиёрати ҳақида ўйлай бошлайди... Бу олис сафар Озарбайжон, Румистон орқали ўтарди. Шу тариқа қардош ўлкаларни ҳам зиёрат қилади. Зиёратни адо этгач, Ватанга Эрон орқали қайтади. Бордию, вақти-соати етиб, Эронда кўз юмса-да, ҳар қалай бўйнидаги ҳаж фарзини адо қилиб омонатини топширади.

Ниятим Каъбадир, хаёлим ҳаждир,

Ихлосим бор, ҳаж тавофин этмоққа.

У овулдошлари, атрофдаги овулларнинг оқсоқоллари билан маслаҳатлашади. Улар эл дардига дармон топишни маслаҳат берадилар. Бунинг учун Озарбайжон, Румистон ҳудудидаги қонқардошлардан хабар олиш зарурлигини уқтиришади. У даврларда ёрдам сўраб, яна кимга бориш мумкин эди?

Махтумкули сафарга чиқишини, яна узоқ вақт ғурбат элларда бўлишини эшитган бечора Зубайданинг қай аҳволга тушгани, акасининг ёнига келиб қанчалар ялиниб-ёлворганини тасвирлаб бўлармикан?

Аммо, ҳеч қандай куч Махтумкулининг қатъий қароридан қайтара олмасди. Ахир эл-юрт ундан имдод кутиб турганида, у бефарқ қўл силташи мумкинмиди?

Бу унинг етти ёшидан бошлаб қонига сингган ҳаёт ҳақиқати, отаси мулла Давлатмаматнинг ўғитларининг таъсири эди.

Шу тариқа яна овул Махтумкулини сафарга йўллади. Зубайда ҳам, бошқалар ҳам кўзёшларини оқизганча қолаверишди.

Махтумкулининг бу сафари ҳақида унинг шеърларида жуда оз маълумот учрайди. Шу боис, Махтумкули ҳаётини ўрганган тадқиқотчиларнинг бир қисми Махтумкулини Румистонга бормаган деган фикрни илгари суришади. Бироқ, иккита нарсани ёддан чиқармаслик керак:

1. Махтумкулининг Румистон ҳақидаги шеърлари эртамикечми албатта топилади.

2. Туркман халқининг ўша пайтдаги аҳволи Румистонга, яъни Усманийлар мамлакатига юз буришни тақозо этарди.

Шоир даставвал Озарбайжонга қадам қўйди. Бу халқнинг турмуш тарзи билан яқиндан танишди. Бу юртнинг гўзал табиати, оққўнгил одамлари унга манзур бўлди.

*Сафар этиб борсак, Нуша юртига,
Кўнгил истагандек яйловлари бор,—*

деб бошланадиган шеъри унинг Озарбайжонда, хусусан Нушаҳда (ҳозирги Шаки) бўлганини тасдиқлайди. Махтумқули бу шеърида халқнинг турмуш тарзи, одат-анъаналари, табиат манзараларини жуда кўтаринкилик билан тасвирлайди.

Махтумқули борган пайтлари Озарбойжон кичик-кичик хонликларга бўлиниб кетган эди. Грузиянинг Россия билан яқинлашуви (1883 йилдаги шартнома)дан сўнг, Озарбайжон хонликларида ҳам Россияга интилиш кучайди. Сабаби, орқадан Усманийлар империяси ёхуд форс давлати таъсири остига тушиб қолиш хавфи кучли эди.

Машҳур шоир ва давлат арбоби Мулла Паноҳ Воқиф бу интилишни ўз шеърларида атрофлича ёритган. Махтумқули Воқифни кўрган ёхуд унинг шеърлари билан танишган бўлиши мумкин. Лекин Воқифнинг ижодига, дунёқарашига Махтумқули қандай қараганини айтиш қийин. Боқудаги Ширвоншоҳлар саройи, Қиз қалъаси (Марвда ҳам Қиз қалъаси бор), Қорабоғдаги муҳташам мақбаралар, Гулистон кўшки сингари осори атиқалар Махтумқулининг эътиборидан четда қолмагандир.

Буюк карвон йўллари ёқасидаги Ганжа шаҳрига қўниб, Низомий мақбарасини зиёрат этиш ҳам шоирга насиб қилган, дея тахмин қила оламиз. Озарбойжон халқи, бу элнинг анъаналари, турмуш тарзи Махтумқулида муайян таассурот қолдирганлиги шубҳасиз.

Махтумқули Боқуда ҳинд савдогарлари билан учрашди. Ҳиндистон ҳақидаги хотиралари янада жонланди, янгиланди, бойиди.

Божхона тарихига оид ҳужжатларга қараганда, ўша даврларда ҳинд тожирлари Эрон орқали келиб, Боқудан Астраханга ўтиб, савдо-сотик ишларини амалга оширганлар.

Махтумқулининг асосий ниятларидан бири – акаларининг дарагини сўроқлаш эди. Уларнинг Каспий орқали Озарбойжонга

келган бўлиши эҳтимоли ҳақда аввал ҳам айтган эдик. Улар дом-дараксиз кетганидан буён орадан қанча йиллар ўтди. Тўғриси, Муҳаммадсафо билан Абдулланинг юз тузилиши ҳам Махтумқулининг хотирасида тобора хиралашиб бормоқда эди. Вақт ўз ишини қилганди. Аммо, Махтумқули ҳамон акаларининг меҳрли, ўктам овозларини соғинади, уларни бағрига босгиси, суҳбатлашгиси келади.

Олдинда Румистон турибди. Ўзининг бой тарихи билан, азиз-авлиёлари, бетакрор иморатлари билан тарихдан шуҳратли ўрин олган Қадимий Византия тупроғи, эндиликда туркийлар таъсирида ривожланиб, кенгайиб, кучайиб борган, кейинчалик Румистон номини олган юрт турибди. Махтумқули бу юрт ҳақида ҳам кўп китоблар ўқиди. Рум диёри тасаввуф марказларидан бири сифатида ҳам Махтумқулининг тасаввурида нур сочиб турарди.

Хўш, шоирнинг бизгача етиб келган асарларида Румистон ҳақида нималар дейилган?

Юқорида Ҳиндистонни,

Орқада Туркистонни,

Авлиёлар уммони

Ул Румистонни кўрсам.

Ёки:

Уларга бердим саломни,

Сўрдилар соғлиқ каломни,

Шайхи Саид, Мавло, Жоми,

Ул етти султон ичинда.

Ёки:

Ҳақдан раҳмат сепилар,

Иморатлар ёпилар,

Кетсанг, Каъба топилар

Ул Румистонга сари.

Сўнгги банддаги қизиқ бир деталга эътибор беринг: “ёпилар”

сўзи фақат усмонли туркчасида “қурилар” деган маънони беради. “Елдим тут” шеърида ҳам:

Чўлда қолсам ҳеч топмайин кўланка,

Эрам боғи ичра соя булдим тут.

Бу байтдаги “булдим” сўзи ҳам туркча бўлиб, “топдим”, деган маънони беради.

«Оя дўнди» деган шеърида ҳам “қайсар” сўзи учрайди. Туркияда Қайсария, Қайсарли деган жой номлари учрайди. Бу сўз асли юнонча бўлиб, маъмурий бинолар, савдо шохобчалари, устахоналар, омборхоналар, турар-жойлар, ички ҳовлига чиқадиган усти ёпиқ жойларни англатади.

Қайсарияларни бой одамлар қурдиришган (Қаранг: Ж.А.Семёнова. “Ўрта аср Сурия тарихидан” 1990 й. М.). Турк классиклари – миллати бўйича туркман шоирлари Юнус Эмро, Қорачаўғлон ва бошқа шоирлар ижоди билан яқиндан танишиш, тасаввуф ўчоқларини ўрганиш, Мавлоно Жалолиддин Румий мазорини зиёрат қилиш истаги Махтумқулининг қалбида бор эди.

Жалолиддин Румий, Жомий, Алвоний,

Уларнинг жойида мен ҳам кон бўлсам.

Бу сатрлардаги “кон” сўзига диққат қилинг. Кон – “ҳазина”, “маъдан” деган маънода келяпти. Нега бу маънода? Румийнинг, унинг отаси Баҳоуддиннинг, уларнинг атрофида ётганларнинг қабрлари устида, мақбара остонасида кумушдан қопламалар қилинган. Атрофларида куйма кумушдан панжаралар ўрнатилган. Эни бир қулоч, баландлиги бир метрдан кўпроқ, узунлиги ҳам беш-олти метрча чиқади. Буларнинг ҳаммасига қанча кумуш сарфланганини тасаввур қилаверинг. Бу ҳам мавлоно Жалолиддин Румийга билдирилган беқиёс ҳурмат намунаси.

Махтумқули ана шу кумушни кўз олдига келтириб, “кон” – маъдан сўзини қўллагандир? Яъни бу байт билан “мен улар

сингари буюк бўла олмайман, фақат уларнинг қабри атрофини ўраб турган панжара бўлсам ҳам майли”, демоқчи бўлганлиги аниқ кўриниб турибди.

Мана, қадимий Икониум (Кўниё) шаҳри. Уларнинг қарвони бир мадрасанинг ёнидан ўтиб бораркан, йўлбошчи “Мавлоно мана шу мадрасада сабоқ берганлар” деб қолди. Қарвон тўхтагач, Махтумқули бу мадрасага қайтиб, унинг эшигини, ҳар бир ғиштини кўзларига суртиб тавоф қилди.

Кейин тош тўшалган йўлаклардан азон садолари остида юриб бораркан, ниҳоят яшил гумбазли баланд иморат қаршисига етиб келди.

Бу ерда туркий халқларнинг энг буюк фарзандларидан бири Мавлоно Жалолиддин Румий ётибди.

Румий: “Кофирликдан-да, мусулмончиликдан-да ташқарида бир дала бор, у ерда на кофирлар учун жой бор, на мусулмонлар учун”, “умидсизликда ҳам умид кўп”, “Сен нимани кутаётган бўлсанг, ўшасан”, “Адолат – ҳамма нарсани ўз ўрнига қўймоқдир” деган ноёб фикрларни айтган буюк файласуфдир.

Мавлоно Жалолиддин Румий: “душман юзли бўлсам-да, душман эмасман, форсий сўзласам-да, аслим турқдир” деганди. Унинг мозори ёнида олтмиш беш муриднинг хоки қўйилган бўлиб, улар Румий ва унинг отасига бўлган буюк ҳурмат юзасидан шу ерда дафн этишларини васият қилганлар.

Мавлононинг китоб сандиғи ҳам кумуш, бир одам аранг кўтарадиган “Қуръон” китобларининг ҳар бир ҳарфи ҳам кумуш суви билан ёзилган. Унинг сози пардалари ҳам кумушдан, найнинг қоши ҳам кумуш. Қаерлардандир мавлононинг кумушдек тиниқ овози янграгандек бўлади:

Ё аслинг каби кўрин, ё кўринганинг каби бўл!

Бу шиорни қадимий туркманлардан бўлмиш Боязид Бистомий ҳам айтиб кетган (Жума Отаевнинг маълумотларидан).

Махтумқули Мавлоно Румийнинг қабрлари бошида ўтириб, ул зотнинг руҳи покига атаб, Қуръон тиловат қилди. Шу тариқа унинг битта тилаги амалга ошди.

Яшил қуббали мақбаранинг ёнидаги хужралардан чиқаётган дарвишларнинг зикр тушишларига назар ташлади. Улар бир қўлларининг кафтини тепага кўтариб, иккинчисини ерга қаратиб, чир айланганча рақси само қилишар, Яратганга таваллолар қилишарди.

– Аллоҳим, бизга раҳмат назарингни сол, бизга нима берсанг, биз халойиққа берурмиз.

Бир пайтлар бу хужраларда Мавлоно Румий ўз устозлари ва содиқ дўслари бўлмиш Шамс Табрзий билан тунни тонгга улаб суҳбатлар қилишган, рақсу самоларга тушишганди. Шамс Табрзийнинг Мавлонога берган сабоқлари салмоғини бирор тарози билан ўлчаб бўлмайди.

Румий Шамс Табрзийни “менинг қуёшим” деб атаганди.

Махтумқули Кўнёдан Адана тарафга йўл олади. Йўл тоғлар бағрига бориб туташади. Булутлар у тоғдан бу тоғ бошига кўчиб кўнади. Бироз ўтиб, қуёш ботади. Чап томонда, булутлар орасида нимадир ярақлаб кетди. Юлдуз эмас, ҳар қалай, чунки, кеч тушганича йўқ ҳали.

Кўп ўтмай булутлар яна сурилиб, бояги ёғду кўринди. Дафъатан баланд кўкда – тоғ тепасида қалъа, унинг бағрида эса гулхан шуъласи намоён бўлди.

Ҳа, бу баландликда эрк, ҳаловат бор эди. Аммо унга эришиш учун қанчалар машаққат чекишга тўғри келаркин? Махтумқулининг наздида баландликда яшаш жуда катта жасорат талаб этарди. Руҳий баландлик, маънавий юксакликда яшаш ундан ҳам қийин.

Буюк ипак йўли ёқасидаги ям-яшил адирлар орасида жойлашган қасабаларда яшовчи туркманлар билан учрашувлар ҳам Махтумқулини хушнуд этди. Айниқса, бир неча жойда

Додурға номли қишлоқларга дуч келди. У Усманийлар салтанатига ўз номини берган Усмоннинг ҳам аслида туркман эканини эслади. Зотан Румистонда Туркменистонга нисбатан кўпроқ туркман истиқомат қиларди.

Аммо, улуғ ва қудратли Усманийлар кўли остида камбағалликда яшаётган миллатдошларига ким ҳам ёрдам қўлини чўза оларди?

Махтумқули Румистон-Туркия худудига Султон Абдулҳамид Биринчи даврида борган. Салтанат сарҳадларини кенгайтириш, қудратли рус подшоҳларининг шимол шамоллари сингари совуқ ва қаҳрли қарашлари, ҳарбий ҳаракатларига қарши туриш зарурати ҳамма ишдан кўра долзарб аҳамият касб этганди.

Албатта, Махтумқули бу ердаги туркманларнинг ҳам мақсад-муддаолари билан қизикди. Турк-туркманлар бу ерда илдиз отишгани, шунингдек рус-турк муносабатларининг мураккаблашиб бораётгани шоирнинг назаридан четда қолмади.

У биринчи рус-турк уруши пайтида у томонларга борган бўлиши ҳам мумкин. 1783-йилда Қрим учун кураш бошланади. Шу йил Грузиянинг бир қисми Россияга қўшилади. Арманлар ҳам ўз вакиллари Россияга юборишади. 1787-1791 йиллардаги рус-турк урушини эслайлик. 1806-1812 йиллардаги урушда эса, Махтумқули ўз Ватанида эди.

Умуман, Усманийлар салтанати ўз тарихида энг кўп Россия билан урушган бўлса ажабмас. Руслар ҳам ўз навбатида турклар билан бир неча бор урушга киришган.

Махтумқули асосан туркманлар яшайдиган худудларда бўлди. Марказий Осиёдаги жой номлари бу ерда ҳам тез-тез учраб турарди.

Масалан, буюк Қорачаўғлон яшаган жой – Қўзан тоғининг, Нур (Нурота) тоғининг этакларидан Сайхун (Сирдарё) ва Жайхун (Амударё) дарёлари оқиб ўтаркан. Нур тоғининг

Екепинар булоғига туташ қисми эса, қадимий Нисо ортидаги Копетдоғ манзараларини ёдга соларди.

Буюк Қорачаўғлон руҳига Куръон тиловат қиларкан, унинг қисмати ҳам ўзиникига ўхшаб кетишини пайқаб, ҳайратда қолди. Қорачаўғлон Қизилатрек, Қазанжиқ атрофларида дунёга келган, у ҳам Менгли исмли бир қизни севиб қолган, унга уйлана олмагач, жаҳонгашталиқни ихтиёр этган ва ҳозирги Туркия ҳудудларига бориб қолган экан.

*Кўзан тоғидан наслимиз,
Орий туркмандир аслимиз.*

Қорачаўғлон тўқсон олти йил умр кўриб, уйланмасдан дунёдан ўтган.

*Умрим ёт элларда кечар,
Кафтдеккина ерим ҳам йўқ.
Ўтириб дардимни айтгали
Бир муносиб ёрим ҳам йўқ.*

Махтумқули ўзининг ватанпарварлик, ишқий-лирик шеърларида Қорачаўғлоннинг анъаналарини изчид давом эттиради.

Шоир Усманийлар салтанатига борган пайтида, Ҳожи Бектоши Валий мақбарасини зиёрат қилганига шубҳа йўқ. Ҳожи Бектош ҳазратлари Бектошия тариқатининг асосчиси саналади. Ул зот ўзининг ўткир фалсафий қарашларига ҳам эга. Унинг “Қўлингга, тилингга, белингга эҳтиёт бўл” деган насихатини эсланг.

Мазкур ҳазратнинг “Ақл – ойга, маърифат – қуёшга, илм – юлдузга ўхшайди”, деган ҳикмати Махтумқулининг “Юлдуздан йўл ясаб, ойга етишдим” деган сирли сатрларининг очкичи эмасмикин?

Туркман мумтоз адабиётида фақат Махтумқулигина ўз шеърларида Ҳожи Бектоши Валийни ёдга олади.

Махтумқули Румистонда буюк Юнус Эмро ижоди билан ҳам

яқиндан танишди Юнус Эмронинг:

*Келинг дўстлар, танишайлик,
Ишни осон қилайлик,
Севайлик, севилайлик,
Дунё ҳеч кимга қолмас.*

Ёки:

*Биз дунёдан кетар бўлдик,
Қолганларга салом бўлсин, –*

деган мисраларидан Махтумқули беҳабар бўлган деб ўйлайсизми? “Юсуф дея-дея” номли шеъри ҳам Махтумқулининг Юнус Эмро шеъриятидан яхши хабардор эканлигини, унинг шеърларидан баҳраманд бўлганини кўрсатади.

Юнус Эмронинг шуҳратига ишонч ҳосил қилиш учун унинг Жалололдин Румий билан муносабатларини эсга олиш етарлидир.

Махтумқули ўн тўртинчи асрнинг охирлари – ўн бешинчи аср бошларида яшаган Қайғусиз Абдол асарлари билан танишган бўлиши эҳтимолга яқин. Унинг ҳам келиб чиқиши туркманларга бориб тақаларди. У “шатҳия” деб номланган адабий усулда баракали ижод қилган.

*Бизларни дўзахга лойиқ кўрганнинг
Жойи жаннат, тупроги гулзор ўлсун, –*

деб ёзади у ўзининг “Бахтиёр ўлсун” номли шеърида. Яна бир шеърида эса:

Қилдан бир кўприк қурайлик,

Гулим келсин, кечсин дея.

Биз бир чеккада турайлик.

Ботир бўлсанг, сен ўт, тангрим! –

каби шеърлари шуҳрат қозонган. Махтумқули ана шундай шеърлари учун шаккокликда айбланиб, султон фармонига кўра, осиб ўлдирилган Пирсултон Абдолийнинг ижодини ҳам

ўрганган бўлиши керак. Ўша пайтларда унинг “дўзахда олов йўқ, ҳар ким ўз ўтинини ўзи олиб боради” деган ҳикмати анча шуҳрат қозонган эди.

Шу ўринда Махтумқули қандай китоблар мутолаа қилганини бир ўйлаб кўрайлик. Бинобарин, турк дунёси мутафаккирларининг асарлари билан бирга туркман шоирлари асарларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Туркман деганда у дунёдаги барча туркманларни назарда тутгани, турклар ва туркманлар тарихини мукамал даражада ўргангани шубҳасиз. Кўпгина шоирлар форс тилида ижод қилишган бўлсалар-да, улар ўз миллати, она тилини унутмаган. Буни яхши англаган Махтумқули ана шундай устозлар ила фахрланади. Бирок, Махтумқули ўқиган-ўрганган китобларнинг кўпчилиги биз учун сир бўлиб қолаверади.

Махтумқули Усманийлар салтанати ҳудудларига бир мартагина бордимикин? Унинг қаламига мансуб “Давлаталининг” номли шеърининг ярмида мадҳ қилинган “давлати олий”, бу Усманийлар давлати ҳақида эмасмикин? Махтумқули ўз ҳаёти давомида бетакрор зафарлар қозонган Буюк Алп Арслон ҳақида, ўн тўққиз ёшида “Ё мен Истанбулни оламан, ё Истанбул мени олади”, деган Фотиҳ Султон Меҳмет ҳақидаги тарихий ҳақиқатларни билдимикин?

Махтумқули, юз минг саволли Махтумқули! Унинг бизгача етиб келган асарларида нима учун Ўғузхон ёки Қўрқут отанинг номлари учрамайди? Балки, бундай шеърлар бор бўлса-да, бизгача етиб келмагандир? Бу саволларга жавоб ҳам яқин йилларда топилиб қолар?..

Махтумқули Румистондан Макка тарафга йўл олди. Йўл-йўлакай апелсин, мандарин, банан сингари мевали дарахтлар кўпроқ учрарди, бозорларда ҳам хурмо, ёғли жийда сингари мевалар тез-тез дуч келарди.

У ниҳоят араб ўлкасига кириб келди. Ҳар қадамда оппоқ

кийим кийган, қорамтир тусли одамлар унга рўпара келарди.

Махтумқули араб тилининг фасоҳатига ҳар доим тан бериб келарди. Бу тилдан яхшигина хабардор ҳам эди. Араб уйларининг юзи Каъба тарафга қараб қурилганидан манзилни аниқ мўлжалга олиш қийин эмасди.

Туюлар мункиб-мункиб, ер юзининг муқаддас манзили томон илгарилайди. Шом шафағи олдида кўкка бўй чўзган миноралар янада илоҳий манзара касб этади. Ниҳоят кун ботгач, карвон шаҳарнинг бир чеккасидаги карвонсаройга кўнди.

Мана, ислом оламининг энг муқаддас ўчоғи бўлмиш Маккаи Мукаррама! Бу кунга қадар бу муборак шаҳар ҳақида қанча-қанчадан ҳамду санолар ўқилмади, не-не китоблар ёзилмади? Шу кунгача бу тупроққа неча миллиард инсоннинг қадами тегди экан? Бу заминдан қанча-қанча қалблар покланиб кетмади экан?

Махтумқули ҳам сўнгги пайтларда Макка, Мадина, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) билан боғлиқ кўпгина шеърлар ёзган эди:

Етти осмону Ерни

Макон этган бир Аллоҳдур.

Икки жаҳоннинг сарвари

Ул Муҳаммад Мустафодур.

Махтумқули ҳожилик мақомига эришган одамлардан Макка ва Мадина ҳақида жуда кўп эшитганди. Бу нурли шаҳарлар унинг тасавуридаги илоҳий манзиллар билан айнан бир хил чиққанидан ўзи ҳам ҳайратланди. Худди бу заминга аввал ҳам келгандек сезарди ўзини.

У Маккада, Мадинада, Сафо ва Марво тепаликлари оралиғида ҳажнинг барча рукнларини адо этди. Бу муқаддас ерда, Аллоҳга энг яқин маконда у икки тилак тилади: “Ё Аллоҳ, юртимга тинчлик, омонлик, фаровонлик бер! Йўқотганларимнинг ўрнини тўлдир!”

Махтумқули бир неча кундан сўнг Туркистонга қайтадиган карвонга қўшилиб, ўз юртига йўл олди.

Шукур, алҳамдуллиллоҳ,

Жонона кўзим тушди.

Майхонада май ичдим,

Мастона кўзим тушди.

Ёки:

Умматининг мушфиқи, Махтумқулининг манзари

Ул Муҳаммад Аҳмади Мухтори кўрдим шундадир.

Ҳаж зиёрати исломнинг беш асосий устунидан биридир. Махтумқули бу фарзни ҳам адо этиб қайтди. Шу боис у охириги шеърларининг бирида:

Ошиқ Фироқ айтар арзин,

Рўза билан намоз фарзин,

Бу жаҳонда ушбу қарзин,

Жон чиқмайин бериб кетди, –

деган банд учрайди.

Махтумқули ҳожилик унвонини олиб қайтаркан, Ҳалабга ҳам кўниб ўтмадимикин? Бу ердаги буюк Насимийнинг қабрини зиёрат қилмадимикин?

Насимий – шоирлар наслининг шамчироғидир. У Махтумқули учун мардликнинг, покликнинг тимсоли эди. Махтумқули ўз шеърларида уни ҳурмат билан тилга олади. Аммо, нима сабабдандир у тарафга бормади. Кўпгина сабаблар билан бирга, бошсиз, эгасиз, иложсиз қолган элига тезроқ етишиш истаги ҳам бунга бир сабаб бўлган бўлса керак. Энди назарида Махтумқули ғурбатда узоқ вақт қолиб кетса, она юрти яккаланиб қоладигандек туюларди. Араб дунёсига тушиб қолган туркманлар ҳам ўз элидан анча узоқлашиб кетгани, ғурбатдаги бошқа туркманлар сингари ўз юртидан бир мунча бегоналашиб қолганини сезди.

Мана, ўзга юртни босиб олишнинг натижаси. Бир маҳаллар ўз ғалабасидан маст бўлиб, ўша ерда қолиб кетганлар, мана энди, халқдан ажралиб, ўзлигини йўқотар даражага бориб етибди. Ҳар бир халқ фақат ўз юртида, ўз маконида бахтли бўла олади.

*Махтумқули, кезганда,
Ҳалаб, Кайсар тузунда,
Гўзал ёрнинг изинда*

Умримиз зоя дўнди, – деган сатрларга таяниб, қатъий хулоса чиқарганлар ҳам бордир. Аммо Махтумқулини ижодини чуқур ўрганганлар унинг шеърларида Ҳалабга борганини тасдиқловчи руҳни топа олишмайди. Шундай бўлса-да, умидсизликка тушиш керак эмас. Янги шеърлар топилса, янги тадқиқотлар олиб борилса, кўп нарсага ойдинлик киритилиши мумкин.

Катта карвон Эронга кириб борганида, Махтумқули ўша ерда қолди. У Эронда қандай қиёфада кезганини айтиш қийин. Эҳтимол, қаландар-дарвиш ё савдогар қиёфасида юрган бўлса ҳам ажабмас. Нима бўлганда ҳам у Махтумқули бўлиб бемалол айланиб юрмаганлиги аниқ. Агар у Эронда бемалол ўз қиёфаси, ўз исми билан юрганида, қўлга тушиши тайин эди. Ҳаёт Махтумқулига эҳтиёткорлик, огоҳликдан яхшигина сабоқ берганди. Шоирнинг ана шундай хатарли ишга бел боғлагани унинг Менглига бўлган муҳаббати қанчалик юқори бўлганини ҳам яна бир қарра тасдиқлайди.

*Махтумқули Менгли учун жонини ўртага қўйган эди,
Кезиб сан фоний оламда,
Кўзларам, Менгли хон борми?*

Махтумқулининг Эронга келганига яна бир сабаб – акаларининг изини сўроқлаш эди. У оғалари учун ҳам таваккал дея бу юртга қадам босди. Махтумқулининг Эрон сафаридан учинчи мақсади – Эрондаги ички сиёсий вазият, хусусан, ҳукуматнинг туркманлар борасидаги қарашларини синчиклаб

ўрганиш эди.

Албатта, бу сафар қанчалик қийинчиликларга сабаб бўлганини ҳар бир соғлом фикрли одам англай олади. Махтумқули ҳам буни яхши биларди. Махтумқули “таваккалчининг ишини худо ўнглабди” деган нақлга амал қилди.

Бу сафарда у аввало Яратганнинг ўзидан, кейин эса, хоки Эронзаминда ётган Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Умар Хайёмлар руҳларидан мадад тилади.

Унинг Эронда қанча вақт бўлгани, қаерларни кезгани, нима ишлар қилгани аниқ эмас. Менгли, Абдулла ва Муҳаммадсафодан ҳам бирор хабар топдим-йўқми, буни ҳам билмаймиз. Фақат бу ерда Махтумқули қўлга олиниб, қамокқа тушгани аниқ.

Гарчи у “Мен Эронда банди бўлдим” деган гапни айтмасанда, унинг кўпгина шеърлари ана шундай хулоса чиқаришимизга асос бўлади.

Бу ҳақида кўпгина ривоятлар ҳам бизгача етиб келган. Тутқунда туриб ёзилган шеърларнинг аксариятида Эронда яшаб туриб ёзганини тахмин қилиш мумкин.

*Ватанимда хон эдим,
Хонларга фармон эдим,
Дардларга дармон эдим,
Мискинга дўкон эдим.
Жонсизга мен жон эдим.
Найлай, энди бечораман.*

*Кўзсизларнинг кўзи эдим,
Соқовларнинг сўзи эдим,
Эл-юртимнинг юзи эдим,
Севар ёрнинг нози эдим,
Ҳотамтойнинг ўзи эдим,*

Найлай энди овораман.

*Эрам ичра райҳон эдим,
Ватанда зарафшон эдим,
Мард йигитга камон эдим,
Тоз бошинда туман эдим,
Фирогий дер, омон эдим..
Энди эски вайронаман.*

Бу шеър Махтумқулининг ўзига хос таржимаи ҳоли, ички ҳиссиётларининг қалбга сиғмай, ташқарига отилиб чиққан оқими. Баъзилар “бу шеърда Махтумқули шунчаки ўзининг рангсиз ҳаёти, камтаринлиги, хокисорлигини кўрсатмоқчи бўлган” деган фикрни билдиришади.

Йўқ, ундай эмас. Зиндонда ўтирган шоир ўз фикрларга оройиш бериш учун, исёнкор туйғуларга таскин бағишлаш учун, бутун вужудида қайнаб тошаётган илҳом жўшқинликларини босиш учун шу шеърни ёзган.

Бегона элда ўзига ўзи таскин тасалли бермаса, ким беради? Қолаверса, у ўзининг Махтумқули эканини, шоирлигини яшириши керак эди. Дикқат қилган бўлсангиз, юқоридаги шеърда у ўзининг шоир эканини айтмай, шунга яширин ишора қилиб ўтади.

Махтумқулининг тутқунлиги анчагача давом этганга ўхшайди. Сабаби, унинг “Етирмас ҳижрон” шеърида тез орада ҳали озодликка чиқишидан умид қилмаётганлиги кўринади.

*Сахар туриб, Ватан, сени чоғларман,
Гулшанли сарчаман дея йиғларман.
Хушлашиб бу мискин жоним доғларман,
Мақсад-муродимга етирмас ҳижрон.
Фирогий, Ватан деб қон тўқар кўзим,
Боқий қараб турмиш ҳижрона юзим,
Биродарсиз гамда қолдим бир ўзим,*

Баридан тиндирмиш бу золим ҳижрон.

Бу шеър ҳам аввалгиси каби жуда қисқа битилган. Махтумқулининг тутқунликда ёзган шеърлари нисбатан қисқалиги билан ажралиб туради. Уч, беш, нари борса етти бандли шеърлар шоир ижодида жуда кам учрайди. “Саҳар туриб, Ватан сени чоғларман”, “Фироғий, Ватан деб қон тўкар кўзим” сингари шеърларида она юрт соғинчи яққол сезилиб туради. Бу туйғуни Ватандан олисда юрганлар, айниқса тутқунликда кун кечирганлар яхши билишади.

Биродарсиз ғамда қолдим бир ўзим,

Баридан тиндирмиш бу золим ҳижрон, –

деган сатрлар кўп нарсадан хабар беради. «Бариндан» деганда у ҳамма нарсани – Менглини ҳам, у ҳақдаги хаёлларини ҳам назарда тутган, албатта.

Эрон зиндонлари туркманлар орасида энг қўрқинчли жазо маскани сифатида шуҳрат таратган эди. Эронийлар қадимдан ўтроқлашган халқ бўлгани учун, ўша пайтлардаёқ бу мамлакат зиндонлари ҳам мукамал жазо муассасаси сифатида такомиллашиб улгурганди. Бу ҳақда аввалдан эшитиб келган бўлса-да, Махтумқули энди бу “мукамаллик”ни кўзи билан кўриб турарди. Шоирнинг руҳи, беғубор қалби қандай қийноқларга чидади экан? Уни қамчилаган кул қанчалар улуғ инсонга қўл кўтарганини оз бўлса-да англаб етдимикин? Зиндон эшигида мудроқ ё уйғоқ турган посбонлар кимни кўриқлаб турганларини ўйлаб кўрдилармикин? Махтумқули бу тутқунликдан қандай озод бўлди экан? Бу ҳақда ривоятлар ҳам бор, аммо барча асл ҳақиқат ҳалигача маълум эмас.

Нима бўлганда ҳам, Махтумқулидаги ўткир ақл-идроқ, зехну фаросат унинг озодликка чиқишига йўл кўрсатган бўлиши керак, зеро, душманнинг раҳм-шафқат кўрсатганига ишониш қийин. Бинобарин, бу тутқунлик воқеалари ўз даврининг очилмас сирларидин бири бўлиб келаётир.

Бандиликда ўтган йиллар Махтумқулининг ватанпарварлик туйғуларини, ўз халқига бўлган ихлосини, меҳрини янада орттирди, халқи учун қанчалар кераклигини чуқур англаб етишида туртки бўлди. Шу боис, у бутун ижодига қайтадан назар ташлаб чиқди. Аммо қилган ишларидан, ёзган шеърларидан кўнгли тўлмади. Жўшиб қайнаётган илҳомини халққа янада фойдали, янада жўшқин асарлар битишга йўналтириш, руҳан кўтаринкилик бахш этувчи асарларни кўпроқ ёзиши лозимлигини англади.

Махтумқулининг кўзига ижод йўлидан бошқа йўл кўринмасди. Халқнинг ғурурини юксалтириш, уни жипслаштириш, ҳамжиҳатлигини кучайтириш йўлида шеърлар ёзиш керак, деган хулосага келди. Шу кунгача қилган ишларини оз деб билиши келгусидаги ишлари янада кенг қамров олиши учун янги куч-қувват бағишлади.

Махтумқулининг курашлари узоққа мўлжалланган эди. У анчадан бери шеърлари халқ онгида илдиз отиб, ўзгаришлар қилаётганини, тарқоқлик, беқарорликлар изга тушаётганини, ижодининг таъсири туфайли ҳар бир туркман маълум маънода ўзгараётганини ҳам сезарди. Ҳар бир сатрини, ҳар бир бандини бир аскар деб тасаввур қилган шоир эндиликда ўзининг минг-минглаб аскарлари эзгулик ғалабаси учун курашаётганини ҳис этарди.

Махтумқулининг шеърлари баайни чинорга ўхшарди. Чинор илдизи танаси каби улуғ бўлмаса, яшолмайди. Бу чинор ҳам тошни ёриб илдиз отиши керак эди...

Албатта Эрондан қайтганидан сўнг, унинг бахтсизлиги, ғуссалари ортса орткики, камаймади. Энг ёмони – Менглихонни, оғаларини топиш умидининг сўниб бораётгани эди. У йўқотганларини қайси манзилу макондан изласин? Уларни қидириш мумкин бўлган ҳамма жойни излаб келди-ку?

Келинойиси Оққизнинг қалбида милтираб турган умид

учқунлари ҳам сўниб битмаган. У ҳамон эри Абдулланинг чироғини ўчирмай келаётир. Тик этса, эшикка қарайди, шўрлик.

Ўтган асрларда, Ер одам қони билан суғорилган дамларда туркман аёлларининг ана шундай вафодор бўлганлиги – катта қахрамонлик эди. Бу фидойилик олдида бош эгмасликнинг иложи йўқ. Ҳақиқий инсонгина уларнинг бу вафодорлиги қандай қурбонликлар талаб этганини яхши билади. Ахир бу аёллар ҳам бошқалар сингари эркак меҳрини қўмсамайдими, уларнинг ҳам фарзанд кўргиси, жигарпорасига кўкрак тутгиси, бағрига босиб аллалагиси келмайдими? Ахир инсоннинг эҳтиёжларини санаб адоғига етиб бўлмайди-ку?

Бироқ, бу аёллар ана шундай эҳтиёж ва истакларининг барига қўл силтаб, севган ёрларининг йўлига умид билан кўз тикиб ўтираверишган. Туркман йигитларининг мардлиги ҳам аслида аёл садокатидан, вафосидан куч олган эмасмикин? Йигитлар ўлар чоғда ҳам, уйи-ўчоғи дарз кетмаслигига, аёли бошқа бировнинг тўшагига кирмаслигига ишонган ҳолда жон беришган. Бу ишонч эса, аёлларнинг ҳар хил балолардан асралмоғига, эрларининг обрўси, шаънини кўз қорачиғидек сақлашларига бурчли қилган. Эрлар шунинг учун ҳам, ўз аёлларининг вафосини қадрлашган, уларни бошларига кўтаришган. Албатта турли даврларда аёл зотига нисбатан зўравонликлар, тажовузлар ҳам учраб турган, бироқ барибир аёлга нисбатан ҳурмат, муҳаббат барқарор ва устунлигича қолаверган.

Махтумқули ўз халқининг табини пухта ўрганиб бўлгач:

Дунё сўзи ўхшар тузсиз таомга,

Сўз ичинда келин-қиз ҳам бўлмаса, – деган сатрларни битди. У бу мисраларда ана шу вафодор, садокатли туркман аёлини мадҳ этганди.

Туркман аёлларининг вафодорлиги шариат қонунлари орқали ҳам мустаҳкамланган, лекин аёлнинг қалбида вафо, меҳр,

мухаббат, иффат йўқ экан, бу қонунлар елга соврилар-кетарди.

Бу – туркманчиликнинг, туркман эли шу пайтга қадар йўқотмасдан келаётган қадриятларнинг бир кўриниши.

Таъбир жоиз бўлса, туркман тупроғида эртами-кечми энг баланд обида қурилиши керак бўлса, бу албатта туркман аёлига қўйилиши керак бўлган ҳайкалдир. Тарихнинг талаби шу.

Махтумқули умрининг қолган қисмини нимага сарфлаши ҳақида кўп ўйларди. Асосий мақсади – туркманларни бирлаштириш, қудратли давлат барпо этиш истаги амалга ошмаган бўлса-да, бу орзу эртами-кечми барибир ўз ижобатини топишига ишончи комил эди. Чунки у халқининг буюк бунёдкорлик хислатига қаттиқ ишонарди. Бу курашда унинг ўрни қандай бўлади? У қандай хизмат қилса, халқига кўпроқ нафи тегади?

Демак, ҳар қандай вазиятда ҳам ишонч ва умидни йўқотмаслик керак. Махтумқулининг узок мулоҳазалар сўнгидаги хулосалари шундан дарак беради. Ахир нималарга қодир эканингни билиш ҳам валийлик даражаларидан бири эмасми?

Дарҳақиқат, Махтумқулининг замонидан бери қанча ҳукмдор, қанча шоир яшаб ўтмади. Аммо уларнинг кўпчилиги ҳатто тириклик чоғидаёқ унутилиб кетди-ку?

Шеърят, тингловчию ўқувчини ўз тарафига оғдириб бораётган, ота-боболар қонидан қонга сингиб келаётган шеърят. Шоирликнинг ҳатто шоҳликдан ҳам юқори туришига Махтумқули анча эрта тушуниб етганди. Махтумқули замонидан бери қанча хон, қанча султон келиб кетмади. Уларнинг ҳам кўпчилиги ҳозирги кунда унутилган. Шоир Махтумқули эса асрлар ўтгани сари халққа яқинлашиб бораверади.

Эҳ, ҳозир Човдурхон бўлганида эди! Човдурхон Махтумқули учун умрбод армон бўлиб қолди. Човдурхондан кейин бирор

саркарда Махтумқулининг қалбига шунчалик яқин келолмаган эди.

Ниҳоят, Махтумқули энди жаҳонгашталикини йиғиштирди, энди бутун имкониятини ижодга сафарбар этди. Ана шунда у ўз фикр-туйғулари устидан кулди:

*Одам ўгли, ўзинг билмай,
Қадам-қадам отажаксан,
Эгангинг амрини қилмай,
Ўз кўнглингни гуйдажаксан¹¹.
Дунёни қизгин тутмагил,
Ишинг кўр, бекор ётмагил,
Махтумқули, унутмагил,
Кетажаксан, кетажаксан.*

Махтумқули ўз умри мобайнида кўп шоирлар билан ҳамсухбат бўлган. Борди-келди қилган. Бизгача етиб келган асарлари орасида Махтумқулининг Дурди шоир, Маъруфий, Зунубий, Ўрозменгли сингари шоирлари билан айтишувлари бор. Айтишувлар базмларга жон киритиш, мунозара қилиш мақсадида ҳам, устоз шогирдга фотиҳа беришдан аввал синовдан ўтказиш мақсадида ҳам уюштириб турилган. Бунда фотиҳа оладиган шоир йигирма минг байт шеърни ёд билиши шарт қилиб қўйилган. Шу шарт бажарилгач, фотиҳа берилган. Ўша пайтларда оқ фотиҳа олишни бугунги куннинг зиёлилари ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлиш билан тенглаштиришади. Аммо, барибир, булар бошқа-бошқа нарсалардир.

Махтумқулининг Шайдой, Андалиб, Шобанда сингари шоирлар билан ҳам яқин алоқада бўлгани эҳтимолга яқин. Ўн тўққизинчи асрда яшаб ижод қилган туркман шоири Қурбондурди Залилий Махтумқулининг жияни эди. «Фироғий» шеъридаги:

Маматжума дўстим, мулло Залилим, – деган сатрлар ҳам

---

¹¹ Гуйдежаксан – куйдириб-пиширмоқчисан, йўқ қилмоқчисан, деган маъноларда
www.ziyouz.com kutubxonasi

Залилийга бағишланган.

Махтумкулининг юкоридан тилга олинганлардан бошқа шоирлар билан алоқалари ҳақида маълумотлар етиб келмаган. Бироқ, ўша туркман шоирларининг аксарияти, шунингдек қардош халқлар шоирлари ҳам Махтумкулининг халқчил, равон, дилга яқин мисраларига таклидан асарлар бита бошлашган.

Махтумкули тириклик пайтидаёқ ўз мактабини ярата олди.

Буни шоирнинг ўзи англадимикин? Ахир у жуда зийрак эди-ку? Англаган бўлса-да, сир бой бермагандир. У ҳар доим камтарликни йўқотмай келган:

Эшитганлар айб айламанг сўзимга,

Элар каби сўзим уз¹² ҳам бўлмаса.

Бу Махтумкулининг сўзлари.

Бу йилларда Махтумкули қандай турмуш кечирди экан? У туркманнинг одатдаги турмуш тарзига яна кўникиб кетди. Тирикчилик ўтиб туриши учун дурадгорлик, заргарлик билан шуғулланди.

Туркманда бир анъана бор: ҳурматли-обрўли кишиларни хор қилиб қўйишмайди. Экин-тикин ишларига қарашишади, узоқ сафарлардан қайтганларида албатта унга атаб совғалар опкелишади, шеърларини кўчириб олгач, ҳақини тўлаб беришади, тўй-маъракаларда бош-оёқ сарпо билан жўнатишади. Бундай удумлар жуда кўп.

Фақат шундан кейинги кунлар нисбатан ғамгин ўтарди. Баъзан эзгин хотиралар таъсирига берилиб, Махтумкули ўзин ўнглолмай қоларди. Олдинда эса, худди қаҳратон киш мисоли кексалик тиш қайраб турибди. Бироқ кишнинг ортидан барибир баҳор келади. Кексалик-чи?

Ҳар қишининг сўнги баҳор,

Умр сўнгида гап бор!

Аслида бақувват, гавдали одам учун олтмиш ёш нима деган

---

¹² Уз – узун, батафсил, равшан фикрли деган маъноларда.

гап? У баъзида вужудига худди аввалгидек қаерлардандир сирли бир қувват оқиб кираётганини сезарди. Аммо, вақт ўз сўзини айтади. Бир пайтлар кийиб юрган тўнлари энди ўзига сал кенг, узун келиб қолгандек. Ўзида сезилар-сезилмас ўзгаришларни Махтумқули шеърларига ҳам сингдиришга ҳаракат қиларди. Менглини, тириклай йўқолган акаларини кутаверишдан ҳам чарчаганди. Аммо, уларни унута олармиди? Қуйидаги мисралардан унинг ўзини қанчалик ёлғиз ҳис қилганини англаш мумкин.

Менгли хоним, ишқ савдосин унутдим,

Раҳм этар бўлмади, бахтим қародур.

Ёки:

Бир қардошсиз дунёда

Нечук кечар аҳволим?

Мана бу эса, олтмиш ёшида чеккан ҳасратларидан нишона:

Олтмишга азм урди қартайган ёшим,

Раҳм этар бўлмади, бахтим қародир.

Махтумқули юрт ичи ва ташқарисидаги сиёсий вазиятни синчиклаб кузатарди. Албатта у пайтда туркманларда газета ёки ОАВ бўлмаган, янгиликлар оғзаки тарзда тилдан-тилга кўчиб юрган. Рус-турк муносабатларининг кескинлашуви, Исмоил қалъасининг забт этилгани, русларнинг эронликлар билан келишолмай қолгани шоирга аён эди.

Ички аҳвол қандай эди? Бу ўша-ўша ички душман – ички низолар, оғзи олалик эди. Ҳеч бир қабила иккинчисига шафқат қилгиси келмасди – сув учун, ер учун жанжаллар, қасос, уруғ-аймоқчилик можаролари ҳамон давом этарди. Шундай бир пайтда одамлар бирдамлик ҳақидаги шеърларни юракка яқин олиб ўқишар, ўзаро муҳокама қилишар, маъносини чақишга уринишарди. Аммо сўз бошқа, амал бошқа. Устига устак, олдинда яна нималар кутаётганини Махтумқули билмайди.

Нодиршоҳнинг ўлиmidан кейин Эрон инқирозга юз тутди.

Мамлакат бир неча хонликка бўлинганди. Улар бир қилич, бир байроқ остида бирлашгач, катта ўйинлар майдонга келди.

Бу ҳақда тарихчи М.Аннанапасов шундай ёзади: “Эрон феодал хонлик ва бекликлари – қожорлар бошчилигидаги шимолий ҳамда зендлар етакчилигидаги жанубий гуруҳлар ўртасидаги курашлар қожорлар ғалабаси билан якунланди. Оғамуҳаммадшоҳ зендлар сулоласининг асир тушган сўнги шоҳи Лутфалихоннинг кўзини ўз қўли билан ўйиб олди. У зендларни қўллаб-қувватлаган Кирмон халқидан ҳам аёвсиз ўч олди. Ёш-ёш қиз-жувонларни ўз навкарларига тақсимлаб берди. Эркак кишиларнинг эса кўзларини ўйишни буюрди. Аскарлар 20 минг кишини кўзларидан жудо этишган. Ахта Оғамуҳаммадшоҳ фақат Эронда эмас, Жанубий Озарбайжонда, Кавказда, Хуросонда ҳам мислсиз жабр-зулмлар ўтказди.”

Тарихда Ахтагон номи билан шуҳрат қозонган Оғамуҳаммадшоҳ барча шафқатсизликларни туркманларнинг бир тармоғи бўлган қожорлар қўли билан амалга оширган.

Ахтагоннинг кўнглини олиш учун туркманнинг кўпгина хон ва беклари қанчалик тилёламаликлар қилиб, думларини ликиллантишини кўрган Махтумқулининг кўнгли вайрон эди.

Бегайрат хон қўлинда

Элат хорликка тушиди.

У яна бир ҳақиқатни англаб етди: Шоҳларнинг қай бирини олиб қараманг, аксарияти туркман эли ва туркман замини билан алоқадор бўлиб чиқади. Бу нима? Тақдирнинг бир аччиқ киноясими?

Бунга Махтумқули қандай жавоб бергани маълум эмас. Қадимдан шу кунларгача яшаб ўтган туркман ҳукмдорларини санаб чиқиш учун алоҳида китоб ёзиш мумкин. Бунинг учун махсус илмий изланишлар талаб этилади. Масалан Нодиршоҳ туркманнинг афшар уруғидан эди, хинд ҳукмдори Муҳаммадшоҳ эса, туркманнинг баҳорли тоифасидан, ўзбек

Абулғози Баҳодирхон ҳам туркманлар ичида катта бўлган, Муҳаммадҳасанхон туркманнинг қожор тоифасидан, унинг ўғли Оғамуҳаммадшоҳ Эрондаги Қожорлар сулоласига асос солди. Бу сулола Эронда 1925 йилгача ҳукмронлик қилгани маълум. Фатҳали хон лақаби билан танилган Бобохон Оғамуҳаммадшоҳнинг ўғли эди. Бу фикрларни ўз фикримни тасдиқлатиш ёки машҳур шахсларни атайин туркманлаштириш мақсадида айтаётганим йўқ. Биргина Салжуклар ҳаракати Осиё қитъасини ўзгартириб юборгани ва Европанинг келажагигача таъсир ўтказганини таниқли инглиз олими Ж.Саундерс ҳам ёзиб қолдирган. Бундай фикрдаги олимлар оз эмас.

Умуман, ҳозирги вақтда туркманларнинг тўлиқ ёзилмаган тарихи, шўро даврида сиёсатга мослаштириш ниятида чала ёзилган тарих китобларида ноаниқ ўринлар жуда кўп. Бу халқнинг тарихи устида ҳали жуда узоқ изланишлар олиб борилиши керак.

«Ўз тарихини билмасдан, унда аниқ иштирок этмасдан туриб, тамаддунларнинг ҳеч бири тараққий эта олмайди» (Л.Н.Гумилёв. «Қадимги турклар». 1964 й. 340-бет).

Махтумқулнинг, ундан сал ёши каттароқ бўлган Андалибнинг, Шайдойининг ўз даврига қадар бўлган туркман тарихини яхши билганликлари уларнинг асарларида ҳам яққол кўзга ташланади:

Тогдан баланд, янтоқдан паст

Бўлди туркманнинг аҳволи.

Бу Шайдойининг сатрлари.

Мана, Махтумқули нима дейди:

Калла қўйиб солдик хоннинг галасин,

Эшитдик оху зор, мискин ноласин,

Ёки:

Чин Мочинда тахтин қурган,

Эрону Афғонни сўрган,

*Ҳиндистон, Хўтанга борган
Отаниёз хон кўринар.*

Юқоридаги сатрлар нима сабабдан айтилгани ҳақида бир ўйлаб кўринг-а? Бу каби сатрлар Махтумқули ижодида юзлаб топилади. Бинобарин, узоқ тарихимизда ҳали ўрганилиши керак бўлган саҳифалар қанчалик кўп эканини ўйлаб кўраверинг.

Махтумқулига қайтайлик. Унинг ҳаётлигидаги ҳукмронлик қилган энг сўнгги ҳукмдор – Фатҳалишоҳ эди. Фатҳалишоҳ тахтга ўтирганида, Махтумқули олтмишдан ошиб қолганди. Ўтган йилларнинг изи, ҳаётий ва ижодий тажрибалари уни мўйсафидга айлантириб кўйганди. Бу йиллар унинг учун ижодидаги энг сермахсул давр бўлди.

Махтумқули маълум муддат биз бугунги кунда “модерн” деб атайдиган йўналишда ҳам ижод қилгани айни ҳақиқат. Ҳа, Махтумқули жаҳон шеърлятида янги саналган оқимда икки аср аввал сузиб ўтганди.

“Менгзар ҳукмли” шеърини яна бир қайта ўқиб кўринг-а! У қўллаган шеърый ташбеҳлар, санъатлар ҳақида алоҳида китоб ёзиш ҳам мумкин.

Махтумқули аввал ўқиган китобларига, ўз устозларининг илмий қарашларига янгидан тиниқ назар ташлашга вақт топа олди. Махтумқулининг илмий қарашлари ҳам кичик-ихчам мақолалар орқали алоҳида ўрганилди.

Тадқиқотчи Ч.Қулиев Махтумқулининг “Жаҳон пайдо” номли шеъри асосида фикр юритиб, шундай хулосага келади:

“1771 йилда инглиз файласуф-материалисти, таниқли кимёгар, жамиятшунос Жозеф Пристли ўсимликлар ўзларидан ҳаёт учун зарур бўлган, фан учун номаълум бир газни ишлаб чиқаришини тажриба йўли билан биринчи бўлиб аниқлади. Уч йил ўтганидан сўнг эса бу газнинг номи “кислород” бўлиб фанга кирди. Ўз даврининг буюк олими бу фикрлари билан Махтумқулининг ўсимликларнинг “жаҳон ичра жон” яратишга

қодир “дам”и (нафаси, кислороди) ҳақидаги тушунчаларини тасдиқлайди. Бундан шундай хулосага келиш мумкин: шоир ўсимликларнинг табиатдаги муносиб ўрнини белгилаб боргани ва бунинг илмда тан олингани – даврнинг юқори баҳосига муносибдир. Бу хулосага шоир қай усул билан етиб боргани маълум эмас. Бу – Махтумкули даҳосининг буюк илҳоми туфайли дунёга келган жуда улкан илмий кашфиётдир!”.

Бу – буюк шоир ижодидаги ягона илмий кашфиёт эмас, албатта.

Шоирнинг:

Бу не қудрат ишдир – сувдан ўт чиқар?

Ёки:

Уч ҳиссаси далли дарё,

Бир ҳисса ерда минг завго,

Ким биларки, кўҳна дунё

Ё раб, неча ёшиндадир?

Ёки:

Юлдуздан йўл ясаб, оя саташдим,

сингари ҳали инсон онги етиб боролмаган, шоирнинг ўткир ақл-заковати туфайли дунёга инган мўъжизавий мисралар шоир ижодида юздан ошади. Ҳали бизга етиб келмаганлари қанча экан? “Қайдалиги билинмас,” “Учи авлоддан”, “Чиқиб ўтирмиш” каби шеърларидаги сирларни кашф этиш учун бизнинг замондошларимиз ҳали анча бош қотиришларига тўғри келади.

Махтумкули ижоди том маънода сирлар хазинасидир. Бу шарқона анъаналарнинг ўзи хослиги демакдир. Шарқ адабиёти ўз сирлари билан ҳам жозибали, сеҳрлидир.

Мумтоз адабиётимиз билимдонларидан бири Ҳиммат Какажон ана шундай сирлардан бирини “Учи авлоддан” шеъри мисолида қуйидагича шарҳлайди:

Араб алифбосида 28 та ҳарф бор. Бироқ, қадимги туркман

адабиётида лом ва алиф қўшилмасидан юзага келган “ло” бирикмаси ҳам битта ҳарф ҳисобланади. Адабиётда араб ҳарфлари худди ниқоб ёпинган аёл сингари жуда кўп сирларни ўзида жамлаган. Шу боис, шеър “Не ўн беш аёлдир...” деб бошланади.

Араб алифбосида ҳарфлар (28 та ҳарф) ўздан олдинги аниқлик артикли билан қўшилиш-қўшилмаслигига қараб, 14 тадан икки гуруҳга – шамсий ва қамарий ҳарфларга бўлинади. Бундан ташқари ҳарфлар нуқталар бор-йўқлигига кўра яна икки гуруҳга бўлинади. Шу боис мумтоз адабиётга бундай ҳарфлар гуруҳи “ҳомилали ва ҳомиласиз аёллар”, “холли ва холсиз аёллар”га ҳам бўлинади.

Шоир биринчи сатрда ёзади:

Не ўн беш аёлдир, ортмас фарзанди?

Бу ўн беш аёл – 15 та нуқтасиз ҳарф демак. Булар: алиф, ҳе, дол, ро, син, сод, то, айн, коф, лом, мим, вов, хо, лом-алиф, йо.

Яъни бу ҳарфларнинг тепасида битта ҳам нуқта йўқ. Агар нуқта қўйилганда ҳам маъноси ўзгармайди. Нуқтаси бўлмагани боис бу ҳарфларнинг “фарзанди ортмайди”, сўз ясамоққа кучи етмайди, улар “қисир” ҳарфлар.

Шоир ўн беш нафар “ниқобли (ёпинчиқли) аёлларнинг”, яъни ҳарфларнинг ичинда уч нафар сўз ясовчи, ҳомила кўтариб, фарзанд, насл, авлод яратишга қобил аёл (ҳарф) бор, дейди. Улар “алиф”, “вов”, “йо” ҳарфларидир.

Учи эгиз, ўн тўрт эрур пайванди.

“Уч эгиз” деганда алиф, айн ва ҳамза назарда тугилади. Бу ҳарфлар бир нечта товушни (а, и, у, о, э, ў) ифодалашни мумкин. 1) “Алиф” – а, э, ä, е. 2) “айн” – а, и, о, у. 3) “ҳамза” – а, о, ў, э.

“Ўн тўрт эрур пайванди” деганда эса, араб алифбосидаги шамсий ҳарфлар назарда тугилади. Араб тилида олдидан келган -ал артиклини ўзгартира олган ҳарфлар шамсий ҳарфлар дейилади. Масалан тафсир сўзида ал- қўшилса, у ат-тафсирга

айланади (масалан: ан-нур, ас-салом, аз-Замахшарий, ар-Розий). Шамсий ҳарфлар “ал” артикли келган ерда олдидаги ҳарф билан боғланиб, ассимиляциялашади, яъни “л” ҳарфи тушиб қолиб, изидан келган шамсий ҳарф билан пайвандланади (боғланади) “никоҳланади”, жуфтлик ҳосил қилади, эр-аёл бўлади.

Ул не жимовъ айлар, не чиқар ёддан?

“Жимовъ” арабчадан “қовушиш”, “бирлашиш” демакдир. Яъни юқоридаги ҳарфларнинг бирлашиш қоидалари ёд олингач, у одамнинг эсидан чиқмайди, дейилмоқчи.

Ул не махлуқ, кўк юзига қўнарлар?

Булут кўкда учиб-қўниб юради.

Гоҳи униб, ер юзига тинарлар.

Осмонда учиб-қўниб юрган булутлар гоҳ туман, гоҳ қор, гоҳ ёмғир, гоҳ киров кўринишида ерга тушади (тинади). Улар ҳам худди ҳарфлар сингари тўкнашиб, бирлашиб, ерга нам берадилар.

Ул не одамзотдир, бир от минарлар.

Денгизчиларнинг бир нечтаси эшкак эсиб, елканли кемаларни бошқараётганини кўз олдига келтиринг. Бу елканли кема (от)нинг узангиси (ўрни, таянчи) сувдан сузиб кетиши, жилови (кучи) ел (бод)га боғлиқ. Шоир ана шу ҳолатни назарда тутганди.

Мудом сайр қилар, ул тўрт тенги-тўш,

Бўлар андин жумла олам юзи хуш.

Тўрт фасл бир-бирининг ортидан келиб, айланиб юрса, оламдаги барча жонли ва жонсиз мавжудотларнинг ҳаёти давом этади

Ул тўртдан бири бор, мудом сабзапўш,

Калласи муздандир, аёғи ўтдан.

Тўрт тенгдош – баҳор, ёз, куз, киш. Улар орасида сабзапўш, яъни ям-яшил юрадигани — баҳор. Баҳор эса, муз яъни қишдан бошланиб, ўтга, (оловга), ёз ойларига уланиб тугайди.

Ёхуд шоирнинг китоб ҳақидаги мана бу чистониға эътибор беринг.

У кимдир, яланғоч, ғариб ўтирмиш,

Овозсиз оламға сўзин етирмиш.

Оғзин очиб ўзин ғамға ботирмиш,

Сўрсанг хабар берар сенға ҳар зотдан.

Буюк шоир араб тили ва ёзувини етарлича билганлар учун аёллар (харфлар)нинг сирларини бирин-сирин, андиша ва истиҳола билан очиб бераётганға ўхшайди.

У ушбу шеъри орқали халқни билим олишға, саводхонликка ундайди, шоирона сатрлари билан ўз ўқувчисини сеҳрлаб олади. Харфларни сирли аёлларға ўхшатиб, “оқил эрнинг фаҳми етар бу сўзға” дея, ўқиш, ўрганиш, билиш, ихлос этиш унчалик қийин эмаслигини таъкидлайди. “Ҳожат эрмас хабар олмоқ устоддан”.

Сиз унинг “Яшил зумуррад” шеърини ҳам яна бир карра ўқиб чиқинг-а?

Шунингдек, шоир ҳамма билганлари шеърға сиғмаслиги, бунға шеъриятнинг имкони етмаслигини, асосийси – шеърларини илмийлаштириш фикридан йироқлигини айтиб ўтади.

“Махтумқули фош айласанг сирингни..” шеърисида ана шу ҳолат назарда тутилган бўлса, ажаб эмас.

Шу боис ҳам Махтумқулини “Сирлар хазинаси” деб атаймиз.

Махтумқулининг олимлигини шоирлигидан устунроқ дейдиганлар ҳам топилади. Адабиётшунослар эса, унинг ижодини энг аввал шоир сифатида ўрганишади. Қолаверса, илм ва шеърият бир-биридан у қадар йироқ тушунчалар эмас. Ана шундай мулоҳазалар Махтумқулининг селда оқиб кетган, қизилбошлар ёқиб ташлаган китоблари орасида илмий асарлари ҳам бўлса керак, деган мулоҳазани ўртаға чиқаради.

Махтумқулининг илмий қарашлари, ишлари ҳақида ушбу

саҳифаларда муфассал ёзиш шарт эмас. Махтумқули илм-фанга ҳар қанча меҳр қўйган, илмий иш билан шуғулланган бўлса-да, уни шуҳрат осмонига олиб чиққан куч – энг аввало, шеърят эди.

Махтумқули ҳар жиҳатдан комилликка етишган инсон эди. Ўз даврида замондошлари уни оқил, донишманд, билимли инсон сифатида ҳурмат қилишар, ҳатто энг обрўли уламолар ҳам у бор мажлисда сукут сақлашни авло кўришарди. Бу ўз халқининг шоирига кўрсатган эҳтиромидан дарак эди.

Халқ Махтумқулини ҳар қанча юксакка кўтарса, у ўзини шу қадар хоксор тутди, камтарлигини йўқотмади.

Кўнглим, наст тутгил ўзингни,

Фоний дунё ўтар-кетар.

Ёки:

Йўл устида ўлсам, йўлга отсалар,

Розиман устимдан босиб ўтсалар,

Махтумқули дея отим тутсалар,

Кўрган кўз жўрт отар эшитар қулоққа.

ёки:

Аввал Махтумқули, ўзинг тузатгил,

Ўзингни сен ўзгаларга кўз этгил,

Оз егил, оз ётгил, сўзинг оз этгил,

Маънисиз суҳбатни чўзмоқ не даркор?

Ёки:

Билмаган, сўрганлара айтинг бу мискин отимиз,

Асли гўркез, юрти Атрек, оти Махтумқулидир.

Ёки:

Махтумқули, бенаво, бечора андалиби,

Бир парча гам даврони бўлмиш анинг насиби,

Йиғилса, қилмас чора, унга даҳрнинг табиби,

Ҳар мажлисда, суҳбатда, шод айланг биз гариби,

Эй ёронлар, ёд этинг, хайри дуода бизни!

Шоир ижодидан бундай мисолларни истаганча келтириш мумкин. Кўриб турганингиздек, Махтумқули ўз жilовини ўзи тортиб, ўз қамчиси билан ўзини савалаб юрганлардан эди. Бу хислат унга отасидан ўтган, сўфийларнинг, тарикат аҳлининг энг муҳим хусусиятларидан саналарди.

Бу ҳам озодликнинг бир кўриниши. Агар шайтон оралаб, бу шарт бузилган тақдирда, шартни бузган одам бир умр афсус чекиб ўтган. Буни Махтумқулининг ҳаёти мисолида ҳам кўриш мумкин. Эсингизда бўлса, у ўз тилаклари ижобат бўлмагани учун, мискину бечораларга, ғарибу ғураболарга ёрдам беролмагани учун Яратганга илтижо қилганди.

На дарвишман, на мулла, на сўфий аҳли дастор,

Ёки:

Шарр ишим беҳаддир, гуноҳим кўндир,

Сен ўзинг кечиргил ё Зулжалолим,

Ёки:

Кўрқув, умид ўртасинда ҳайронман,

Тонгла машҳар, ё раб, не бўлар ҳолим?!

Ёки:

Фирогий дер, йўқ дунёга ҳавасим,

Якка динда бўлиб қолди ихлосим.

Ёки:

Ҳақ сўзина инонмасдим мен доим,

Ҳижрондан тутубдур карвонсаройим,

Ғафлат билан ўтиб ҳар куним, ойим,

Умрим юзин бақо тутиб борадир.

Ёки:

Ерим йўқ, айрилиб борарга сендан,

Ёки:

Дунё қайғуси бирла, бўлди қаро бахтим қон,

*Охиратни унутдим, елдим-юугурдим ҳар ён.
Бир дардга уланибман, сийнамда эрур пинҳон,
Топилгайми сўрашсам, ё раб, бу дардга дармон,
Билган давосин айтар ҳар бандаи мусулмон,
Билдим, топмас иложин юз йил ўтирса Луқмон,
Тилим бермас тилакка, кўнгил юз минг паришон,
Лутф айлагил, ё субҳон, ҳасрат била борди жон,
Барча мушкул ишларим сен ўзинг айла осон,
Худоё, мен не осий, шарманда қулинг бўлдим?!*

Ёки:

*Сен нечук Махтумқули ёмонлигинг унутмадинг,
Гоҳи-гоҳи золим ўлдинг, кўрганингдан қайтмадинг,
Гоҳи-гоҳи сўфи бўлдинг, ҳеч ҳаромдан тотмадинг,
Билмадим сен қайси бўлдинг, белли бир иш тутмадинг,
На сипоҳийлик билан бўлдинг, на муллолик билан?*

Бу сатрлар унинг ҳар доим ўзига танқидий кўз билан қараб келгани, ўз айбларини яшириб ўтирмаганига мисол бўла олади ва шоирнинг умр бўйи ҳаётнинг моҳиятини излаб яшаганини яна бир қарра тасдиқлайди.

Китоб очиб, анча динга дуч бўлиб,

Ислоҳ қайси, Қуръон қайси, билмадим, – сатрларига яна бир назар ташланг.

Махтумқули динга қайтадан юз тутган бўлса-да, динни тесқари тушунтирадиган, ўз манфаати йўлида ҳар қандай пасткашликдан қайтмайдиган дин пешволарини танқид қилишдан чекинмайди. Сабаби, у бирор зотни Одамдан, Одамзоддан баланд қўймади. Шоирдаги ана шундай майл ва истаклар инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган байтларни дунёга келтирди.

Шу алфозда Махтумқули етмиш ёшнинг остонасига ҳам бориб қолди. Қариллик унинг ҳар қадамида, ҳар нафасида ўзини билдира бошлади. Қадди букилиб, тишлари сийраклашди.

Ўзидан ўтганини ўзи билиб юрган шоир бу шафқатсиз ҳақиқатни қандай қабул этди экан? На илож, табиатнинг қонуни шундай!

Албатта, дард ёмони – қарилик! Махтумқулининг кексалиги бошқаларникига қараганда ўзгачароқ кечмоқда. Чунки у шоир, унинг хислари бошқаларникидан фарқли. Умрининг ҳар қадамида жудоликка учраб, ахири ёлғиз қолган шоир учун кексалик икки карра машаққатли эди.

“Қариган чоғида ёш қиладиган” фарзанди ҳам йўқ. Уйқусиз кечалари суҳбатлашиб ётадиган ёстиқдоши ҳам йўқ. Шукур, ўлганингдан кейин ортингдан йиғлаб қоладиганлар бор. Буларнинг бари инсон учун жуда муҳим нарсалардир.

Умрининг бу даврида шоирнинг аҳволи руҳияси унинг шеърларида ҳам яққол акс этади. Унинг биргина “Бахтим қародур” номли шеърини ўқиганингизда, шоирнинг қанчалик бахтсиз эканини яна бир карра англаб етасиз.

Ҳамроҳим йўқ, бориб сиррим очарга,

Дардимни айтарга, ўтим ўчарга,

Ёки:

Тогимда банд олди селлар,

Кетди ҳушим, эгри беллар,

Махтумқули айтар, эллар,

Изимда зурёд қолмади. –

сингари сатрлар бу даврда кўплаб битилди.

Бироқ, нима бўлганда ҳам Менгли унинг тасавурида кўз ўнгида ойдан ойдин, кундан ёрқин бўлиб қолаверди.

Менгли қизнинг узугига

Тошлар қўйсам қумуш билан.

Бироқ, Махтумқули шахсий бахтсизлигини эл-юрт кулфатидан, ҳозирги тилда айтсак, ижтимоий бахтсизликдан устун қўймади. Ҳолбуки, бу икки бахтсизлик ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлиқ эди. Махтумқули эл-юрт фожиасини ўз

кулфатидан юқори кўяр, у йиғлаганда ҳам эл дарди билан йиғларди.

Аввал айтганимиздек Махтумқули ўз ҳаётида кўрган сўнги ҳукмдор – Эрон шоҳи Фатҳалишоҳ, отаси Оғамуҳаммадшоҳ ўлдирилганидан кейин, тахтга ўтиргач, жуда кўп қаршиликларни енгиб ўтишига тўғри келди. Фақат 1801 йилдагина у йирик салтанатни ўз қиличи остида бирлаштира олди. Шундан сўнг янги хунрезликлар бошланади. Тарихчиларнинг шаҳодат беришича, Фатҳалишоҳ туркманларга ниҳоятда қаҳрли қараган. 1774 йилда амакиси Ҳусайнқулини туркманлар ўлдиргани учун улардан қонли ўч олишга қарор қилади. Тўғрироғи, бу баҳона эди, холос. Чунки, туркманлар Фатҳалишоҳ учун катта хатар манбаи эди. Шу боис, уларнинг попугини пасайтириш учун ана шу баҳонани ўйлаб топади.

Ўзингникини енгиласан, негаки унинг заиф ва кучли томонларини яхши биласан. Қолаверса, ўша пайтларда туркманлар орасида тарқоқлик, моддий қийинчиликлар авжига минган эди. Буни ҳийлагар Фатҳалишоҳ назардан қочириши мумкин эмасди. Шунингдек, бу пайтда туркманлар руслар билан савдо-иқтисодий, ҳарбий соҳалардаги ўзаро муносабатларни йўлга қўйгани уни ташвишга солиб қўйганди (Рус подшоҳи ва ҳарбийлар уларга умид билан кўз тикиб борган туркманларга қандай муносабатда бўлгани ҳақида кейинроқ тўхталамиз).

1796-йилда Россиянинг Эронга қарши куч тўплаш бошлагани туркманларнинг қалбида ўча бошлаган умид шамчироғини қайта ёқди. Рус саркардалари ҳузурига бир қанча туркман оқсоқоллари элчи бўлиб боришди ва Оғамуҳаммадга қарши курашда ёрдам беришларини айтишди. Албатта, рус дипломатлари эртами-кечми туркманлар улардан ёрдам сўраб боришлари, шунда бошқа чораси ҳам йўқлигини яхши билишарди. Туркманларнинг ночорлик юзасидан ана шундай йўл тутиши руслар учун айтиш мумкин эди. Руслар Эрон ва

Усманийларнинг ҳам бир ёқадан бош чиқаришларидан кўрқишар, икки давлат ўртасидаги қарама-қаршиликлар ҳам русларнинг фойдасига хизмат қиларди. Туркманлар Эронни тезроқ қўлга олиш учун жуда қулай имконият ярата олардилар. Қолаверса, туркманларнинг ўта жасур ва баҳодир жангчилар эканлиги азалдан равшан.

Фатҳалишоҳ ёки Бобохон туркманларнинг бирлашаётгани, руслар билан иттифоқ тузаётганини англаб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Қандай бўлмасин, бу иттифоқнинг яралишига йўл қўймаслик керак!

1801 – 1802 йилларда Фатҳалишоҳ озмунча туркманни қиличдан ўтказдими? Халқ унинг бу хунрезликларини унутгани йўқ. Бу зулмлар туркманларни кўрқитиш ўрнига уларнинг ғазабини юз чандон оширди.

Бу хил жабру-ситамларга гувоҳ бўлган Махтумқули жим қараб тура олармиди? 67-68 ёшлардаги мўйсафид учун бу қонли воқеалар худди илон чаққандек таъсир қилди. У золим шоҳга қарши қандай қуролни кўтариб чиқса экан? Унинг яғони қуроли эса – СЎЗ эди. Шоир ҳеч нарсани ўйламасдан Фатҳалихонни танқид остига олди. Бу шеърлар Махтумқули ижодидаги энг ҳақиқатгўй, жасоратли, ўткир мисралар эди. Жўшқин сўзлар ортида шоирнинг оташин қалби ҳам яққол кўриниб турарди. Шоир бир шеърида шоҳга тик боқиб, ундан адолат талаб қилади, бегуноҳ тўкилган қонлар ҳисобини сўрайди ва ҳукмдорни гуноҳкорларга нисбатан қаттиққўл, бегуноҳларга эса шафқатли бўлишга ундайди. Шеърни ўқиш асносида шоир бу мисраларни ўз ўлимини бўйнига олиб ёзганини сезиш қийин эмас. Қолаверса, Махтумқули Оғамуҳаммадни ҳам, Фатҳалини ҳам яқиндан таниган-билган бўлса керак. Зотан ҳар иккала шоҳ асли туркманлар қавмидан, узоқ муддат туркманлар ичида яшаган эди. Тўғриси, уларни аслида туркманлар одам қилганди.

Шоҳнинг исми Фатҳали. Шеърда эса “Фаттоҳ” исми тилга

олинади. Фаттоҳ исмли шоҳ ўтмаганини тарихчилар жуда яхши билишади. Менинг тахминларимга кўра, Махтумқули Фатҳалишоҳга нисбатан нафратини сездириш учун ҳам унинг исмини атайин бузиб айтган бўлиши мумкин. Балким, халқ орасида Фатҳалишоҳнинг Фаттоҳ деган лақаби ҳам бўлгандир. Ҳар қалай “фатҳ” ва “Фаттоҳ” сўзларининг ўзаги бир.

Яна бир гап: бу шеър шоирнинг араб алифбосидаги кўлёмаларидан эмас, тилдан тилга ўтиб, оғзаки тарзда етиб келгани ҳам бироз шубҳа уйғотади. “Бу шеър Махтумқулига тегишли эмас, у Фатҳалишоҳга етиб бормаган”, деган қарашлар ҳам йўқ эмас.

Бу сингари шеърлар кўплаб илмий ва адабий давраларда вақти-вақти билан муҳокамаларга сабаб бўлиб келмоқда. Бу табиий ҳол. Зеро, ҳақиқат баҳсларда туғилади, дейдилар.

*Эрон, Турон энди қўлинг остинда,
Сургил энди бу давронни сен, Фаттоҳ!
Кулли туркман ўйнар чўлинг устинда,
Тўкма, билгил, ноҳақ қонни сен, Фаттоҳ!
Бу кун шоҳсан, эрта гадо бўларсан,
Элдан, кундан, диндан жудо бўларсан,
Бир кун жонинг чиқиб, фидо бўларсан,
Қозонмишсан кўп гуноҳни сен, Фаттоҳ!
Ёки:*

*Фирозий, дард айтиб, дардда ёнмали,
Қон ютиб, бу золим Фаттоҳ қонмали,
Ўзим тирик, кўрган ўлик сонмали,¹³ –
Йўқса, ўлдирар бу дostonни ул, Фаттоҳ.*

Такдир Махтумқулининг асарлари бошига не кунларни солмади? Эҳтимол шу сабабдан бу шеър оғзаки тарзда бизгача етиб келгандир? Аниқки, ўша даврларда Махтумқули бу хусусда, бу руҳда жуда кўп ёзган. Зотан буюк шоирлар ўз

---

¹³ Сонмали – санайди, шундай деб ҳисоблайди, деган маъноларда.

даврининг руҳини тез илғай олади.

Оғзаки шеърлар тилдан-тилга, элдан элга ўтиб таркала бошлади. Махтумқулининг аввалги шеърларини ўқиганлар кейингиларини куйга солган бахшиларнинг оғзидан эшитганлар бу асарларга қалбларининг тўридан ўрин беришган.

Кўнгил уйига меҳмон келиб турса яхши, меҳмоннинг қадам узилса, уй эгасининг кўзлари нигорон бўлади. Эзилган, хўрланган, топталган, илиги сўрилган юртнинг иложсизликдан, ички низолардан тўйган халқнинг сабр косаси лиммо-лим эди. У ўз ғамини ўзи ейишга мажбур эди. Бунда эса, Махтумқулининг асарлари ўзига хос ўрин тутди. Бу асарлар халқнинг ёлғиз овунчи ва умидига айланганди. Демак, озми-кўпми кўзда тутилаётган ғалаба Махтумқули билан боғлиқ эди.

Кимдаким XIX асрдаги туркман тарихини диққат билан ўрганса, ўша давр манзараларида, ҳаётида Махтумқулининг чақириқ ва даъватлари қанчалик катта аҳамият касб этганини англаб етади. Ҳатто 1881 йилда, асрнинг энг қонли урушларидан бирида туркманлар жисмонан енгилган бўлсалар-да, руҳан мағрурликни кўлдан бермаганлари шоирнинг исёнкор даъватлари миллат онгида қанчадар томир отганини кўрсатади. Албатта, Гўктепа жанги – бу алоҳида суҳбат. Ҳали бу воқеаларгача орада кўп муддат ётибди.

Асрнинг бошларига қайтайлик. 1801-1802 йилларда Фатҳалишоҳ тарафидан амалга оширилган туркманлар қирғини юзасидан граф Зубов Бокуда Озодхон бошчилигидаги туркман вакиллари билан музокаралар ўтказди. Шундан сўнг рус императорининг турли даражадаги фуқаролари: савдогарлар, денгизчилар, ҳарбийлар, руҳонийлар... туркман халқининг келгусидаги тақдири, халқнинг ички ҳаётини пухта ўргана бошлашади. Ана шу музокаралар пайтида туркманларни Эронга қарши гижгижлашади. Кўп-ўтмай, 1804—1813 йиллар мобайнида давом этган Рус–Эрон уруши бошланади. Русларнинг

бу ҳаракати туркман оқсоқолларида қондошлари бўлган қожорларнинг мағлубиятига нисбатан умид уйғотади. Туркмансахро, Астробод, Мозандарон туркманлари бу борада иттифоқ туза бошлашади. Бунда эса, русларнинг хизмати катта бўлганди. Улар “агар туркманлар Эронга қарши юриш қилса, биз қурол-яроғ юборамиз, керак бўлса, аскар ҳам юборамиз” дея очиқ-ойдин айтади. Бу ваъдалар халққа жуда катта таъсир қилган. Озарбайжоннинг руслар қаламрави остига олиниши ҳам туркманларда янгича майлларни пайдо қилади. 1803 йилда Манғишлокдаги туркманларнинг бир қисми рус ҳукуматидан бошпана сўрашади.

Халқнинг бу тахлит ҳаракатлари Махтумқулида истиқболга бўлган умидни кучайтиради. У халқининг яширин куч-қувватига, чексиз иродасига асло шубҳа қилмасди. У эсини танибдики, бева-бечораларни ҳимоялаб, муҳтожларга ёрдам кўрсатиб келди. Кўнглига сингиб кетган бу муқаддас туйғулар ўз асарларига ҳам кўча бошлади. Афғонистонлик таниқли олим ва шоир Абдулло Бахтоний Хидматгорнинг ҳақли тарзда таъкидлаганидек, Махтумули ҳеч бир шеърини эл-халққа қарши бўлган одамларга бағишламади. Шу боис, у умрбод ижод кўзгусини покиза сақлаб келди.

Эсингизда бўлса Махтумқулининг отаси Давлатмамат Озодий “Ваъзи Озод” асарида:

*Гар фақирлар бўлмасайди, дунёда,
Бас ҳалок бўлгайди бойлар, эй дада! –*

деганди. Ана шу руҳни Махтумқули ҳам ўз асарларига сингдириб борди. У қирқ ёшга кирганида бошида минг ғавғо барқ урарди:

*Ғарибда сон йўқдир, маърака кўрмас,
Ҳақ севса ҳам иқболина мол бермас,
От миниб чопса-да, манзилга бормас,
Кўп кўзладим, ажаб айём келмади. –*

сатрларида ўзининг ички туғёнларини, эътирозларини, орзу ва армонларини баён этди:

*Ғариблар от миниб тепса, эшакдир,
Давлатлилар эшак минса от бўлар –
сингари,
Фуқаролар гоҳо инсон саналмас,
Ғариб, сен кезарсан қуруқ ном билан! –
сингари:*

*Ғариблик бир дарддир – одам ўлдирмас,
Ўлдирмаса, тирикликда кулдирмас, –
сингари,*

*Сулаймонсан, чумолини эшитгил,
Сўзини тинглагил, жавобин айтгил,
Ҳоким бўлсанг, кундек элга нур тутгил,
Оқарда сув, ё эсарда ел бўлгил! –*

сингари шеърлар Махтумқулининг илҳом чашмасидан сизиб чиққан.

Етим-есирларни кўллаб-қувватлаш, ожизларга марҳамат кўрсатиш қадимий анъаналардан. Махтумқули ҳам шу йўлдан юрди, шу йўлни кенгайтириб, узайтирди. Натижада ана шундай гўзал асарлар дунёга келди. У ўз шеърлари билан ўксик кўнгиللарга малҳам қўйди, уларга таскин ва умид бағишлади.

*Ғам чекма, ғариб одам,
Беклар, шоҳлар қолмаслар.*

Ёки:
*Махтумқули, ғарибларнинг кўзёши,
Тоғларни ёндириб, эритар тоши,*

Ёки:
*Золимлар хор бўлар, қолар оёқдан,
Ғариб, сен йиғлама, шердек бўларсан!*

Кўриб турганингиздек, таскин бериш бошқа-ю умид

уйғотиш бошқа. Ундаям бу умидни Махтумқул сингари буюк шахс уйғотса, унинг одамларга қанчалик таъсир қилишини ўлчаш осон эмас. Бу умид барча туркманларга, хусусан марказий осиелик туркийларга нур сепилгандек таъсир қилгани шубҳасиз. Бундай кудратли сатрларни эшитганлар, Махтумқулининг ижодига ҳақиқий маънода мухлис бўлиб қолардилар.

Айтилган фикрнинг маъноси янги бўлса-да, уни янгича тарзда баён этишда гап кўп. Махтумқули бу ишни уदдалай олгани учун, асрлардан-асрларга ўтиб келаётган фикрларни ўзига хос ифодалаб бергани учун ҳам буюқдир. Махтумқули ўзидан аввал яшаб ўтганлар ҳақида дилга яқин, ширин бир тилда, халқчил услубда ёзгани учун мухлислар кўнгилдан муносиб жой олди. Уч асрдирки у ана шу буюк мақомни сақлаб келаётир.

Халқнинг аҳволи ҳар қанча ёмонлашса-да, Махтумқули унга бўлган муҳаббати, ихлосини камайтирмади. Бу фурсатда бўлса, туркманларнинг Эронга қарши бирлашуви кучайган, ўзаро низолар, гина-кудуратлар четга ирғитилиб, бирдамлик, ҳамжиҳатлик ғояси барчани ўзига торта бошлаганди. Русларнинг туркманларга кўмак бериши ҳақида хушxabар туркманлар орасида қанчалик тез ёйилган бўлса, эронликларни шу қадар ташвишга солиб қўйганди. Айрим маълумотларга кўра, йирик душман билан юзма-юз қолган эронликлар инглиз ва французларга мурожаат қилган бўлиши эҳтимол.

Шундай фурсатда, тарихчилар ёзганидек, гўкланглар 1813 йилда ёз ойларида эронликларга қарши отландилар. Уларнинг ён тарафидаги яна бир туркман қабиласи – ёвмутлар ҳам бу кўзғолонга қўшилади.

Саид Муҳаммад Юсуф Султон деган бир дарвиш олдинга чиқади. У ҳожи бўлгани сабабли туркманлар унга алоҳида ихлос кўрсатиб, уни ўзларига бошчи қилиб сайлашганди. У кўпни

кўрган, тажрибали инсон эди. У Россияда, Хитойда, Хиндистонда, араб ўлкаларида ҳам бўлган, энг сўнгги манзили эса Туркмансәхро эди. Умуман, бу мураккаб, турфа табиатли инсон ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. У ҳақда бир инглиз романида ҳам, эрон манбаларида ҳам маълумотлар учрайди. Шундай бўлса-да, ҳожининг тарихи, ҳаёт йўли тўла ўрганилмаган ёхуд унга бир тарафлама баҳо бериб келинган.

Кўзғолон кучайгани сари русларнинг мадад бериши ҳақидаги ваъдаларнинг ижроси ҳам кечикмоқда эди. Бу кўзғолонда ташқи кучларсиз ҳам туркманларнинг кўли баланд келди. Дастлабки ғалабалар кўлга кирди. Махтумқулининг машҳур “Туркманнинг” радибли ғазали ҳам шу даврларда дунёга келган.

“Туркманнинг” шеъри шоирнинг барча умидларини ўзида акс эттиради.

*Ул марднинг ўғлидир, марддир падари,
Гўруғли оғаси, сархушдир сари,
Тогда, тузда қувса сайёдлар, тири
Ола билмас, йўлбарс ўғли туркманнинг.
Сархуш бўлиб чиқар, жигар доғланмас,
Тошларни синдирар, йўли боғланмас,
Кўз бошқага тушмас, кўнгил ағланмас,¹⁴
Махтумқули – сўзлар тили туркманнинг.*

Туркман халқига бир неча асрлик дастур даражасига етган бу асарнинг ўша пайтдаги таъсирини-ку қўя турайлик, бугунги аҳамияти ҳақида ҳам узоқ суҳбатлар қуриш мумкин. Бу шеърни ўқиганинг сайин унинг янги-янги маъно ва мазмунларини англаб бораверасиз.

Бу шеър кўзғолончиларнинг қалбига малҳам, билагига куч берди. Уларни жангга шиддат билан чиқиб, ҳожининг ҳам ана

---

¹⁴ Ағланмоқ – ушланиб турмоқ, ҳаялламоқ. Бу ерда, ўйланиб ҳам турмасдан, зудлик билан ҳаракатланади, деган маънода.

шундай ғайрат билан кўзғолонга бошчилик қилишига кўзи етган рус генераллари эски ўйинларини бошлашди. Кавказ кўшинлари бош кўмондони Н.Ф.Ртишевнинг, генерал Ротгоффнинг ўз қўл остидагиларга берган буйруқлари, кўрсатмалари туркманларга ваъда беришдан аввал ҳаракатланиш керак эмаслигини кўрсатади. Улар ҳожини кўзғолончиларнинг раҳбари сифатида тан олишади. Ротгофф унга 1813 йилнинг 13 августида мактуб юборади. Мактубда: “...мен сизга албатта ҳарбий ёрдам бераман” деган сўзлар бор эди. Бечора хожи эса, бу ёлғонга лаққа учиб, Александр Биринчи ва Ротгофф номига мактуб йўллайди. Мактубни Россияга Қиётхон, Суюнхон ва Хўжақилич учови олиб кетишади. Айрим маълумотларга қараганда, Александр биринчининг туркманлар билан шартнома тузиш нияти ҳам бўлган.

Рус генераллари турли ваъдалар билан туркманларни қўлга олган, уларнинг кўмагида ўз кучларини кенгайтириб, Эрон-рус музокараларини пишитиб олишган. Бу қопқонни эса табиийки, туркманлар пайқашмаган, чунки улар дипломатияда ҳам тўғрилик, ростгўйлик йўлидан боришганди.

Туркман вакиллари Каспий соҳилларига етган пайтда ҳам Эрон-туркман тўқнашувлари давом этарди. Махтумқули эса, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида жўшқин шеърлар ёзарди. Кексайиб, сондан чиқиб қолган вужуддан бундан бошқа яна нимани ҳам кутиб бўларди?

Унинг бу шеъри энг сўнгги асарларидан эди. Шеърни ёзганидан сўнг, ўзининг ҳам анча енгиллашиб, бўшашиб қолганини пайқади. Кексаликнинг энг соф туйғулари, энг сўнгги куч-қуввати ана шу шеърдан жой олди. Бу шеър – неча йиллардан бери очилиб-ёпилиб турган илҳом дафтارينинг энг сўнгги саҳифаси бўлди:

Қўрқа-қўрқа аянч аҳволга тушдик,

*Тақдир ҳар не бўлса, кўрилсин энди.
Фикр қозонида қайнадик-пишдик,
Тегма, ул жўш уриб, қорилсин энди.*

Ёки:

*Ўтирманглар кампир, ёшлар тул бўлиб,
Қолманглар, туркманлар, элга тил¹⁵ бўлиб,
Рақиб аҳли мусулмона қул бўлиб,
Бари Сўнгутоққа сурилсин энди.*

*Фирогий юз тутар туркман элина
Душман қўл урмасин қизил гулина,
Дўстлар, бизни охиратнинг селина,
Ғарқ этмасдан рақиб қирилсин энди.*

Кўзғолончилар орасида бошига силкмасини¹⁶ қошларигача кийиб олган, оқ соқоли кенг кўксини ёпиб турган, кўзларидан ҳамон қатъият учкунлари чакнаб турган Махтумқулини кўз ўнгингизга келтиринг. Унинг эгнида бир маҳаллар оталар кийган оппоқ яктак. Овозида ҳам ўша ўктамлик жаранглайди...

Қолманглар, туркманлар, элга тил бўлиб!

Бу сатрларда жамланган чуқур маъно ва мазмунни ким инкор эта олади? Бу сатр икки юз йил аввал ёзилгани учун эскириб қолган, деб ким айтади? Бу сатр бугунги кунда ҳам ҳеч бир туркман учун ўз аҳамиятини, кадр-қимматини йўқотгани йўқ.

Кўзғолончиларнинг ватанпарварлик руҳи турли тоифаларни, хусусан гўклангларни, ёвмутларни бир-бирига яқинлаштирди. Улар куч ҳамжихатликда эканини тушуна бошлагандилар. Уларнинг ғалабалари тарих саҳифаларида куйидагича муҳрланиб қолган: “Шу жангда Ҳожининг ўзи шахсан кўп қахрамонликлар кўрсатди. Биринчи бўлиб, ўзи отини қамчилаб жанг майдонига чиқди, кўлига найза олиб, душман устига

---

¹⁵ Тил бўлмоқ – гап-сўз бўлмоқ.

¹⁶ Силкма – туркманларнинг бошга кийиладиган миллий кийими.

отилди. Гургоннинг чекка худудларига боргунча отининг жilовини тортмади. Унинг ортидан йўлга тушган туркман баҳодирлари ҳам жуда кўп қахрамонликлар кўрсатишди. Улар хужумга ўтиб, шахзоданинг кўшинларини тор-мор этишди. Душманнынг аксарият навкарлари кўркқанларидан ўзларини дарёга отиб, ҳалок бўлишди”. Жанг ниҳоясида Ҳожи Саид Муҳаммад Юсуф кўксидан ўқ еб шаҳид бўлади.

Фатҳалишоҳнинг ўғли, Астробод ҳокими Муҳаммадқули Мирзо бошчилигидаги кўшин икки марта туркманлардан қақшатқич зарбага учраб, енгилади. Буни Н.Ф. Ртишев ҳам тасдиқлаган (*М.Аннанепесов. Махтумқули ва унинг замонаси. Ашх. 1990 йил.*).

Бу тўқнашувларда туркманлар инглиз,француз куруллари билан уришмагани аниқ. Аммо, инглиз ва француз аскарларига қарши уришгани эҳтимолдан холи эмас.

Аслида курул эмас, юрак жанг қилади.

Денгиз ортига музокара учун кетганлардан ҳам то хануз хабар йўқ эди. Ваъдани қуюқ қилган рус генералларидан ҳам ёрдам келмади. Ҳожининг вафоти кўзғолончиларнинг ҳам руҳини тушириб юборди. Кўп ўтмай музокарага кетганлар тарвузи қўлтиғидан тушиб қайтиб келишди. Чунки, рус генераллари уларнинг илтимосини қондириш ўрнига, “энди Эрон билан курашни бас қилинлар, сизлар расман Эронга бўйсунасизлар” қабилида кўрсатма беришганди.

1813 йилнинг октябрь ойида имзоланган Гулистон шартномаси Эрон–рус урушига қўйилган нуқта бўлди. Музокараларда Эрон вакили сифатида иштирок этган Мирзо Абдулҳасанхон руслардан туркманларга ҳар қандай вазиятда ҳам ёрдам бермаслик ваъдасини олди. Аслида Гулистон шартномасининг асосий шартларидан бири ҳам шу эди. Бу хоинона ва маккорона битим туркман халқи учун жуда фожиали аҳамият касб этди. Шу тариқа рус давлати билан алоқалар узок

муддатга кесилди. Халқнинг рус ҳукуматига бўлган ишончи йўқолди. Қолаверса, 1732 йилда ҳам худди шундай ҳодиса юз берган, ўша пайтдаги Эрон–рус шартномасига кўра, туркманларнинг қадимий Гургон вилояти Эронга қўшиб берилганди. Бу ўзгаришлар Махтумқулининг аҳволи руҳиясига таъсир қилмаслиги мумкин эмасди.

Русларнинг эронликлар билан битим тузиши ҳақидаги хабар кўзғолончиларни тамомила эсанкиратиб қўйди. Яна ўртага шайтон оралади. Кеча Эронга қарши елкама-елка туриб жанг қилган туркманлар орасида низо чиқди. Бугун бу жангчилар бир-бирига қарши қилич суғурди. Қахр-ғазаб уларни инсонийлик туйғусидан чиқарди. Ҳатто улар бир-бирининг бегуноҳ оиласига, ёш болаларига ҳам қилич кўтаришгача бориб етди.

Аслида бундай воқеалар туркман тарихида биринчи марта бўлаётгани йўқ. Бироқ, Эронга қарши кўзғолон пайти турли қабилаларнинг бир ёқадан бош чиқарганини кўрган Махтумқули ўзини нақадар бахтиёр ҳис қилганди! Кўп ўтмай, яна бундай биродаркушликнинг бошланиши уни даҳшатга солди. Ахир бундай ортиқ яна қандай шармандалик бўлиши мумкин?

У ички қирғинбарот тўқнашувлар бўлаётган Абасар чашмаси худудларига аранг етиб олди. Атрофда гулдек йигитларнинг каллалари думалаб ётганини кўриб, шоирнинг қалби пароканда бўлиб кетди.

– Тўхтанг! Нималар қияпсиз? Эсингизни еганмисиз? Бир-бировга қилич сермаш – эрликдан эмас! Тўхтанг!!!

Махтумқулига ҳеч ким қулоқ осмади. Унинг хитоби билан ҳеч ким қиличини қинига солмади.

– Қария, бошингдан ажрашни истамасанг, бу ердан йўқол! – дея бақирди жангчилардан бири. Унинг ҳайқириғи қилич ва қалқон садоларига қоришиб кетди.

«Йўқол! Йўқол!».

Қони қизиган туркманни ҳеч бир куч тўхтата олмаслигини Махтумқули унутди. Қондошларини тўхтатиш учун қилган барча ҳаракатлари ҳавога учди. У Аллоҳга тавалло қилмоқ учун қўлларини кўкка кўтарган чоғида беҳосдан орқага қалқиб кетди.

Қонли чашма бўйида буюк Махтумқулининг йиллар давомида не-не мусибатларга чидаб келган жабрдийда юраги уришдан тўхтади. Тўғрироғи, туркманлар ўз қавмидан бўлган буюк шоирнинг юрагини ёрдилар.

Ўн биринчи асрда Ибн Сино “ҳали дунё файласуфларни тушуниши учун вақт бор” деганди. Ўша вақт XIX асрда ҳам етиб келмаган эди. Махтумқули замоннинг зулмат қаъридан ўз номусини, кадр-қимматини поклигича олиб чиқа олди. Унинг умр йўли бемаврид боғланди. Йўқса, ўтган саксон йил ичида ажал унга озмунча ҳамла қилдими? Душманлар бир неча бор унинг жонига қасд қилишди.

Шоир анча йиллар аввал, ҳали қирққа ҳам кирмаган пайтлари “*Умр суриб, кун кўрмоққа, саксон йил фурсат истарам*” деган хоҳиши ниҳоят амалга ошди. Махтумқули бу оламни бир зурёдсиз тарк этди.

Уйнинг тўрида ётган марҳумнинг бир ёнида синглиси Зубайда, икинчи томонида унинг ўғли, ёш шоир Залилий ўтирибди. Балки ўша дамда олисларда бу фожеани қалбан ҳис этиб, Менгли ҳам кўзёш тўккандир?

Махтумқулининг жасадини ҳам Оқтўқайда, Мулла Давлатмаматнинг ёнига дафн этишди. Бутун умр ҳаёт ва ўлим ҳақида ўйлаган, улар ҳақида гўзал шеърлар битган шоир ер остида кирди-кетди.

Парку тўшакка умр бўйи бежавотир ястанмаган вужуд қора ер бағридан кўним топди. Махтумқулининг вафотидан сўнг, унинг бой ва бетакрор ижоди туркманларнинг миллий ўзликни англаш жарёнида, босқинчиларга қарши бир ёқадан бош чиқариб курашишда жуда катта ўрин тутгани ҳақиқат.

Махтумқулининг тириклик чоғида юзаган келган ижод мактаби унинг ўлимидан сўнг, ўн тўққизинчи аср иккинчи ярмида янада равақ топди. Шоир ва унинг тенгдошлари – Шайдой, Андалиб изидан Залилий, Маъруфий, Сайдий, Муллаанафас, Камина, Мухтожий сингари шоирлар етишиб чиқди.

Умуман, Махтумқулининг туркман ҳаётига, Марказий Осиё халқлари маданиятига қўшган ҳиссаси беқиёсдир.

Махтумқулининг энг катта хизмати шундаки, у ўзининг теран миллий руҳдаги асарлари билан, ўзининг покиза, соф сиймоси билан туркман халқини тарқалиб, бўлиниб кетишдан асраб қолди. Бу баландпарвоз гап эмас, бу фикримизни исботлаш учун жуда кўп далиллар келтиришимиз мумкин. Ўз навбатида халқ ҳам Махтумқулини севиб, уни ардоқлаб, дил тўрида асраб келди. Махтумқули туркман халқи учун пайғамбаримиздан (с.а.в) кейинги ўринда турадиган азиз инсон десак адашмаймиз. Уни кўпинча “ҳазрати Махтумқули” деб номлашлари ҳам шундан.

“Махтумқули ҳаётлик чоғида ҳам ҳозиргидек обрў-эътибор топа олдимикин?” деган савол кўпчиликини қизиқтиради. Ҳозиргидек эътибор қозонган бўлиши мумкин эмас. Бунинг биринчи сабаби: Махтумқули ҳаддан ташқари тўғрисўз, покиза инсон эди. Ҳалол ва тўғри инсонларнинг эса дўсти кам бўлади.

Тўғри сўз тукқанингга ёкмайди, дейишади. Махтумқули бўлса, ҳеч иккиланмасдан, танқиднинг ўткир пайконини энг аввало ҳукмдорларга отди (*Шоҳларда қолмади ҳукми адолат*), хон ва бекларга отди (*Бегайрат хон қўлидан, тушиди элат шу ҳолга*), қозиларга отди (*Пайғамбар ўрнида ўтирган қози. пора учун қўлин оча бошлади*), эшон-муллаларга отди (*Эшонларни ҳар эшикдан топарлар*), такаббурликдан, ўзини йўқотган қўйган кимсаларга отди.

Ана шундай тўғрисўзлиги, аччиқ тили Махтумқулини ҳар қадамда душманларга дучор қилди. Унинг оёғи остида чоҳ

казганлар кўп бўлди. Бу табиий эди. Оддий, фақир одамларнинг аксарияти эса уни ўзига яқин биларди.

Махтумқули ўз душманларини тез фарқлай оларди. У қаерда бўлмасин ноҳақликка қарши исён этарди. Аммо, асосий курашни ўзига, нафсига қарши олиб борди.

Бу ҳаёт – аслида ўз-ўзинг билан курашиб яшамок демакдир.

У ёлғизликка жуда эрта ўрганди, ёлғизликнинг инсон камолотидаги ўрнини ҳам тез англаб етди.

Махтумқулидан: “Бахт нима?” деб сўрашганида, у ҳамиша “соғлом туғилиб, соғлом ўлиш” деб жавоб қайтарарди. Ана шу сўзларига алоҳида эътибор қаратинг.

Эътибор қилсангиз, кўпчиликнинг буюқлигини унинг ўлиmidан кейин эътироф этишган. Чунки инсон тирик экан, у ҳар қанча буюқ бўлса-да, атрофидаги айрим одамлар ундан ўзларини каттароқ олишга, ютуқларини инкор этишга тиришиб келишади.

“Мушкул будир: сўзлашганда тенг бўлар”.

Буюқлар ҳамиша буюқ қаршиликларга учраб келишган.

Махтумқулининг ҳаётида мураккаб вазиятлар, ечими йўқдек туюлган муаммолар оз бўлмади. Унинг ширин жонига қасд қилганлар ҳам бўлди. Қуйидаги сатрлар ҳам буни исботлайди:

Махтумқули, ортга олгил ўзингни,

Аниқ бил, ўярлар икки кўзингни,

Тингловчи йўқ, зое қилма сўзингни,

Энди сендан хабар олар бўлмади.

Ёки:

Бир ҳақдан ўзгаси ёғийдур, ёғий...

* * *

Шоир дунёдан ўтганидан сўнг орадан кўп вақт ўтмай, 1833 йилда шимолий Хуросонга саёҳат қилган поляк ёзувчиси ва

олими А.Л.Ходзко-Борейко Махтумқулининг шеърларига қизиқиш билдирган илк европалик бўлди. У халқ ичида юриб, Махтумқулининг ҳаёти ҳақидаги ривоятлар, унинг тилдан-тилга кўчиб юрган шеърлари билан танишди. Шоирнинг эл ичидаги шуҳрати Ходзкони бефарқ қолдирмади. У Махтумқулининг уч шеърини сўзма-сўз таржима қилиб, 1842 йилда Лондонда чоп этилган “Оммавий форс шеъриятидан намуналар” номли китобига киритди. Ходзконинг буюк поляк бастакори Шопен, машҳур ёзувчи ва миллий озодлик ҳаракатининг фаолларидан бири бўлган Адам Мицкевич билан яқин алоқада бўлганини назарда тутсак, Шопен ва Мицкевич ҳам Махтумқули ижодидан хабардор бўлган дея фараз қилишимиз мумкин.

И.Березин, Ф.Бакулин сингари олимлар ҳам ўз илмий ишларида Махтумқули ижодига мурожаат қилганлар. Венгер олими Ҳерман Вамбери 1863 йилда Марказий Осиё мамлакатларида бўлиб, кейинчалик Махтумқулининг 31 шеърини нашр қилдиради. У шоирнинг ҳаёти ва ижодига илмий жиҳатдан ёндашганларнинг биринчисидир. Вамбери ўша пайтдаёқ Махтумқулининг миллий шоир эканлигини таъкидлайди. “Махтумқулининг китоби туркманлар ичида Қуръондан кейинги энг кўп ўқиладиган иккинчи китоб мақомига эришади” дея башорат қилганди у ўз саёҳатномасида.

Саёҳатчининг ўша саёҳатлар ҳақидаги хотираларининг қўлёзмаси айти пайтда Венгрияда сақланади. Махтумқули девонлари хатотлар томонидан кўчирилиши баробарида XX асрнинг бошларида турли шаҳарларда тошбосма усулида ҳам кўпайтирила бошлайди. 1913 йилда шоирнинг қариндошларидан бири бўлган Аннақурбон Охун Махтумқули мозори бошида шоир ўлимининг юз йиллиги муносабати билан элга ош берган.

Ўша даврларда бошлаб Россиялик шарқшунослар ҳам Махтумқули ижодига қизиқиш билдира бошлайдилар. Заки Валиди Тўғон, А.Самойлович, Е.Бертельс, В.Бартольд сингари

буюк олимлар Махтумқулини дунёга танитишда катта хисса кўшдилар. Олимларнинг таъкидлашича, туркман адабиётшунослигида Махтумқули ижодини тадқиқ қилиш 1915 йилдан бошланган. “Закаспийская туземная газета” нашри 1915 йилнинг 3 апрелида туркман адабиётшунос олими Мулла Хожалининг “Махтумқули” мақоласини чоп этган.

1926 йилда Б.Кербобоев ва Б.Бердиев Махтумқулининг салмоқли бир жилдлик тўпламини чоп этишади. Шундан сўнги воқеалар, айниқса, “пролеткульт” (пролетарная культура)чиларнинг “янги адабиёт” ҳақидаги сохта тушунчалари ўнглаб бўлмайдиган зиёнларни келтириб чиқаради. Шу даврларда туркманларни бошқа ўлкаларга мажбуран кўчириш яна кучаяди, жуда кўп зиёли, маърифатли, дунё кўрган одамлар ҳам ўз юртдан айро тушади. Улар билан бирга кўплаб қўлёмалар, қадимий китоблар ҳам мамлакатдан олиб чиқиб кетилади. Динга қарши кураш ҳаракатлари ҳам туркман халқининг миллий маданиятига қақшатқич зарба берди. Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида уйдан араб ёзувидаги китоб чиққан одамларни ҳам ушлаб олиб кетиб қамаганлар. Шу боис кўп одамлар уйдаги эскича китобларин кўмиб сақлашга ёки сувга оқизиб, ёқиб юборишга мажбур бўлганлар. Бу ҳақда таниқли олим А.Аширов шунда ёзади:

“Ҳақиқатан, исталган қишлоққа бориб, оқсоқоллар билан суҳбатлашсангиз, улар ўттизинчи йилларда минглаб китоблар шу тариқа кўмилганини, ёқиб юборилганини айтишади. Бундан ўн йилча илгари Керки томонлардан бир оқсоқол менга хат юборган эди. Унда ёзилишича, оқсоқол 30-йилларда Қарриқалъа туманида ишлаган экан. Бир гал Жежирс қишлоғига (ҳозирги Қизиларвот туманига қарайди) борганида, Махтумқулининг невара-жиянлари масжиддан шоирнинг шахсий кутубхонасига тегишли китобларни опчиқиб, ёқмоқчи бўлиб турганининг устидан чиқиб қолибди. Ўшанда у одамларни бу ишдан

қайтарган. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, ўша қишлоққа бориб, ўша китобларнинг тақдири билан яна қизиқади. Афсуски, уй эгалари барибир ўша китобларни ёқиб юборишган экан...

Қанчалар аянчли факт! Мен ўзим шу қишлоқдан бўлсам-да, бу маълумотдан беҳабар эканман. Лекин ҳамқишлоқларимдан Махтумқулининг қанчадан қанча китоблари тоғдаги ғорларга ташлаб келингани, йўқотилгани ҳақида эшитгандим. Бу китобларнинг қолган-қутганлари олтмишинчи йилларгача сақланиб қолганини айтишади. 1980-йилларнинг бошида Қарриқалъа туманининг халқ таълими бўлими мудирини Сўфи Ўразов бизга ўттизинчи йилларнинг ўрталарида чегарадан олиб ўтилган икки қоп қўлёзма тоғ ковакларида бекитилгани, ўша одамларнинг бири ҳозир ҳам тирик эканини айтиб қолди”.

Ўша маданий талончилик даврида Махтумқули савдо буржуазиясининг вакили сифатида айбланган. Қурбон Қулиев деган бир одам Махтумқулини аямай қоралаб чиқади. Ҳатто бу хусусда “Махтумқули – савдо буржуазиясининг идеологи” номли махсус бир китоб ҳам ёзади.

1940 йиллардандан кейингина Махтумқули шахсига тош отиш камайди. Кейинчалик унинг шеърлари рус ва бошқа тилларга таржима қилина бошлади. Таниқли рус шоири А.Тарковскийнинг, Шенгелининг Махтумқули асарларидан рус тилига қилинган таржималари ҳозирги пайтга қадар энг яхши таржималар сирасига киради.

Махтумқули асарларини инглиз тилига таржима қилишда Юсуф Азмун ва машҳур инглиз шоири Брайан Олдиснинг ҳиссаси катта бўлди. Махтумқулини яқиндан танигач, Брайан Олдис “Инглизларнинг Шекспирига фақат биргина шоирни ёнма-ён қўйиш мумкин. Бу –Махтумқули” деганди. Машҳур қабардин-болқор шоири Қайсин Қулиев “Биз Махтумқулини наинки туркман шеърляти, балки дунё шеърлятининг Эльбруси деб биламиз” деганди. Профессор И.С.Брагинский “Махтумқули

ўз она тилини бадий адабиёт тили даражасига олиб чиққан буюк шоирдир” дея баҳо берганди. Дунёнинг энг буюк адибларидан бири бўлган Чингиз Айтматов эса, “Туркистонда ўн саккизинчи аср Махтумқули шеърляти асри бўлди” деб айтган. Украиналик ёзувчи Павло Тичина: ”Махтумқули ҳақиқатга хизмат қилиш учун қатъий бел боғлаган садоқатли шоирдир” дейди. Олим А. Гажиев “Шарқнинг деярли бирор шоири ижодида давр образи Махтумқулидаги сингари етакчи ўрин эгалламаган” деб ёзади. Олим А.Ўразов “Махтумқули ижоди – туркман халқининг тавсифномасидир” дейди. Буюк рус шоири ва таржимони А.Тарковский “Лермонтов шеърляридаги исёнкорлик, Державин асарляридаги шиддат, Тютчев шеърляридаги теранлик, Пушкин поэзиясининг кенг қамровлигини бошқа тилларда ифода этиб бўладими? – деб ёзади ва бу унсурларнинг барчасини маълум даражада Махтумқули шеърлярида учратиш мумкин эканини айтади. Махтумқули шеърлярини рус тилига сўзма-сўз таржима қилган ва мақолалар ёзган улуғ олим З. Муҳаммедова “Махтумқули... дунёга камдан-кам келадиган идрок ва истеъдод сохибляридан биридир” деганди. Н.Аширов бўлса, “туркман адабиётини дунё саҳнасига чиқарган шоир Махтумқулидир” дейди.

Умуман, Махтумқули шеърлярининг таржимаси ҳақида гап кетганда, бу асарларни таржима қилиш жуда машаққатли эканини таъкидлаш ўринли. Унинг ижодий-маънавий меросидан жаҳон халқлярини баҳраманд этиш ишляри тинимсиз давом этаётир.

Махтумқулининг тан олинган каноник портретини машҳур рассом Ойхон Ҳожиев 1947 йилда яратган. Рассомнинг кейинги ижодий ишлярининг асосий қисми ҳам Махтумқулига бағишланган. Махтумқули ҳақида кўплаб кинофильмлар, адабий асарлар, саҳна ишляри, ҳайкаллар, гилам-портретлар яратилган бўлса ҳам, халқ ўз сеvimли шоирининг комил сиймосини ҳали-

хануз, бундан кейин ҳам ташналик билан кутаверади.

Дунё маданиятида Махтумқули шахсияти, ижоди ҳозир ҳам тўла англаб етилгани йўқ. Балки, биз ўзимиз Махтумқулини дунё маданиятига тўла танитиб улгурмаётгандирмиз? Ҳақ сўздан ясалган гавҳарнинг (А.Отажонов) эртами-кечми дунё маънавиятидаги даҳолар шодасидан ўрин олишига шубҳа йўқ.

Ҳар бир даврнинг, ҳар бир жамиятнинг Махтумқулига яқинлашган, уни бу ёки у даражада тадқиқ қилишга киришган даври бўлади. **Биз ҳам ўзимизнинг маънавий камолотимиз даражасини Махтумқули сиймосига қай даражада яқинлигимиз билан ўлчасак тўғри бўлар.**

Шу ўринда яна бир ҳақиқатни ҳам тан олиш ўринли: **дунёда Махтумқули асарлари энг кўп нашр қилинадиган мамлакат – бу Ўзбекистондир.**

«...Агар пушкиншунослар бўлмаганида эди, Пушкин бизнинг энг севимли шоиримизга айланмасди», деган эди атоқли рус олими Д.Лихачёв. Ҳозирда мавжуд бўлган кўчирма кўлёмаларни илмий жиҳатдан ўрганишда, нашр қилишда, бу асарлар ҳақида илмий-оммабоп асарлар ёзиш борасида муайян ишлар қилинган бўлса-да, ҳали олдинда жуда кўп юмуш турибди. Бинобарин, туркман махтумқулишунослигида М.Кўсаев, Б.Гарриев, Охундов-Гурганли, Г.Муллие, Г.Чариев, Д.Нуралиев, У.Абдуллаев, Х.Дурдиев, А.Мередов, Б.Кербобоев, А.Мулкаманов, А.Аширов, К.Отаев, Г.Назаров, Г.Гелдиев, А.Бекмуродов, Юсуф Азмун сингари ўнлаб заҳматкаш олим, шоир, адиб ва зиёли инсонларнинг хизматларини ҳам ёдлаб ўтиш жоиздир.

Махтумқули энг сирли шоирлардан бири. Унинг фалсафасини тўлиқ ёки ўқувчини қаноатлантира оладиган даражада очиб бериш ҳали ҳеч кимга насиб этмаган. Туркий маънавият дунёсида етарлича шухрат қозонган Ҳожи Бектоши Валий номининг Махтумқули ижодида қайта-қайта учрашининг

Ўзи ҳам шоирнинг кенг дунёқарашидан бир дарак. Бир сирни тадқиқ қилиш учун бошқа сирларни ҳам ҳал этиб ўтиш керак бўлади. Масалан, шоирнинг: “*Юлдуздан йўл ясаб, оя саташдим*” деган машҳур сатрини эслайлик. Аслида юлдуз баландда, ой эса бизга яқинроқ ерда туради. Шунинг учун юлдузлар ойдан кўра кичикроқ кўринади. Бизнингча, тасаввуф сирларидан беҳабар одам бу сатрнинг тагига етолмайди. Тасаввуфда, хусусан, Ҳожи Бектоши Валий таълимотида илм – юлдузга ўхшатилади. Ул зотнинг бир ҳикматлари бор: “Ақл – ойга, маърифат – кунга, илм эса – юлдузга ўхшайди”. Шоир “илмдан йўл ясаб, комил ақлга эга бўлдим” демоқчи эмасмикин?

Яна бир шеърига эътиборингизни қаратаман:

*Икки минг уч юз оғоч аҳли ислондир,
Ироқ, Озарбойжон, Мисрдир, Шомдир.*

*Хуросон, Форс, Базиркўҳда тамомдир,
Йўл бўлгунча қолмақолдир бу дунё.*

Ёки:

*Махтумқули, кел, қўй, бу баланд йўлни,
Айтсанг ҳам, ҳеч кимса шионмас ҳали.*

Ана шундай сирли сатрларни ўқиб, хайратда қоламиз. Саволлар қуршовида қоламиз. Жавоблар ҳам ҳаялламайди. Аммо, уларнинг ҳеч биридан кўнглимиз таскин топмайди. Ҳа, Махтумқули ана шундай, ҳозирча сирли бўлиб кўринаётган сатрларга бой шоирдир.

* * *

Махтумқули ижодини ўрганиш масаласида кўпгина тўсиқларга, қийинчиликларга дучор бўлса-да, шу кунгача танлаган йўлидан қайтмай, катта ишлар қилган бир олим ҳақида айтиб ўтмасдан иложим йўқ. Бу инсон – филология фанлари номзоди, доцент Аширпур Мередовдир. 1988 йилда олимнинг

дастлаб Сафар Аҳалли билан ҳамкорликда ёзилган, 512 саҳифали “Туркман мумтоз адабиёти луғати” чоп этилган эди. Шундан сўнг А.Мередов Махтумқули асарларининг изоҳли луғатини ҳам тайёрлашга киришди. Жуда катта қийинчиликларга қарамай, бу шарафли ва савобли ишни муваффақиятли уदдалайди. Бу уч жилдли қимматли кўлёзма узоқ йиллар чанг босиб ётди. Охири уни Махтумқули жамиятининг ҳисобидан Қозоғистонда нашр этириш борасида музокаралар ўтказдик. Аммо, бу иш ҳам самарасиз тугади. Кейин эса, эронлик туркман, халқаро Махтумқули мукофотининг соҳиби, мухтарам Муротдурди Қозидан илтимос қилдик. Рози бўлди. Китоб кам нусхада босилса-да, харажати катта бўлди. А.Мередов бу харажатларни қоплаш учун энг қадимий бир гилами ва шахсий кутубхонасини сотди. Кўп китобларининг пулини “кейин бераман” дея қорасини кўрсатмай кетганлар ҳам бўлди. Кейинчалик ҳурматли олимимизнинг бир кўзи кўрмай қолди. Иккинчи кўзи ҳам ўтмаслашиб қолган, умумий саломатлиги ҳам жойида эмасди. Саксон ёшга яқинлашган, яккаю ёлғиз яшайдиган олим “Махтумқули асарларининг изоҳли луғати”нинг биринчи жилдини қўлига олган пайтда қанчалар қувончга тўлганини ўз кўзим билан кўрганман. Бироздан сўнг олимнинг ўттиз йил давомида Махтумқулининг барча кўлёзмаларини қиёсий ўрганиш асосида ёзган тадқиқоти ҳам узоқ йиллардан сўнг Эронда чоп этилди. Унга қанчалар меҳнат сарфланганини айтмайсизми? Аммо, Махтумқули ижодининг буюк жонқуяри ўзининг бу китобини кўра олмади. А.Мередов 2009 йил августда дунёдан ўтди. Олим 1924 йилда Эронда дунёга келганди. Ҳаётда жуда кўп қарама-қаршиликларга дуч келган, бу буюк тадқиқотчининг Махтумқули ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасидаги фидокорона меҳнатларини келажак авлодлар кадрига етар, деган умидим бор.

Жойинг жаннатда бўлсин, Махтумқулининг ҳақиқий дўсти!

* * *

Махтумқулини илк бор ўқиган ўқувчи дарҳол унинг сирли оламига шўнғиб кетади, бу гўзал шеърларни такрор ва такрор ўқийди. Ҳар бир сатрдан янгидан-янги маънолар топаверади. Умрнинг ҳар мавсумида Махтумқули ўқувчига ҳар хил таъсир этади. Қирқдан ошиб қолган бир китобхон: “Во-оҳ, мен Махтумқулини қирққа кирганимда қайтадан ўқиб чиқдим, умуман бошқача маънолар топдим!” деганида, унинг ёнида ўтирган бир мўйсафид одам “сен уни саксон ёшингда ҳам бир ўқиб кўр, кейин биласан” деган экан.

Шоир юраги унинг асарларида уриб туради, бу асарларнинг самимияти, жозибаси, поклиги ҳам шунда. Шу боис, у ўқувчини тезда ўзига ром этади.

У тинч пайтида ҳам, ғамли кунларида ҳам, қирғинларда ҳам, ўз юртида ҳам, ғурбатда ҳам ёзишдан тўхтамади. Ёза олмаган тақдирда миясида пишитиб юрди. Устози Жалолиддин Румийнинг “денгизга яқин юрадиган одам сузишдан хабардор бўлиши керак” деган нақлини ҳар доим ёдида тутди. **Хусусан, Махтумқули асарларидаги чуқур фалсафа, айниқса, Қуръони карим оятларининг таъсири яққол кўзга ташланиб туради.** Махтумқулини ҳар гал ўқиганингизда янги-янги дунёларни кашф этасиз. Худди йўлида кетаётиб маржон топиб олган, орқага қайтишда яна шундай бойликка дуч келган одамдек ҳис қиласиз ўзингизни.

Муҳтарам ўқувчим, очиғини айтсам, бу китобни ёзиш учун Махтумқули асарларини неча йил, неча қайталаб ўқиганимни санаб санаёғига етолмайман. Аммо, минг марта ўқисам ҳам бу хазинанинг тубига етиб бора олмаслигимни яхши

биламан. Профессор Е.Бертельс Махтумқулини асарларини ўзида дунёни акс эттириб турадиган афсонавий Жамшид жомига ўхшатган эди. Махтумқули ижодини бир мўъжизавий жом десак, бу сеҳр тўла идиш ўша софлиги, ўша ойдинлигини ҳамон йўқотмай келаётир. Бир ҳақиқатни асло унутмаслик керак: **Махтумқули бўлмаса, туркманнинг туркманлиги ҳам кемтик бўлиб қолур эди.**

ЙЎЛ БОШИДАГИ СУХБАТ

Мана, ҳурматли ўқувчим, “Махтумқулинома” китобини ҳам ўқиб чиқдингиз. Сабрингизга барака берсин! Биргина китобда Махтумқули ҳақидаги ҳамма гапни айтиш у ёқда турсин, улар ҳақида қисқача тасаввур ҳосил қилиш ҳам қийин ва катта масала. Китобни тамомлаб, уни яна бир карра ўқиб чиққанимдан сўнг, Махтумқули ҳақида билганларимнинг учдан бирин ҳам қоғозга туширолмаганимни англадим. Бу китобда фақат Махтумқулининг ҳаёти билан боғлиқ жиҳатларга кўпроқ эътибор қаратган эканман. Ўйлаб қарасам, Махтумқулининг чўнг фалсафаси, илмий қарашлари, адабий-бадиий маҳорати, хотин-қизларимизнинг ўша даврдаги ҳаёти ва Махтумқули ижоди, шоирнинг кўнгил софлиги, Махтумқули ижодига отаси Давлатмамат Озодий ва буюк устози Жалолиддин Румий ижодининг таъсири каби юзлаб масалалар ҳақида катта-катта мақолалар ёзишим, қалин-қалин китоблар битишим мумкин экан.

Махтумқулининг жаҳон адабиётида тутган ўрни ҳақида ҳали жуда кўп илмий ишлар олиб бориш талаб этилади.

Мен ўқувчиларга ана шуларни эслатар эканман, уларга бир савол билан юзланмоқчиман: Махтумқулининг буюклиги нимада?

Бу саволга юз минг тусда жавоб бериш мумкин. Шу жавобларнинг жамланмаси ҳам катта бир китоб бўлади.

Дунёда янгилик йўқ, янгича айтиш бор, холос.

Махтумқули янгича айтишни ҳам, тушунтиришни ҳам удалай олди. У ўтли асарларини инсонни уйқудан уйғотиш, одамзодни дунёга теран ва ҳушёр кўз билан қаратиш мақсадида ёзди. “Дунёни тутиш учун қувиб бораркансиз, ортингизга ҳам қараб қўйинг, сизни ҳам қувиб келаётганлар бўлиши мумкин” деган фикрни ўқувчига эслатиб қўйиш учун ёзди.

Даҳоларнинг ҳаётини англаш ҳам, англатиш ҳам мураккаб кечадиган жараён. Уларнинг умр йўлини қоғозга тушириш ҳам осон иш эмас экан. Махтумқулининг бой хазинасидан ҳар ким қурби етганча улуш олади. Қолаверса, шоирнинг таржимаи ҳолини ривоят ва афсоналар ичидан саралашнинг ҳам ўзи бўлмайди.

Яна, биографик асар ёзиш борасида тажрибам камлиги ҳам панд берди. “Махтумқулини ҳеч ким менчалик билмайди” деган ясама ғурур билан бу ишни анча чигаллаштириб олган пайтларим ҳам бўлди. “Биринчи кулча кулсиз бўлмайди”, дейдилар. Албатта, хатолар, чалкашликлар бўлиши мумкин. Бу хатоларни тузатишда Сизнинг кўмагингиз керак бўлади азиз ўқувчи! Ҳар ким бир қилдан берса, кўса ҳам соқолли бўлармиш.

Албатта, бировдан айб қидириш осон. Фақатгина, ҳар бир сатрни ёзишдан аввал қанча одамлар билан маслаҳатлашилгани, қанчалар китоб ўқилиб-титилганини эътиборга олсангиз, деган ўтинчим бор.

Мен Махтумқулининг ва асарларининг аҳамиятини, моҳиятини, умумий савиясини унутмаган ҳолда қалам тебратдим. Ўзим ҳам муносиб бўлишга тиришдим. Ўқувчининг ўзи англари, тушуниб етар, деб ташлаб ўтган фикрларимга ўзингиз етиб борарсиз, деган умидим ҳам бор. Бинобарин, бу китобга “тугалланмаган китоб” деб ном берсак ҳам бўлади, деб ўйлайман.

И.А.Новиков деган рус тадқиқотчиси маълумотлар ҳаддан ташқари кўп бўлгани учун “Пушкин Михайловскда” деган асарини ўттиз йил давомида ёзиб, такомиллаштириб борган экан.

Балки, ҳали кўп муаллифлар ўз “Махтумқулинома”ларини ёзиб, бу қарвонимизга тиркаб қўйишар? Адабиёт майдони ҳам мардлар майдони.

Аслида бу мен ёзадиган китоб эмасди. Биздан олдинги

туркман тарихини яхши тушуниб, англаб етган одамлар ҳам Махтумқулининг умр қиссасини ёзишга ошиқмадилар. Шу тариқа, китоблардаги сўзбошилар, турли мақолалар, диссертациялардаги Махтумқулининг ҳаёт йўли ҳақидаги қисқа маълумотларни ҳисобга олмаса, шеърлардаги мантиқ орқали ўрганилган, таққосланиб ёзилган кенг ва асосли таржимаи ҳолнинг йўқлиги шу асарни битишга мажбур этди.

Бутун умрини Махтумқулига бағишлаган олим ёки ёзувчининг ҳам йўқлиги – аччиқ ҳақиқат. Ҳар қалай, бу асар Махтумқулининг келажакдаги ўқувчиларига ёрдам бера олишига ишончим комил.

Ҳар бир даҳо сингари Махтумқули ҳам бу оламга сиғмай яшади. Зулматга, фикрий қоқоқликка, ахлоқий тубанликка қарши курашди. Нафрат, ғазаб, нафс сингари дунёни емирувчи кучга қарши шеърларида КОМИЛ ИНСОН сиймосини яратишга ҳаракат қилди.

Келажакдаги ўқувчи билан Махтумқули ҳақида суҳбатлашмоқ орзуси ҳам бу китобни ёзишга ундади.

Шоирнинг ўз ҳаётига оид шеърларини синчиклаб ўргандим. Ўша давр руҳияти билан яқиндан танишдим. Шоирни фаришта деб эмас, ҳар биримиз сингари оддий одам сифатида гавдалантиришга ҳаракат қилдим. Сабаби, шоирнинг ўзи айтган бир гап бор: “Одамзод яхшидир ғилмон, паридан”. Даҳо шоир ҳақида китоб ёзаётганимни эшитганлар орасида “Махтумқулини дунё билан иши йўқ, тақвога берилиб, уйдан чиқмасдан ўтирган зоҳид қилиб кўрсат”, деганлар ҳам бўлди. Нимаям дердик, ундайларга Махтумқулининг айтиб қўйган аччиқ бир гапи бор: *“Ул йигитлар гўрда яхши, боши гавголи бўлмаса!”*

Махтумқулини ҳар ким ўзича тушунади. Ҳар кимнинг кўнглида ўз Махтумқулиси бор. Мен ҳам ўзим билган, тасаввур қилган Махтумқулини ёздим. Бош ҳақиқат ўрнида унинг шеърларидан фойдаландим. Йўқса, турли маълумотларга

таяниб, бундан-да қалинроқ умр китобини ёзишим мумкин эди. Агар бирор сатрини нотўғри англаган ё, бошқачароқ талқин қилган бўлсам, хатойимни асослаб, тузатишга ёрдам берсангиз, миннатдор бўлардим.

Бу китобни Махтумқулини тушунтириш учун эмас, уни ўзим тушунишим учун ёздим. Гап бу ерда Махтумқули асарларини тўғри талқин қилиш ҳақида бораётир, агар танлаган шу йўлимиз тўғри бўлса, бундан хурсанд бўлардим.

Кўпчилик маълумотларни қайси манбадан, қайси олим ёки ёзувчининг асарларидан олинганини алоҳида кўрсатмаган ўринларимни ҳам айбга буюрманг. Ушбу “Махтумқулинома” кўплаб зиёлиларимиз, олимларимиз асарлари асосида ёзилган. Менинг қилган ишим – бу борадаги фикрларни бир шодага тизишдан иборат бўлди, холос.

Махтумқулининг турлича шарҳланган ва, умуман, шарҳлаш ҳозирча бўй бермайдиган сатрлари кўп. Шоир кўп нарсаларни билса-да, айтгиси келса-да, очиқ айтмай, сатрлари орасига “беркитиб” кетгани ҳам аён. Ана шу сирлари билан ҳам у ўқувчини ўзига жалб этади.

*“Сўзим англамаслар” дея куюнма,
Жаҳон кенгдир, сендан билимдонлар бор.*

Ёки:

*Махтумқули сирим чўхдур,
Очадиган одам йўқдур.*

Ёки:

Махтумқули, пинҳон сирим бор ичда.

Ёки:

*Махтумқули, кел қўй, бу баланд йўлни,
Айтсанг ҳам, ҳеч кимса ишонмас ҳали.*

Махтумқули исмли улуғ бир тилсимнинг сирларини очиш балки Сизга насиб этар, азиз ўқувчим?

Демак, суҳбатимиз яна давом этади, деб умид билдириб

қоламан. Ҳозирча эса, бу китобни сабр-тоқат билан ўқиб
чиққанингиз учун миннатдорман.

Хайр, саломат бўлинг!

1983—2010 йиллар